

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Geç Modern Osmanlı'da İnfornal Kadın Eğitimi

Doktora Tezi

Esma Vildan Türkan

Haziran 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Geç Modern Osmanlı'da İnfornal Kadın Eğitimi

Doktora Tezi

Esma Vildan Türkan

Danışman

Prof. Dr. Adem Ölmez

Haziran 2024

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Esma Vildan Türkan tarafından hazırlanan "...Geç Modern Osmanlı'da İnfomal Kadın Eğitimi" başlıklı bu Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Unvanı Adı Soyadı Prof. Dr. Adem Ölmez
Kurumu İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Unvanı Adı Soyadı Prof. Kemalettin Kuzucu
Kurumu Marmara Üniversitesi

Unvanı Adı Soyadı Doç Dr. Mert Sunar
Kurumu İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Unvanı Adı Soyadı Prof. Dr. Recep Karacakaya
Kurumu İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Unvanı Adı Soyadı Doç Dr. Murat Çelik
Kurumu Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 13/06 / 2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Adem Ölmez

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Esmâ Vildan Türkan

ÖZET

Geç Modern Dönemde Osmanlı’da İnformel Kadın Eğitimi” adlı tez konusu Osmanlı coğrafyasında 1789-1923 zaman dilimi arasında İnformal eğitim gören kadınları araştırmayı hedeflemektedir. Osmanlı’da kadın eğitimi dendiğinde akla çoğunlukla modern okullar, buralardan mezun olanların sayısı, ve müfredat yapısı gelmektedir. Bu yaklaşım, çok sayıda hatırat sahibinin ve yabancı gezginin anlattıklarına ters düşmektedir. Örgün okullara devam etmeden ilim tahsil eden, enstrüman, yabancı dil öğrenen kadınların varlığı bu anlatılarda geçmektedir. Pek çok kız çocuğu örgün eğitim veren okullara devam etmekle beraber, aile bireylerinden, hocalardan hususi dersler de görmüştür. Yahut sadece hususi eğitim alan bireyler vardır. Sanat eğitimi, dini ilimler, zanaatkarlık, müzik konularında birebir eğitim alanların sayısı da azımsanmayacak kadar fazladır. Gerek dini ilimler, gerek sanat dallarına dair öğrenim alanların ve bildiğimiz manada okullar dışında dersler görenlerin kimliğini ortaya çıkarmak, bu esnada yaşanan gelişmeler ve düalizm tezin ele aldığı meselelerdendir. Çalışmanın neticesinde informal eğitimin sanılandan ziyade yaygın, niteliğinin yüksek olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Kadını, Osmanlı Kadın Eğitimi, Osmanlı İnformal Kadın Eğitimi

ABSTRACT

The thesis titled "Informal Women's Education in the Late Modern Period in the Ottoman Empire" aims to investigate women who received informal education in the Ottoman geography between 1789-1923. When it comes to women's education in the Ottoman Empire, the first things that come to mind are usually modern schools, the number of graduates from these schools, and the curriculum structure. This approach contradicts the accounts of many memoirists and foreign travelers. These narratives mention women who pursued knowledge, learned instruments, and foreign languages without attending formal schools. Many girls attended formal schools, while also receiving private lessons from family members and teachers. There were also individuals who only received private education. The number of those who received one-on-one education in arts, religious sciences, craftsmanship, and music was quite significant. Identifying the identities of those who studied religious sciences and arts outside of formal schools, along with the developments and dualism experienced during this period, are among the issues addressed by the thesis. The study concludes that informal education was more widespread and of higher quality than previously thought.

Key Words: Ottoman Woman, Ottoman Woman's Education, Ottoman Woman's Informal Education

ÖN SÖZ

2018’de, Leyla Saz, Fatma Aliye, Şair Nigar Hanım gibi resmi öğretim dışında eğitim gören başka örnekler var mıdır? sorusuyla teze başladığımda karşılaçağım sonuçtan emin değildim. Kaynak yok, bilgiler dağınık, iğneyle kuyu kazmak şeklinde yaklaşımlarda bulunanlara rağmen tez hocam Adem Ölmez’in yüreklendirmeleri süreç boyunca en büyük dayanağım oldu. Onun, talebesini her daim teşvik ve takip eden yol gösterici tutumu olmasaydı pandemi, depremin yarattığı sarsıntı ve kimi sağlık sorunlarımın üstesinden gelerek teze devam etme cesaretini bulamayabilirdim. Çalışmamın başından sonuna şevkimi daima zinde tutan hocalığı nedeniyle kendisine çok teşekkür ederim.

Çalışma alanım sivil bir eğitim metodu olduğundan belgelerde nadiren bağlantılı bilgiler mevcuttu, kaynaklar çok dağınık ve çeşitliydi. Bununla beraber hocamın söylediği gibi tezim çok özgün ve heyecan verici bir konuydu. İsimleri bilinenler haricinde bir şekilde gölgede kalan yazar, şair, sanatçı, aktivist Osmanlı kadınlarının yüz elli sene önceki hakları ve talepleriyle ilgili adanmışlıkları, onlardan bahsedilmeyi kesinlikle hak etmekteydi. Aldıkları tahsil ve donanımları Osmanlı öncü kadınları olarak niteleyebileceğimiz kadınların en büyük gücüydü. Bu gücün niceliği ve niteliğini ortaya koymak, kimlere nasıl ulaşabildiğini, yaygınlığını bulmak ise tezimin amaçlarındandı.

Tezimi yazarken birçok kişiden özverili yardım ve destek görme şansım oldu. Telif eserler, arşiv kayıtları, süreli kadın yayınları, hatıratlar, seyahatnameler, biyografiler, kadınların kaleme aldığı romanlar dışında ailesinde informal eğitim almış kadınlar bulunan kişilere ulaşarak işittiklerini ve şahitliklerini dinledim. Yüz yüze, e posta yolu ya da telefonla başvurup sorular sorduğum Emine Çaykara, Hicran Göze, Aslı Davaz, Fatmagül Berktaş, Nedret Kuran’la görüştüğümde ailelerindeki bir bazen iki kuşak öncesi kadınların eğitimiyle ilgili önemli bilgiler verdiler. Bu sayede kitaplara girmemiş hususları öğrenebildim. Tasnifsiz verilere erişmemde pek çok akademisyen, yazarın katkıları oldu. Emre Dölen Hoca ailesinden bir hanıma ait latinize edilmemiş bir günlüğü vererek değerlendirmemi istedi. Tezde yer verdiğim, 1894 tarihinde yazılan günlükten okur yazar genç bir hanımın gündelik hayatına tanıklık edebildiğim için Emre Hoca’ya müteşekkirim.

Ali Birinci Hoca ise kimi az bilinen hatıratlara ve adlara işaret etti ve bu sayede kadınların bazı akrabalık ve aile bilgilerini öğrenebildim kendisine teşekkür borçluyum.

Görüşerek fikirlerini aldığım Arzu Güldöşüren, Nevin Meriç, Serhat Aslaner, Akşin Somel, Beşir Ayvazoğlu ve Fatih Altuğ vakit ayırdılar, yönlendirmede bulunarak önemli katkılar sağladılar. İsimlerini anmak istediğim Tuncay Yılmaz, Ruhi Güler konumla alakalı gazete kupür ve belgeleri benimle paylaşma inceliğinde bulundular. Ayşe Kavak, Güldane Çolak arşiv ve belgeler konusunda yardımda bulundular, hepsine çok teşekkür ederim.

Nida Nalçacı ve Murat Çelik ile tezdeki meseleleri konuşup tartışabildim. Eleştirileri, tavsiyeleri, yüreklendirmeleri ile çalışmam zenginleşti, Abdüssamet Geçer de tezin şekil aşamasında yardımcı oldu kendilerine müteşekkirim. İSAM Kütüphanesi'ne yürekten teşekkür etmek isterim, huzurlu ortamı, harikulade atmosferi ve yardımsever çalışanlarıyla altı sene müddetince yararlandığım bir mekan oldu.

Çalışmam boyunca ailem tüm zorluklara, onları ihmal etmeme ve meşguliyetime katlandı. Annem ve babama verdikleri moral için, kızlarım Güher, Ayşe ve Bahar'a tüm sıkıntılarıma ortak oldukları için teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

Sonsuz desteği ve anlayışı olmasaydı başaramazdım, en büyük teşekkürü eşim, yol arkadaşım Turgut Türkan'a sunuyorum.

Çalışmamı, sevgilerimle ona ithaf ediyorum...

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ

KISALTMALAR	xi
--------------------------	-----------

GİRİŞ	1
--------------------	----------

I. BÖLÜM GEÇ MODERN DÖNEME KADAR KADIN EĞİTİMİ	16
---	-----------

1.1. Dünyada Kadın Eğitimi	17
---	-----------

1.2. İslam Toplumunda İnfomal Kadın Eğitimi	22
--	-----------

1.2.1. Osmanlı Dönemine Kadar İslam Toplumunda Kadın Eğitimi	22
--	----

1.2.2. Osmanlı Klasik Döneminde Kadın Eğitimi	24
---	----

II. BÖLÜM GEÇ MODERN DÖNEMDE İNFORMAL KADIN EĞİTİMİ	29
--	-----------

2.1. Kadının Toplum Hayatındaki Yerinin Değişmesi	29
--	-----------

2.1.1. Kadının Yeni Statüsü ve Eğitim	30
---	----

2.1.2. Gelenek ve Yenilik Çatışmaları Odağında Kadın Tahsili	33
--	----

2.2. Modern Kadın İmgesi ve İnfomal Eğitim	39
---	-----------

2.3. Kız Mekteplerinin Yaygınlaşması ve İnfomal Eğitim	47
---	-----------

2.3.1. Modern Mekteplerin İnfomal Eğitime Etkisi	55
--	----

2.3.2. Mekteplerin İnfomal Eğitiminin İçeriğini Değiştirmesi	61
--	----

III. BÖLÜM İNFORMAL EĞİTİMLİ KADINLAR VE FAALİYETLERİ	72
--	-----------

3.1. Entelektüel Faaliyetleri	72
--	-----------

3.1.1. Yazar Hanımlar	73
-----------------------------	----

3.1.2. Şair Hanımlar	77
----------------------------	----

3.1.3. Gazeteci Hanımlar	80
--------------------------------	----

3.2. Ulema ve Mutasavvıflar Çevresi	86
--	-----------

3.3. Sosyal Faaliyetleri	93
---------------------------------------	-----------

3.4. Saray Kadınları ve İnfomal Eğitim	99
---	-----------

3.4.1. Kadınefendiler	99
-----------------------------	----

3.4.2. Cariyelerin Saraya Gelişlerinden İtibaren Eğitimleri	109
---	-----

IV. BÖLÜM İNFORMAL KADIN EĞİTİMİNİN MADDİ UNSURLARI	116
--	------------

4.1. İnfomal Eğitim Mekânları	117
--	------------

4.1.1. Şehir, Mahalle ve Konak	117
--------------------------------------	-----

4.1.2. Ders Mekanları: Mahfiller	123
--	-----

4.1.3. Toplanış Biçimleri ve Törenselsel Unsurlar	132
---	-----

4.2. İnfomal Eğitime Katılanlar: Hoca ve Talebeler	133
---	------------

4.2.1. Mürebbiyeler	133
---------------------------	-----

4.2.2. Talebelerin Sosyal Durumları ve Nitelikleri	138
--	-----

4.2.3. Ders Hocaları	147
V. BÖLÜM İNFORMAL EĞİTİMİN MUHTEVASI.....	158
5.1. Teorik Dersler	159
5.1.1. Kur'an-ı Kerim ve Din Dersleri	159
5.1.2. Yabancı Dil	163
5.1.3. Edebiyat.....	166
5.2. Uygulamalı Dersler	169
5.2.1. Müzik.....	169
5.2.2. Resim ve Hat.....	171
5.2.3. Terzilik ve Nakış İşleyicilik	176
5.2.4. Ebelik.....	180
5.3. Okunan Kitap ve Dokümanlar	183
SONUÇ	192
KAYNAKÇA	199
EKLER.....	220
Ek.1 Arşiv Belgeleri	220
Ek.2 Fotoğraflar	225
Ek.3 Süreli Yayınlar	226
Ek.4 Şair Nigar Hanımın Günlüklerinde Geçen Kitaplar	231

KISALTMALAR

BEO: Babıâli Evrak Odası

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

C: Cilt

Der: Derleyen

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

haz: Hazırlayan

İSAM: İslam Araştırmaları Kütüphanesi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

no: Numara

s: Sayfa

S: Sayı

TDK: Türk Dil Kurumu

TTK: Türk Tarih Kurumu

Yay: Yayınları

GİRİŞ

“Geç Modern Dönemde Osmanlı’da İnförmel Kadın Eğitimi” adlı tez konusu Osmanlı coğrafyasında 1789-1923 zaman dilimi arasında İnförmel/hususi eğitim gören kadınları araştırmayı hedeflemektedir.

Osmanlı’da “kadın eğitimi” kavramından genellikle modern okullar ve okullarla ilgili unsurlar akla gelmektedir. Osmanlı eğitim tarihine dair veriler, bu yaklaşımı doğrulamamaktadır. Örgün okullara devam etmeden ilim tahsil eden, enstrüman çalmayı, yabancı dil konuşmayı öğrenen kadınların varlığı eğitim anlatısını yeniden kurma ihtiyacını ortaya çıkmaktadır. Pek çok kız çocuğu örgün eğitim veren okullara devam etmekle beraber, aile bireylerinden, hocalardan hususi dersler de görmüştür. Yahut sadece hususi eğitim alan bireyler vardır. Sanat eğitimi, dini ilimler, zanaatkarlık, müzik konularında birebir eğitim alanların sayısı da azımsanmayacak kadar fazladır. Devlet okulları dışında eğitim öğrenim gören kadınların varlığını ve aldıkları eğitimlerini göz ardı etmek mümkün değildir.

Osmanlı kadınlarının eğitimi hakkında yapılan çalışmaların tamamına yakını kurum odaklıdır. Kız okullarının her kademesi hem yüksek lisans hem doktora tez konusu olarak birçok defa çalışıldığı halde “hususi tahsil” gören kadınları anlatan münferit bir akademik çalışma yahut telif eser yazılmamıştır. Resmi eğitim müesseselerinin kuruluşu, kurucu kadrosu, müfredatı ve mezunlarının çalışılması elbette değerlidir. Ancak sivil, alaylı, hususi tahsil gören kadınların hikâyeleri de araştırmaya değer başka bir konudur. Hatta geniş halk kitlelerinin fotoğrafını, resmi tezlerden uzak bir şekilde dikkat çekebilmek toplumu veri olarak yapılan çalışmalarla mümkündür. Zira informal eğitim gören kadınların hayatın her alanında varlık göstermeleri, bizi bu çalışmaya iten önemli motivasyonlardan birisi olmuştur. Çalışmamızın adı *Geç Modern Osmanlı Devleti’nde İnförmal Kadın Eğitimi*’dir. Tez başlığındaki “İnförmal” kelimesi resmi olmayan, sivil, alaylı, hususi, özel, birebir eğitim anlamlarında kullanılmaktadır. Bu kavram bir hocadan ücretli ya da ücretsiz profesyonel biçimde ders almayı ifade etmektedir. Ders alanlar ekseriyetle örgün eğitimden geçmemekle birlikte, bir şekilde örgün eğitim almış kişiler de olabilmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti’nin eğitim sisteminde özel okullar da vardır. Ancak burada kullandığımız “hususî eğitim” kavramı ile bir hocadan alınan özel dersi kastetmekteyiz. Fatma Aliye, Şair

Nigâr Hanım, Leyla Saz için belirtilen “konak eğitimi gördü” ifadesi ile vurgulanan bizim “hususî tahsil” dediğimiz kavramla örtüşmektedir. Kız mekteplerinin tarihsel süreci ne bakıldığında kızların gidebileceği mekteplerin 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde ilk örneklerinin görüldüğü bilinmektedir. Çalışmamızda kız okullarına hiç devam etmeyen, özel dersler alan, bir süre devam eden ya da mektepli iken başka alanlarda bir hocadan dersler görenler odağa alınmıştır. Yoksa mekteplere devam eden öğrenciler konumuz içine girmemektedir.

Belli bir müfredat ve hiyerarşik düzene dayanan formal eğitim Antik Yunan devrinde M.Ö. V. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Roma, Mısır, Sümerler’e dair çıkan buluntularda formal eğitim görüldüğüne dair izlerin olması sistematik eğitimin yerleşik ve belli bir medeniyet seviyesine erişmiş toplumlarda olduğunu¹ göstermektedir. Örneğin yazının bulunduğu Sümerler tapınaklara gelen malları kayıt altına almaya çalışmış, alışverişlerin miktarı kil tabletlere işlenmiştir. Bir süre sonra belli bir form alan bu işaretlere “çivi yazısı” denmiş, rahipler tapınaklarda okuma yazma öğreterek kâtip çocuklar yetiştirmiştir.¹ Bahsi geçen uygarlıklarda daha çok din adamları eğitimci rolü üstlenmiş ve katı bir disiplin metodunu öğretme metodu olarak benimsemişlerdi. Eski bir Mısır kil tabletinde “Beni dövdün, bilgi kafama girdi.” cümlesi bu anlayışın özetidir. Pers-Hittit-Fenike uygarlıkları ile Çin ve Hint uygarlıklarında da formal eğitim uygulamaları olduğu bilinmektedir. Antik Çağda hakkında en fazla bilgi bulunan topluluklar Antik Yunan ve Roma’dır. Eflatun’un kurduğu *Academia* bugünün akademilerinin temeli sayılmaktadır. Eflatun’un öğrencisi Aristoteles’in kurduğu Lyceum ise bugünün liseleridir.² Türklerde de 8. yüzyıldaki Orhun Kitabeleri’nden itibaren eğitime dair verilerin var olduğu bilinmektedir. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud *Divan-i Lügat-it Türk’te* eğitimi “igî”, “igîd”, “igîd-mek” köklerine dayanan bir kavram olarak tanımlar. Eğitim kelimesi hayvan veya köle yetiştirmek, beslemek anlamlarında kullanılmaktadır. Eğitim, öğrenme, hocalık insanlık tarihiyle yaşıt olsa da ilkel zamanlardan modern döneme değin önemli dönüşümler geçirmiştir. Yazılı metinleri okuyabilenlerin sınırlı olması, kitabın yaygın olmayışı, bilgiye ulaşmanın ayrıcalık gerektirmesi gibi nedenlerden dolayı eğitim günümüz öğretim metotlarından farklı biçimlerde icra edilmiştir. Başlangıçta çoğu kültür ve coğrafyada bir hocanın bildiklerini aktarması, bir konuda yetkin olan alimden ders almak şeklinde

¹Burak Çalışkan, “Ön Asya Uygarlıkları Mezopotamya Tarihi ve Uygarlığı”, *Uygarlık Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2007, s.50.

²Binali Tunç, “Eğitimin Tarihsel Gelişimi ve 21. Yüzyılda Eğitim Biliminde Yönelimler”, *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2012, 4. Baskı, s. 174.

ilerlerdi. Derslerin sistemli olması, devamlı takip edilmesi öğrencilerin aldıkları eğitimi hocalarının ismiyle anması bu öğrenim metodunun özelliklerindendir.

Günümüzdeki okul denilen sistemse ulus devletlerin “ideal vatandaşı yetiştirmek” amacıyla tesis ettiği yapılardır. Althusser bunu “Okul devletin ideolojik aygıtıdır” tanımlamasıyla ortaya koyar.³ Fransız Devrimi’nden itibaren eğitim ve okullar ulus inşasında bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. Ruhban sınıfının ayrıcalıkları ellerinden alınmış, devletle dini kurumların ilişkisini ayrılmış ve kilisenin hakimiyetine son verilmiştir. Egemenlik tanrısal ya da soy yoluyla gelen bir olgu olmaktan çıkıp ulusla özdeşleştirildiğinden ideal vatandaşı yetiştirmek için eğitimden yararlanılması ulus devlet anlayışının getirdiği bir sonuç olacaktır.

Foucault’a göre de 18. yüzyıldan sonra “cezalandırıcı iktidar” yerini “disiplinci iktidara” devretmiştir. Böylelikle önceki dönemlerde işkence edilen, teşhir edilebilen bedenler edilgenleşmiş, uysallaşmış, nesneye dönüşmüştür. Bu uysallaşma mekanları hapishaneler, tımarhaneler, fabrikalar, hastaneler ve okullardır. Hiyerarşik gözetlemenin hüküm sürdüğü okullarda iktidar, disiplin uygulayarak kendisine itaat edecek, vergi verecek, askere gidecek, üretecek bireyler yetiştirir. Böylelikle bireyler devletin öngördüğü şekilde ehlileşecek ve “makbul vatandaş” olacaktır. Toplu ayaklanmaların, kaotik olayların ve müesses nizamı baltalayacak gelişmelerin yaşanması engellenecektir. Osmanlı’da kriz ve buhran dönemlerinde devletin Müslüman çocuklarının mahalle mekteplerine gitmeyi devamlı ve zorunlu kılması bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu sayede sosyal disiplini sağlamak, isyanların önünü kesmek, merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak ve mutlak sadakat duygusunun aşılması amaçlanmıştır.

Foucault’un okul kurumuna yönelik saptamalarının *Hapishanenin Doğuşu* adlı eserinde geçmesi ilginçtir. Zira o, okulları da panoptik⁴ uygulama merkezleri arasında ele almaktadır. Ona göre okulda da hastane, hapishane, ordu, fabrika benzeri toplu kapatılma yerlerindeki gibi bireylere belirlenmiş normlar dayatılır ve aykırı düşünüp davranmasına izin verilmez. Topluluktan farklı olan bireyler ise yaftalanarak dışlanır. Herkesin ortak fikirde olması ve rutin içinde davranış kalıbı benimsemesi erkin istediği insan tipolojisidir. Uyumlu, sorun çıkarmayan, itaat eden yurttaşları yönetmek kesinlikle daha kolaydır.

³Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çevirenler: Yusuf Alp- Mahmut Özışık, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s.33.

⁴Panoptikon İngiliz Filozof Jeremy Bentham’ın 1785’te tasarladığı tamamıyla gözleme dayalı bir hapishane modelidir. Tamamıyla her taraftan görülebilen bu yapıda gözlemlenen ne zaman izlendiğini bilmediği için bir süre sonra kendiliğinden kural dışı bir hareketten kaçınacaktır.

Bu bakış açısıyla on dokuzuncu yüzyılda, ulus devletlerin imparatorlukları tasfiye etme sürecinde kendi öğretilerini dikte edebileceği kurum olarak okullar ve örgün öğrenim hayati öneme erişti. “Zorunlu eğitim, 19. Yüzyılda, devletin genişleyen iktidarının sacayaklarından olan bürokratik yönetimin yayılması ve ordunun güçlenmesi yanında üçüncü bir dayanak olmuştur.”⁵ Merkez ya da periferi fark etmeksizin askere gidecek, vergi verecek, çeşitli uzmanlık kollarında çalışacak ve vatandaşlık bilinci taşıyacak kalabalıklar genel bir tedrisattan geçmeliydi. Milliyetçilik, vatan sevgisi ve diğer aşılması istenen her değer küçük yaşta zorunlu eğitime tâbî tutulan öğrencilerce özümsemişi amaçlandı. Ders kitapları buna göre düzenlendi, müfredatlar üzerinde çalışıldı. Okullar devletlerin istenilen evsafa vatandaş üretim merkezleriydi. Ödev bilinci kazandıracak, uyumlu ve nitelikli yurttaşlar yetiştirecekti.

Ulus devletlerin araç olarak kullandığı eğitim ve okullar sömürgecilikte ve savaşlarda da hâkim güç tarafından kullanıldı. Hegemonyalarını sürdürmek için kendi doktrinlerini dikte edecekleri bir sistem kuran sömürgeciler, bu yolda ders programları geliştirdi. Örneğin İngiltere’nin Hint Müslümanları için teşkil ettiği müfredatın amacı yerel halktan İngiliz yanlıları yetiştirmek, Batı Edebiyatı vasıtasıyla İngilizceyi yaymaktı. Bu amaçla yeni bir eğitim politikası oluşturularak 1813’ten itibaren yürürlüğe konuldu.⁶ Bu politikaya göre, kendi kültürü yerine İngiliz kültürüyle eğitim görenler İngiliz sömürgeciliğine karşı olmayacaktı.

Hakimiyet savaşlarında kimi zaman yalnızca eğitim sistemini değiştirmekle kalınmamış eğitimden yoksun bırakmak da kullanılmıştır. “Uçan Üniversite” kavramı bu anlamda değerlendirilebilir⁷. Bahsedilen misallerden görüleceği gibi yaşı insanlıkla eşit eğitim, çağlar boyunca dönüşüm geçirmiş, amaç ve yöntem olarak değişime uğramıştır.

⁵Norman Rich, *The Age of Nationalism and Reform, 1850-1890*, New York, 1970, s.35.

⁶Abdullah El-Mamun, 19. Yüzyılda İngiltere’nin Hint-Bengal Medrese Sistemine Etkisi: Lord Macaulay Eğitim Politikası, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2017, s.5.

⁷ Naziler Polonya’yı işgal ettiğinde sadece toprak işgaliyle yetinmemiş, Polonya halkını yoksul ve cahil bırakmayı hedeflemişlerdi. Himmler “Bir Polonyalı beş yüze kadar saymayı, kendi adını yazmayı, bir de Almanlara itaatini Tanrı’nın buyruğu olduğunu öğrensin; bu kadar eğitim ona yeter.” diyerek amacını açık etmiştir. Daha önceki işgal sömürge tecrübelerinden yola çıkan Polonyalıların bir yeraltı eğitim sistemi inşa ederek bu topyekûn cahil bırakılma hedefini yıkmayı hedeflediler. Bu kurslarda matematik, edebiyat, tarım, felsefe gibi pek çok alanda düzenli olarak eğitim verilmekteydi. Derslerin yapıldığı bazı evlerde laboratuvarlar da vardı. Gezici öğretmenlere sembolik bir ücret ödenmekteydi. Yasadışı kabul edilen bu evlerde yakalanmanın bedeli ise ağırdı. Buna rağmen Polonyalılar büyük bir azimle bu sistemi sürdürerek nitelikli pek çok Polonya vatandaşı yetiştirmede muvaffak olabilmıştır. Sözelimi Papa John Paul II, II. Dünya Savaşı sırasında bu yeraltı okullarından mezun olan isimlerden biriydi. Ümit Şimşek, *Bir Polonya Klasığı Uçan Üniversite*, Akıl Fikir Yayınları, 2108.

İçeriği, aktarımı, süresi farklılaşsa da kuşaklar boyunca insana yeni bilgiler katabilmek eğitim hedefi olarak aynı kalmıştır.

Osmanlı kadın eğitimi üzerine yapılmış çalışmalar, Osmanlı kadınının özlük hakları, sosyal hayattaki konumu, gündelik yaşantısı üzerine yapılmış araştırmalardan doğmuştur. Kimi kaynaklarda kafes arkasında yaşayan, her haktan mahrum ve ezilmiş bir portre olarak resmedilen Osmanlı kadınının bu konuda ciddi araştırmalar ortaya çıktıkça gerçek hüviyeti belirlenebilmiştir. Özellikle Erken Cumhuriyet'in ilk yıllarında tabu sayılabilecek kimi noktalar zamanla aşarak hakikate erişilebilmesi aslında biraz da zamanın ruhu ile ilgilidir. Yeni rejimin önceki yönetimi ilga ederek gelmesi salt kurumlara değil kültürel yapıya da objektif bakmasına ket vurmuştur. Sakıncalı bulunan pek çok kavram, kişi yahut düşünce erken Cumhuriyet Döneminde bu nedenle yok sayılmıştır. Oysa Osmanlı Devleti'nin arkasından kurulan Cumhuriyet'e tevarüs eden yalnızca toprak, mimari eserler, kurumlar değil aynı zamanda insan bakiyesidir. Reddedilen, tahkir edilen ve zaman zaman kötülen eski devrin yeni devre aktardıkları yok sayılsa da insan prototipi hemen değişmemiştir. Gelenek, inanç ve kültür bir anda değişim gösteren olgular olmadığından bunların yaşama biçimine sirayeti de yönetimin değişimiyle bir anda ortadan kalkmamıştır. Kültür, gelenekler toplumsal cinsiyet atamaları, kadının görüntüsü ve zihinlerdeki imgesi değişse de yeni rejimde varlığını devam ettirmiştir. Bu gelişmeler birtakım çatışmaları, gerilimleri doğurmuş; farklı cenahlarda kadın kimliği birbirinden ayrı şekillenmiştir. Bununla beraber cumhuriyetin kadına biçtiği rol ve yüklediği misyon devraldığı rejimden çok da farklı özellikler göstermez. Kadının tıpkı Osmanlı dönemindeki gibi iyi bir eş, iyi bir anne, iyi bir vatandaş olması beklenir. Buradan yola çıkarak cumhuriyet kadınının Osmanlı kadınından bağımsız değerlendirilerek anlaşılamayacağını ileri sürebiliriz.

Nitekim bu yaklaşımla yapılan nitelikli çalışmalarda bir Osmanlı kadınının yaşamı nasıldı sorusundan hareketle yola çıkılmış, zamanla detay bölümlerine girilmiştir. Bilhassa 1980 sonrası kadın hareketi hakkında yapılan araştırmalar, kitaplar, tezler artmıştır. Farklı görüşlerdeki araştırmacı, akademisyen ve yazar Osmanlı dönemi kadını ile cumhuriyet kadını birlikt ele almaya başlayarak aralarında bir köprü kurmaya uğraşmıştır. Cumhuriyet kadınlara haklar vermiştir bu kazanımların temeli de Osmanlı kadınlarının gayretleriyle atılmıştır. Kadın dergi ve gazetelerdeki makaleler Latin harflerine çevrildiğinde Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiş pek çok adımın Tanzimat'tan itibaren gündemde olduğu anlaşılmıştır.

Esasında Osmanlı kadının yaşamına duyulan ilginin evveliyatı eskiye dayanmaktadır. Avrupalı seyyahların en çok ilgi duydukları konuların başında kadının sosyal hayattaki konumu, gündelik yaşantısı ve toplumdaki yeri gelmektedir. Özellikle saraydaki kadınlar üzerine çoğu kez mitlerin, efsanelerin üretilmesi bu merakın sonucudur. Haremin peşinden elit zümreye mensup kadınlar ve halktan kadınlar çok erken dönemden itibaren yabancıların ilgisini çekmiştir. Pek çok gezgin ve yabancı görevli Osmanlı topraklarına dair gözlemlerini yazarken kadınlara da yer vermiştir. Özellikle kadın gözlemciler, kadınların mekanlarına girebildikleri için, daha anlamlı metinler çıkarmışlardır.

İslami yaşam ve geleneğin öngördüğü kadın mahremiyeti sebebiyle erkekler ve kadınların ayrı sosyal hayatlarının, aktivitelerinin olması zengin bir kadın kanonu oluşmasına yol açmıştır. Kadınlar hemcinsleriyle yalnızca piknik, hamama gitme, ev oturması, imece işler gibi gündelik eylemleri etrafında buluşmamış; *Kur'an-ı Kerim* tilaveti, Peygamber'in hayatını anlatan kitapların okunduğu dini, entelektüel sohbetlerde de bir araya gelmişlerdir. Yabancı gezginlerin konuk oldukları evlerdeki faaliyetlerini yazmalarıyla Osmanlı kadınlarının gündelik rutinlerini, gezi güzergahlarını, ibadet alışkanlıklarını, giysilerini öğrenebilmekteyiz. Bu eserlerde varlıklı ve tahsilli kadınların konukları icra edilen sanatları da anlatır. Böylelikle kültür ortamı hakkında fikir verir. Seyyahlar dışında Osmanlı kadınına dair Osmanlı döneminde de yayınlanmış eserler mevcuttur. II. Meşrutiyet'te kadının konumu, vazifesi, yetiştirilme tarzı sıcak gündem maddelerinden olduğundan kadın tarihi hakkında ağırlıklı olarak erkekler tarafından pek çok eser kaleme alınmıştır. Ahmed Cevad, *Bizde Kadın*, Azmi Öner, *Hanım Kitabı*, Celal Nuri, *Kadınlarımız*, Halil Hamid, *Dünkü Bugünkü Yarınki Kadın*, İstanbul, Hukuk-u Nisvan Kütüphanesi, Fatma Aliye, *Nisvân-i İslâm*, Mustafa Reşit, *Muharrerât-ı Nisvân*, Selahaddin Asım, *Türk Kadınlığının Tereddidi*, İstanbul, Şemseddin Sami, *Kadınlar*, Baha Tevfik, *Feminizm*, kadınlara dair yazılmış eserlerdir.⁸

⁸Ahmed Cevad, *Bizde Kadın*, İstanbul: Kader Matbaası, 1328; Azmi Öner, *Hanım Kitabı*, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1330. Celal Nuri, *Kadınlarımız*, İstanbul: 1331; Halil Hamid, *Dünkü Bugünkü Yarınki Kadın*, İstanbul: Hukuk-u Nisvan Kütüphanesi, 1334, Fatma Aliye, *Nisvân-i İslâm*, İstanbul: 1309, Mustafa Reşit, *Muharrerât-ı Nisvân*, İstanbul: 1311, Selahaddin Asım, *Türk Kadınlığının Tereddidi*, İstanbul, Şemseddin Sami, *Kadınlar*, İstanbul, 1311, Baha Tevfik, *Feminizm*, Ümüt Akagündüz, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Düşünce ve Kadın Dergilerinde Kadın Tartışmaları* (1908-1918).

II. Meşrutiyet dönemi kadın hareketleri, kadınların yer aldığı dergiler ve kadınların kurduğu sivil toplum dernekleri bu anlamda çok zengin veri sağladığından ve belge açısından fazlasıyla örnek bulunmasından en fazla çalışma II. Meşrutiyet kadınları üzerinedir. Hayırsever cemiyetleri kuran, gazetelerde yazılar yazan, tayyareye binen kadın örneklerin olduğu bu dönem hem nitelik hem nicelik açıdan eşsiz bir zaman dilimidir. Özellikle kadınlara dönük neşriyatın çeşitliliği ve sayısı Osmanlı kadınlarının dünyasına girebilmeyi mümkün kılar. Bu yayınların tek sesli tek renkli olmadığı, aynı dünya görüşü, siyasi çizgide bulunmayışları yazdıkları yazıların muhteviyatı incelendikçe anlaşılır. Kadın dergilerinin çoğu latinize edilerek tez ya da telif eser şeklinde neşredildiğinde hepsinin aynı dünya görüşü, nitelik ve evsafa olmadığı ortaya çıkmıştır. Zira kimileri Batı, kimileri geleneksel çizgide bir yayın politikası gütmüştür. Bazı dergiler daha çok edebiyat ağırlıklı yazılar yayınlarken bazıları da kadınlara hitap eden moda, aile yaşamı, gündelik bilgi yazılarına yer vermiştir. Bu sonuç kadın yazarların da tek tip olmadığına delildir.

Esasen aynı gazetede yazan buna karşın zıt fikirleri savunan kadın örnekleri entelektüel zenginliğin göstergesidir. Meşrutiyette kadınlara yönelik çıkan süreli yayınların pek çoğu latinize edilmiş, haklarında yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmıştır. *Kadın, Bilgi Yurdu, Hanımlara Mahsus Gazete, Mehasin, Mürüvvet, Şukufezar, Terakki-i Muhadarat* üzerinde çalışılan yayınlardan bazılarıdır. Önemli hadiseler, kadınların gündemlerine, dert edindikleri meselelere yer veren kadın neşriyatının bir araya getirilmesi ve günümüz Türkçesiyle yayımlanması Osmanlı kadın hareketini değerlendirmeyi kolaylaştırmıştır. Osmanlı kadın tarihiyle ilgili çalışmalar birkaç koldan ele alınmıştır. Gündelik hayat, edebiyat dünyası, eğitim, folklor ve geleneksel hayat bu başlıkların başlıcalarıdır. Tahsil ve bir Osmanlı kadınının bilgi evreni, kadınların sosyoekonomik mevkilerine göre çocukluktan itibaren yaşamını inceleyen çalışmalar içinde ya da Osmanlı eğitim tarihi kitapları içinde bölümlendirilerek anlatılmıştır. Sıradan bir Osmanlı kadının eğitimiyle ilgili bölümler genellikle doğumdan itibaren aile ortamında verilen dini eğitime sıbyan mektebine dair bilgilerle sınırlıdır. Bürokrasi, askeri ve saraylılar için ifade edilen elit çevreler için ise “özel öğrenim görürlerdi” ifadesi geçmekte ama herhangi bir tafsilat verilmemektedir. Derslerin isimleri, işleniş şekli, hocaların kimliği, yararlanılan kaynaklar genellikle üzerinde durulmayan detaylardır. En fazla bilgi şöhretli kadın yazarların biyografisinde geçmiştir. Fatma Aliye, Emine Semiye, Halide Edip, Şair Nigâr Hanım, Makbule Leman, Fatma Fahrünnisa gibi gazete ve dergilerde yazılar yayımlamış, telif eser kaleme almış isimlerin tahsil hayatları hakkında bilgi vardır. Türk kadınının eğitim

serüveni resmî kurumlar, okullar üzerinden incelendiğinden sivil eğitim mekanları, sivil eğitimin niteliği ve niceliği üzerinde durulmamıştır. Osmanlı kadın tarihine dair çalışmalar 90'lardan itibaren *Kadın Eserleri Kütüphanesi*'nin kurulması, önde gelen münevver Osmanlı kadınlarıyla ilgili çalışmalar yapılmasıyla hız ve ivme kazanır.

Kadın tarihçi ve araştırmacıların çoğunlukta olduğu bu çalışmalar hem hemcinslerinin serencamını merak etme hem de anlama saikiyle yapılmıştır. Fatmagül Berktaş'ın *Tarihin Cinsiyeti*⁹ adlı eseri genelde kadınların çağlar boyunca konumunu ve hak mücadelesini özelde de Osmanlı kadını üzerinde duran önemli bir eserdir. Yazar Antik Yunan'dan başlayarak üç semavi dinde kadın olgusuna değinerek her birinin kadınla ilgili yorumlarını kıyaslamıştır. Ataerkinin temellerinin ve dayandığı mesnetlerin irdelendiği kitapta kadının ruhunun bile tartışmalı olduğu devirlerden günümüze dek yaşadıkları anlatılmaktadır. Kitabın içinde Osmanlı kadınlarına ayrılan bölümde eğitilmiş kadınlara toplumca biçilen rollerden ve beklentilerden bahsedilmiştir.

Alandaki ilk ve öncü kitaplardan Serpil Çakır'ın *Osmanlı Kadın Hareketi*¹⁰ dergilere, gazetelere yazan kadınlara ve ne dediklerine odaklanan bir eserdir. Kitaptaki isimlerin çoğu hakkında bilgi oldukça azdır fakat bununla beraber kitap, bilhassa II. Meşrutiyet'te Osmanlı kadınının dünyasını tanımamızı sağlar. Bahsi geçen yazar, şair kadınların aldıkları tahsiller hakkında fikir verir. Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*'nin çıktığı zamana işaret ederek modernleşme, sanayi atılımı, savaşların değişime uğrattığı 1900'leri esas alır. Zira Osmanlı toplumu bu değişimlerden fazlasıyla etkilenmiştir. Sosyal hayattaki konumlarını ve yerlerini sorgulayan kadınlar dernekler kurarak, yayın organlarında yazarak seslerini hemcinslerine ulaştırmıştır. Süreli yayınlarda yazılar yazan, roman tefrikaları yayınlayan kadınların dert edindikleri meseleleri inceleyen eserde hangi temaların ağırlıklı olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Kadınların zihince ruhça ve yaratılış itibarıyla erkeklerle müsavi oldukları iddiaları yazarların ilk ele aldığı noktalardandır. Çok eşlilik, ev içi kötü muamele ve eğitim hakkından mahrumiyet sıklıkla gündeme getirilen diğer konulardır. Kitap, ilk kadın yazarların şikâyet dolu sitemkâr mektuplarından örneklerle de yer vererek Osmanlı kadınlarının mücadelesini kronolojik olarak ortaya serer.

Toplumdaki itibarlarını, erkeklerin kendilerine bakış açılarını, eğitim haklarını sorgulayan bu mektuplar sahipleri hakkında bilgi verir. Bununla beraber birkaç örnek

⁹Fatmagül Berktaş, *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis Yayınları, 2010.

¹⁰Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, 1994.

dışında süreli yayınlarda kalem oynatan kadınların kimliğine, tahsil durumuna değinilmemiştir. Şefika Kurnaz geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk kadını ele alan *Osmanlı Kadınının Yükselişi (1908-1918)* ve *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*¹¹ isimli kitaplarında Osmanlı kadın birikimi ve bakiyesi üzerinde durur. Fakat bahsedilen bu eserlerde de kadınların şahsiyetinden ziyade edebiyat hayatları ve politik, sosyal duruşları incelenmiştir.

Kuşkusuz Serpil Çakır ve Şefika Kurnaz münferit kadınları değil Osmanlı Kadın Hareketi ve mirasını ele aldıkları için tek tek her bir kadına odaklanmaları beklenemez zira kişilerin etrafı hayat öyküsü ancak monografilerde ayrıntılı olarak işlenir. Bu bağlamda nitelikli ve başka çalışmalara ilham olabilecek bazı monografileri anmak gerekir. Sözelimi Yaprak Zihnioğlu'nun *Kadınsız İnkılap Nezihe Muhittin* adlı eseri, kadın eserleri külliyyatında önemli bir yere sahip monografilerden biridir. 1889-1958 yılları arasında yaşayan Nezihe Muhittin gazetecilik, yazarlık yönlerinin yanı sıra aktivistliğiyle de dikkat çeker. Zihnioğlu, Nezihe Muhittin'in esas olarak politik kimliği ve hak mücadelesini anlatmıştır. Eğitim hayatına dair bilgileri için ise Nezihe Muhittin'in otobiyografik anlatısından yararlanmıştır. Tahsilinde öne çıkan özelliği hususi tahsil görerek geldiği yerdir. Nezihe Muhittin gönderildiği okuldaki düzeni beğenmediğinden özel öğrenim tercih etmiş, iyi bir tahsil almış ve donanımıyla Türk kadın hareketinin öncü isimlerinden biri olmuştur. Halide Edip, Latife Uşaklıgil, Nigâr Hanım, Suat Derviş, Fatma Aliye, Emine Semiye müstakil monografileri basılmış diğer informal eğitilmiş kadınlardır. Bu monografik eserlere imza atanlar bahsi geçen kadınların kendi anlatımlarından, kişisel evraklarından, edebi eserlerindeki düşüncelerinden yola çıkarak hareket etmiştir. Örneğin Halide Edip *Mor Salkımlı Ev*'de, Nigâr Hanım günlüklerinde, Suat Derviş otobiyografisinde yaşamlarıyla ilgili detayları bizzat kaleme almışlardır. Emine Semiye'nin Şair Nigâr Hanım'a yazdığı birkaç mektup, devrin iki münnevver kadının dünyalarına girmemize izin verir. Bu açıdan çalışmamda en çok faydalandığım kaynakların başında kadınların şahsi hayatlarına ışık tutacak monografiler gelmektedir.

Edebiyat sahasında emek verilen çalışmalar başvurduğum bir diğer türdür. İbnülemin Mahmut Kemal İnal bu konuda önemli bir kaynağın sahibidir. *Son Asır Türk Şairleri* içinde yer alan kadınlar kadın şaireleri tanımamızı sağlar. Nazan Bekiroğlu divan edebiyatı vahasında yer alan kadın şaireleri tanıtarak unutulmaya yüz tutmuş devrin aydın

¹¹Şefika Kurnaz, *Osmanlı Kadınının Yükselişi (1908-1918)*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013., *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, İstanbul: MEB. Yayınevi, 1992.

ve tahsilli kadınlarına ışık tutar. Müjgan Cunbur *Osmanlı Dönemi Türk Kadın Şairleri*¹² kitabında erken modern dönemde yaşayan, şiirleriyle isim yapmış, hatta devrin erkek şairlerinin şiirlerine nazire yazan, divanı olan kadınları öğrenmemizi sağlar. Yazan ve eser veren kadınları tanıtip haklarında araştırmalar yapıldıkça Cumhuriyet öncesi Türk kadınının kimliğini anlamak kolaylaşmıştır. Söz konusu yazarların Osmanlı Kadın Hareketi çerçevesinde inceledikleri kadın şair ve entelektüellerin faaliyetleri devrin havasını ve kadınların içtimai durumlarını da anlamamıza olanak sağlar zira yazar ve entelektüel kimliklerinin yanında toplum normlarınca belirlenen eş, anne olma vazifeleri daima ön plandadır. Hülya Argunşah, Şahika Karaca, Fatih Altuğ Osmanlı kadın edebiyatçılarının ürettikleri eserleri gün ışığına çıkararak makalelerinden, hikâye ve romanlarından dünyalarına girmemizi sağlamıştır.

Üretim ve emek kadınların aktif olarak yer alsa da isimlerinin gölgede kaldığı bir alandır. Tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı topraklarında da salt tarımda değil, ticaret ve el emeğine dayanan işgücü kollarında kadınlar aktif rol oynamıştır. İpek böceğinden ipek elde etme, halı dokuma, dikiş, nakış gibi sahalarda çalışan kadınlarla ilgili kıymetli çalışmalar yapılmıştır. Halil Sahillioğlu Bursa'daki kemha üretimi yapan, Donald Quartert küçük sanayi işletmelerindekileri kadınları ele alan tarihçilerdir. Nicole Van Os, Osmanlı kadınlarının üretim faaliyetlerini ve yer aldıkları dernekleri araştırmıştır. Yavuz Selim Karakışla memur ve işçi olarak istihdam edilen kadınları ele aldığı eserleri *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923)*, *Osmanlı Hanımları ve Kadın Terzileri (1869-1923)*, “Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)” “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadın Fotoğrafçılar (1919-1930)” “Osmanlı İmparatorluğunda Bohçacı Kadınlar (1890-1932)” da kadınların maişet kazanma öykülerinin peşine düşer. “Konak Hanımlığından Askeri Dikimevi İşçiliğine (1893-1940)” adlı makalesinde savaşların sonucunda hayatı değişen ve çalışmak zorunda kalan varlıklı şehirli kadınlardan biri olan Şevkiye Hanım’ı anlatarak son dönem Osmanlı kadının tahsil, bilgi dünyası hakkında önemli bilgiler sağlar. Karakışla’nın, İrfan Orga’nın *Bir Türk Ailesi’nin Öyküsü*¹³ adlı otobiyografik eserinden ve resmi kayıtlardan yararlanarak yazdığı bu makalede daha önce çalışma tecrübesi olmayan bir kadının hayat mücadelesini okuruz.

¹²Müjgan Cunbur, *Osmanlı Dönemi Türk Kadın Şairleri*, Ankara: Türkkad Yayınları, 2011.

¹³İrfan Orga, *Bir Türk Ailesi’nin Öyküsü*, İstanbul: Everest Yayınları: 2010.

II. Meşrutiyet'ten itibaren kadın hareketlerini inceler. *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm*¹⁴ isimli eseriyle toplumsal dönüşümde kadının özne haline nasıl geldiğini ortaya koyar. Feminizmi iki dalga olarak ele alır; 1908-1935 yılları arasında gerçekleşen ilk dalgada gerçekleşen Türk kadınının toplumsal siyasi hak mücadelelerine odaklanır. Kitap toplumsal cinsiyet rollerindeki değişimi, bu değişim etrafında dönen tartışmaları gazete makaleleriyle ortaya koyduğundan dönemin aydın ve yazar çevresinin kadın hak ve hareketlerine, eğitim meselelerine yaklaşımlarını görme imkânı sağlamaktadır. Okur mektuplarını yayımlayan gazete kupür örneklerinden kadın tahsilinde toplumun istek ve görüşlerini yorumlayarak Osmanlı-erken Cumhuriyet kadını karşılaştırmaları yapar. Daha çok evlilik, evlilik yaşı, gündelik hayattaki kadın ile ilgili meseleleri konu edinen gazete yazıları yer alsa da İnâs Darülfünunu etrafında dönen polemikler sayesinde son dönem kadın eğitimi de yer almaktadır.

Buraya dek Osmanlı kadının gündelik yaşamına, edebiyattaki yerine odaklanan eserlerden bahsettik. Osmanlı kadınının gördüğü tahsile, öğrendiği alanların detayına odaklanan eserler ise çalışmamda en çok yararlandığım kaynaklar oldu. Bunlar arasında Yasemin Tümer'in *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*,¹⁵ Elif Ekin Akşit'in *Kızların Sessizliği*¹⁶, Güldane Çolak'ın *Avrupa'da Osmanlı Kızları*¹⁷, Aynur Erdoğan'ın *Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*¹⁸, Songül Keçeci Kurt'un *Haremden Mektebe*¹⁹ isimli kitaplarını sayabiliriz. Telif eserlerin yanı sıra yüksek lisans ve doktora tezlerinden de Osmanlı kadın tahsilini konu edinen nitelikli eserler yardımcı oldu. Emel Aşa'nın 1993 yılında hazırladığı *Fatma Aliye Hanım: Hayatı, Eserleri, Fikirleri* adlı doktora tezi, Bahar Baskın'ın *II. Meşrutiyet'te Eğitim, Kadın ve İnâs Darülfünunu* adlı yüksek lisans tezi, Sevim Ceylan Dumanoglu'nun *Osmanlı Devleti'nde Kız Öğretmen Okulu Darülmuallimat (1870-1924)* adlı yayınlanmamış doktora tezi, Süphan Kırmızıaltın'ın *Gender, Education, Modernization: Women School Teachers in the Late Ottoman Empire* adlı yayınlanmamış doktora tezi faydalandığım tezler arasındadır.

¹⁴Toprak, Zafer. *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.

¹⁵ Yasemin Tümer, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Ankara: T.T.K, 2013.

¹⁶ Elif Ekin Akşit, *Kızların Sessizliği Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015,

¹⁷ Güldane Çolak, *Avrupa'da Osmanlı Kızları*, İstanbul: Heyamola Yayınları, 2013.

¹⁸ Aynur Erdoğan, *Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2016.

¹⁹Songül Keçeci Kurt, *Osmanlı Devleti'nde Kadın Eğitimi: Harem'den Mektebe*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2011.

Bu eserler Osmanlı-Cumhuriyet devamlılığını birlikte ele alan çalışmalar olduğundan değişen olgular ve bakış açılarını da ortaya koymaktadır. Bununla beraber yukarıda ismi geçen tezler resmi kayıtlardan yararlanılarak yazılmıştır. Devlet eliyle ya da hür teşebbüsle tesis edilse de resmi nitelikteki öğrenim mekanlarını ele alan bu çalışmalarda mezun olan kızların isimleri, ders veren hocalar, müfredatın içeriği ayrıntılı olarak işlenmiştir. Kitaplarda yer alan tablolarda bazı öğrencilerin eğitim hayatlarının bir kısmını hususi surette gördükleri ibaresi geçer. Esasen üzerinde pek durulmayan bu ibare tezimizin konusunu oluşturmaktadır.

Şöyle ki, tezimizin alanı Osmanlı kadın eğitimidir. Osmanlı kadınının eğitiminin müstakil şekilde ele alındığı kitaplarda ise resmî kurumlar baz alınarak Rüştîye, Darümuallimat, Kız Sanayi Mektebi, İnâs Darülfünunu öğrencileri üzerinden ele alınmıştır. Bu çalışmalarda kızlar için tesis edilen okulların müfredatı, öğrenci ve hoca sayısı, mezun olanların isimleri, hocaların maaş cetveli gibi tüm bilgilere ulaşılabilmektedir zira arşiv kayıtlarında hepsi mevcuttur. Ne zaman kurulduğu, hoca, müdür, bevvap tayinleri, kaç kız öğrencinin müracaat ettiği, kaçının mezun olduğu arşiv yazışmalarında yer alan kız okullarının tarihçesine de ulaşmak mümkündür. Eğitim tarihi şemsiyesi altında yer alan çalışmam Osmanlı Kadın Eğitimi'nin sivil ve informal şeklini tüm yönleriyle ortaya koymayı hedeflemektedir. Bizim çalışmamız bu açıdan özgün nitelikler taşımaktadır. Daha önce bu başlık ve konuda başka bir çalışma örneği bulunmamaktadır. Çalışmamız resmi değil sivil, yukarıdan aşağıya değil aşağıdan yukarıya bir yöntemle ele alınmıştır. Bu yöntemle çoğu kez ihmal edilen bir konunun izlerini yakalayabileceğimizi düşünmekteyiz. Modernleşmeci bir tutumla resmi kurumların tasavvur ve planları çerçevesinde toplumun eğitildiği verisini sorgulayarak, toplumun kendi dinamikleri ile ürettiği bir modernleşmeye dikkat çekmek istiyoruz. Çoğu kez görmezden gelinen informal eğitimin toplumun değişik katmanlarında nasıl var olduğunu ve nasıl bir fonksiyon icra ettiğini dikkatlere sunmak istiyoruz.

Yararlandığımız kaynaklar da doğal olarak bu yönetime göre şekillenmiştir. Kaynaklarımız içinde resmi evraklardan çok sivil malzemeler önemli olmuştur. Bu açıdan arşiv belgelerinden çok, kişisel malzemelerin öne çıktığı bir çalışma olmuştur. Çalışmamızda Tanzimat-Mütareke arasındaki kadınların resmi mektepler dışındaki eğitimine odaklanmıştır. Bu alandaki kişisel anlatılarda, seyahatnamelerde, gazete ve dergilerde bulunan fakat yorumlanmayan dağınık bilgileri bir araya getirerek bir sonuca ulaşabilmek hedeflenmiştir. Bu çerçevede birçok kaynaktan yararlanılmıştır.

Çalışmamızın zaman sınırı 1789-1923 arasındır. Fransız İhtilali'nden sonra ulus devletlerin önem kazanmaya başlaması, milliyetçilik, özgürlük fikirleri Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Siyasi gelişmelere bağlı olarak toplumsal dönüşümler yaşanmış, Batılılaşma hareketleriyle birlikte kadının konumu ve eğitimi tartışılmaya başlanan konulardan biri hale gelmiştir. Anlatılarda, erken dönemden itibaren mevcut olan informal eğitimin Cumhuriyet'te de sürdüğü geçtiğinden bu dönemde de informal eğitim alanlar verenler araştırılmıştır. Daha çok İstanbul, Bursa, İzmir, Selanik, Kahire gibi merkezdeki Müslüman kadınlar odak alınmış, bununla birlikte sayıca az olan bazı bölgelerdeki kadınlar ve kimi ön plana çıkan Gayrimüslim kadınlar da tezde yer almıştır.

Tezimin ana omurgasını oluşturan “Ben Anlatıları” şemsiyesi altında sayabileceğimiz otobiyografi, biyografi, aile tarihi, hatıra, mektup gibi telif eserler hususi tahsil gören kadınların hikayelerini bolca içerdiğinden kaynakçamın önemli bir kısmını oluşturmaktadır. İlk kuşak hususi tahsilli kadınların araştırmacılar, yakınları ya da bizzat kendileri tarafından anlatılan yaşam öyküleri, röportajlar, yabancı mektupları, seyyah anlatıları, ansiklopedi maddeleri gölgede kalan isimleri açığa çıkarmamda yardımcı olan diğer kaynaklardır. Süreli yayınlardaki hususi hoca ilanları, hususi tahsilin niteliğini ve o gün için revaçta olan derslerin mahiyetini anlamak için araştırdığım bölümlerdir. Tanzimat'la birlikte kadınlar kendileri için basılan gazetelere yazı, mektup göndermiş, ilan vermişlerdir. Gazete ve dergi incelemeleriyle on dokuzuncu yüzyılın ortalarından yirminci yüzyıla dek kadınların okudukları kitap isimlerine, bilgi dünyalarına, merak duydukları meselelere, şikayetçi oldukları konulara ve neleri talep ettiklerine vakıf olabilmek mümkündür.

Aldığı tahsille işe başvuran ya da “ehliyetname” talep eden az sayıda örnek dışında düzenli bir kayıt örneği bulunmamaktadır. Arşiv belgelerin sınırlılığı, hususi dersleri veren hocaların kimliklerine, ders isimlerine ve yararlanılan kaynaklara dair bilgilerin az ve dağınık olması bu zamana dek müstakil bir çalışma yapılmasının önündeki engellerden bazılarıdır. Geç Osmanlı Dönemi'nde doğarak Cumhuriyet'e erişen kişilerin imza attığı kişisel öyküleri ya da aile hikayeleri azımsanmayacak ölçüdedir. Bununla beraber hepsine ulaşarak taramak uzun bir zaman gerektirmiştir. Tez konusunun sivil olması kadar kaynaklarının da dağınık ve düzensiz olması, daha önce bu alanda bir çalışma örneğinin bulunmaması araştırmanın önündeki en önemli zorluklardandır. Bu nedenle çalışmamda pek çok hatırat, seyahatname, otobiyografi, biyografi, röportaj yer alsa da eksik kalanların olacağı muhtemeldir. Zira baskısı tükenmiş, herhangi bir yayınevinden değil kişinin

kendisinin yayınlattığı örnekler de vardır. Engellerden bir başkası kadın isimlerindeki benzerlik ve soy isimleri olmadığı için kadın yazarların birbirleriyle karıştırılmasıdır. Sözgelimi son dönem Osmanlı ve Erken Dönem Cumhuriyet edebiyatçılarından Güzide Osman (1902-1974) romancı Güzide Sabri (1883-1945) ile karıştırılmıştır. Zeynep Tek'in çalışması *Feminist Mercekten Güzide Bir Arayış*²⁰ her iki kadın yazarın kimliklerini aydınlatmak üzerine gerçek bilgilere odaklanmıştır.

Ben anlatıları örneklerinden hatırat ve biyografilerin bir kısmında ders alanlar hocalarının adını zikredilmiştir. Gene birçoğunda dersin metoduna ve işlendiği kaynaklara değinilmez, hangi kitaplardan öğrenim görüldü kısmı söylenmez. Buna rağmen pek çok eserlerde geçen dağınık bilgiden ve entelektüel iletişim ağları takip edilerek fikir edinmek mümkündür. Aynı dönemde yaşamış kadınların ders aldığı ortak hocalar, anlatılardaki isim ve ders yöntemleri hakkındaki bilgiler önemli verilerdir. Modernleşmeyle toplumda ev düzeninden gündelik hayat pratiklerine dek bir dizi değişim yaşanmış; eğitim de müfredatın niteliği açısından bu değişimden payını almıştır. Arapça ve Farsça derslerinin yerini Fransızca, klasik müzik aletlerinin yerini piyano doldurmuştur. Mürebbiyelerden, yabancı hocalardan Fransızca ve piyano dersi alan kadınların azımsanamayacak kadar çok olduğu anlatılardan çıkarılabilir. Özellikle II. Meşrutiyet'te sayıca ve çeşitlilikte çok olan gazete ve dergi gibi süreli yayınlarda yazan kadınların önemli bir kısmı informal eğitimlidir.

Şehir tarihine tanık olmuş yazarların gözlemleri başvurduğum başka bir kaynak türüdür. Sermet Muhtar Alus, Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, Müfit Ekdal, İstanbul'u salt mimarisi, nostaljisiyle değil insan tipolojileriyle de anlattığından kadınlara da yer verirler. Eserlerinde yabancı dile hâkim, piyano çalabilen, hayır işleriyle iştigal eden İstanbul hanımefendilerini tanıtır. Bu tarz kitaplarda şehrin dokusuyla eski döneme ait insanlar bir arada sunulduğundan şehirli münevver bir Osmanlı hanımefendisinin kimliğinin nasıl olduğunu anlayabiliriz.

Tüm bu kaynak türlerinden Osmanlı Devleti'nde resmi eğitim mekanları haricinde tahsil gören, müzik, sanat eğitimi alan kadınların hikâyesinin izini sürmeye çalıştım. Ayrıca büyükannesini ya da annesini anlatan erken Cumhuriyet kuşağının temsilcisi bazı kişilerle sözlü tarih çalışması yaptım. Hangi dersleri hangi hocalardan ne şekilde, hangi zamanlarda gördüler sorularına cevaplar aradım. Teze başlarken düşündüğümünden fazla örnekle karşılaşmam, Cumhuriyet Döneminde de hususi ders alanların hatıratlarda yer alması,

²⁰Zeynep Tek, *Feminist Mercekten Güzide Bir Arayış Kadın Birliği'nin Kurucularından Şair ve Yazar Güzide Osman*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024.

bugün bile bu şekilde hususi hoca, ders alışkanlığının devam etmesi kadim eğitim metodunun aslında hep var olduğunu, güncelliğini koruduğunu söylemektedir.

Bütün bu veriler ışığında tezimi beş bölüm halinde tasarladım. Birinci bölümde modern döneme dek dünyada kadının konumuna, temel hak ve özgürlükleri uğruna verdiği mücadelelere odaklandım. Eğitim talepleri Avrupa’da kadınların varlıklarını ve ruhunun olduğunu ispatlama çabalarının ardından geliştiğinden önce genel bir kadın tarihi şablonu ortaya koymaya çalıştım. İslam toplumundaki kadınlar eğitim almakta mıydı? Osmanlı kadınları klasik çağda neler öğreniyordu? Sorularına cevaplar aradım.

İkinci bölümde geç modern dönemde kadın informal eğitimi başlığı altında toplumdaki dönüşümle farklılaşan kadın imgesine, statü ve eğitimine yoğunlaştım.

Üçüncü bölümde sosyal çevrelere göre kadınların aldığı eğitim niteliğini konu edindiğinden informal eğitim gören kadınların aile mevkileri ve çevreleriyle ele almak istedim. Bürokrat, entelektüeller, ulema- mutasavvıflar etrafında ve sarayda yetişerek, informal eğitim gören kadınların farklılık ve benzerlikleri üzerinde durdum. İnfomal eğitimli kadınların faaliyetlerine ve dönüşen niteliklerine yer verdim.

Dördüncü bölümde derslerin verildiği mekanlar, informal eğitimin iki paydaşı hoca ve talebelerin kimlikleri, mahfilleri, mürebbiyelerin tarihsel serüvenini ele alarak informal eğitimin maddi unsurlarını işlemeye gayret ettim.

Beşinci bölümde alınan dersler üzerine detayları anlatmaya çalıştım. Teorik ve pratik dersler, hususi tahsilli kadınların nasıl bir müfredat ve kaynak türleriyle beslendiğini açığa çıkardığından okunan kitapların adlarına yer vermeye çalıştım.

Bölümde erişebildiğim bilgilerin hasılası olarak daha önce incelenmemiş Osmanlı kadın informal eğitiminin yaygınlığı, sınırları, dönüşümü konularında çalışmamı nihayete erdirdim. Kuşkusuz bu konuda yeni çalışmalar yapıldıkça informal eğitim alan kadınlara dair yeni ve kıymetli bilgilere ulaşılabacaktır.

I. BÖLÜM

GEÇ MODERN DÖNEME KADAR KADIN EĞİTİMİ

*Çünkü nâkıs akl olur dirler nisâ,
Her sözün mağrur tutmakdur revâ.
Lîk Mihri dâinün zannı budur,
Bu sözü dir ol kâmil usludur.
Bir müennes yiğ durur kim ehl ola,
Bin müzekkerden ki ol nâ-ehl ola.
Bir müennes yiğ ki zihni pâk ola,
Bin müzekkerden ki bî-idrâk ol.*

Mihri Hatun

Bu bölümde kadının eğitim serüveninin dönüşümü üzerinde durulacaktır. Bütüncül bakış açısını yakalamak adına evvela ilk çağlardan beri kadının konumu ve toplumdaki yeri kıyaslanmaya çalışılmıştır. Zira tarihte kadının insan olup olmadığı, ruhunun var olup olmadığı tartışmaya açılmış, kadınlar hor hakir görülmüştür. Bütün bu tarihsel süreçte kadının konumunun anlaşılması için semavi dinlerin, belli başlı kültürlerin kadına yaklaşımının incelenmesi gerekmektedir. Elbette her inanç, toplum veya devlette tek tip bir kadın imgesinden söz edilemez. Sözelimi miras, mülkiyet edinebilme İslam'ın ilk dönemimden itibaren kadının inisiyatifini gözetmiştir. Ayrıca ilim öğrenmek erkekler kadar kadınlar için de şart koşulduğundan tahsil için herhangi bir dini yaptırım ya da yasak Müslüman kadın için söz konusu olmamıştır. İslam devletlerinde doktorluk, şifacılık, hocalık yapan dini ilimlerde mütehassıs olan kadınlar kabul görürken aynı zaman diliminde Avrupa'da yaşayan meslektaşları cadı ilan edilerek ölüme mahkûm edilmiştir. Münferit olmayan kadına yönelik bu tarz uygulamalar İslam toplumunda vuku bulmamasına rağmen

Avrupa merkezli bakış açısında “Müslüman kadınların ezildiği” empoze eder. İslamiyet’in kabulüyle beraber kadın miras, mülkiyet, nikahta söz hakkı, ilim öğrenme gibi haklara sahip olmuştur. Keza sonraki İslam devletlerinde de kadınlar ticaret yapabilmiş, ilimle uğraşmış, mirastan hak alabilmişlerdir.

Yaygın yanlış bir kanı Müslüman toplumlardaki kadınların aynı zaman diliminde Avrupa’daki hemcinslerinden cahil olduğudur. Oysa kızlar için tesis edilen okullar ve kız öğrencilerin sayısı Avrupa’da kadın eğitiminin sanıldığı kadar yaygın ve erişilebilir olmaktan uzak olduğunu ispatlamıştır. Yalnızca soylular ve seçkinlerden olan kadınlar ailelerinin desteğiyle öğrenim görebilmiştir. Halktan kadınların böyle bir şansı yoktur. Geçinebilmek için ağır işler dahil çalışmak ve çocuk sahibi olmak yaşam biçimleridir. Bununla beraber Müslüman toplumlarda da geç modern çağa kadar beden gücüne dayanan yaşam koşulları ayrıcalıklı kesimdeki kadınlar haricinde sıradan kadınların günümüzdekine benzer bir eğitim görmesine mâni olmuştur. Geleneksel kodların ve patriyarkal düzenin dini yaşam tarzına dönüşmesi kadınların geri planda ve eğitimsiz kalmasına yol açmıştır. Bu örneklerden ve mukayeselerden hareketle kadın hareketinin genel bir serencamı anlatılmaya çalışılacaktır.

1.1. Dünyada Kadın Eğitimi

Kadının tarihsel süreçteki konumu Orta Çağ ve öncesinde toplumdaki yeri ve ona verilen değer pek iç açıcı değildi.

Gerek Arap Yarımadası’nda gerek Kıta Avrupası’nda emek, cinsellik açısından sömürülen ve hakir görülen bir varlık olarak addedilen kadının söz hakkı yoktu. İmtiyazlı gruplarda kadın görece daha iyi durumdaydı ama toplumdaki hâkim ve kanıksanmış düşünce kadınların eksik yaratılmış varlıklar olduğu yönündeydi. Erkek egemen yapı ve anlayış kadınları iki eşit cinsin parçası olarak görmediğinden kadın emeği istismar konusuydu. Batı’da ise kadın lanetli, “Kovulmuş Havva” imgesi dolayısıyla Hristiyan paradigmasına göre geri konumlandırılmıştır. Kadınlar bu düşünceye en başından beri itirazlar yöneltse de kutsal kitap eleştirilerinde bulunsa da hâkim paradigma etkisini sürdürmüştür.²¹ Havva’nın Adem’i aldattığı için cezalandırıldığını savunan Yahudi inancına göre kadın olmamak şükür gerektiren bir durumdur. Ayinlerde “Beni kadın yaratmayan Ulu Tanrı’ya bizlerin ve bütün dünyanın yüce efendisine şükürler olsun” şeklinde dua edilmektedir. On dokuzuncu yüzyıla dek Yahudilikte “Talmud” inancı hâkim

²¹ Fatmagül Berktaş, *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis Yayınları, 2010, s.89.

olmuştur. “Talmud” babaların oğullarına eğitim vermesi gerektiğini fakat kız çocuklarını bilgelikten sakındırmak adına eğitimden mahrum bırakmalarını söylemektedir. İslamiyet ise diğer iki kadim dinden farklı olarak, kadını erkekten aşağıda görmez. Mülkiyet ve miras hakkı tanır. İlk günah kavramı olmadığından kadın doğuştan itibaren bir günahla dünyaya gelmez. İslam ibadet ve kullukta kadını erkekle eş tutar, ayırmaz. Tahsil, miras, evlilikte ve boşanmada karar alabilme hakkı tanır. Arap Yarımadası Hz. Muhammed’e gelene değin kadınların meta gibi alınıp satıldığı, mirastan menedilen kız çocuklarının horlanıp öldürüldüğü, okuma yazma bilmesinin lüzumsuz görüldüğü bir yerdi. *Kur’an-ı Kerim*’deki kadınlara yönelik adetler ve peygamberin bu konudaki pratikleri kadınların dünyasını tamamıyla değiştirmiştir. O sırada Avrupa’da kitlesel biçimde yakılan, engizisyonda işkenceye tâbî tutulan kadınların konumu İslam’ın kadını konumlandığı yerden çok farklıdır. Eğitime erişim ve eğitim imkanına kadının özlük haklarının tanınmasından sonra sıra geldiğinden ve tarihsel çizgi böyle ilerlediğinden bu bölümde süreç anlatılmaya çalışılmıştır.

Kadın hakları mücadelesinin evvela ortaya çıktığı yerlerin Batı’da olması tesadüf değildir. Zira Batı’da kadın konumu ve yaşam şartları açısından çok çetin zamanlar geçirmiştir. Modern Batı, Antik Yunan felsefesi üzerinden ilerlemiş, referans olarak Helenistik geleneği baz almıştır. Doğa hakimiyeti ve rasyonalizmi önceleyen Antik Yunan felsefesinde akıl yüce, kutsal; aklın dışında kalanlar ise tehlikeli görülmüştür. Buradan hareketle kadınları ruhu akıllı olmayan, şeytanla eş tutan cadılıkla suçlayan inanış biçimi Orta Çağ’da etkin olmuştur. Kadın eğitime bakış da bu anlamda kadınların aleyhine şekillenmiştir. Yaşam şartları çok küçük bir azınlık haricinde oldukça ağırdır. Bebek ölümleri, hastalıklar sebebiyle çocuk ölümleri ve erken yaşta evlilik yaygındır. Eğitim ise çok önemsenen bir şey değildir. Kız çocukları için okuma yazma dini bir hayatı seçmedikçe gerekli görülmemiştir. Erkek çocuklar okula gönderilirken kızlar evde eğitim almış, erkek ya da münzevi bir bayan tarafından eğitilmişlerdir. Bazen öğretmen yerini kızın süt annesi almıştır. İkinci seviye soylularda ise kimi kızlar evlerinin yakınlarındaki rahipler tarafından eğitilmiştir.²² Eğitimin bu durumu Örneğin İngiltere’de On beşinci yüzyılın sonunda erkeklerin yüzde onu adını yazabilirken, kadınların tamamına yakınının okuma yazma bilmemesi²³ sonucunu getirmiştir. Okuyabilen kadınlar her çağda var olsa da yazma

²² S. Shahrar, *Childhood in the Middle Ages*, London 1992. Aktaran: Özlem Genç, “Çocukların Orta Çağ Avrupa’sındaki Yeri”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Mart 2016, Sayı: 1, s.251.

²³ C. Heywood, *A History Of Childhood*, Polity Press, UK 2006, s.161. Nakleden: Özlem Genç, “Çocukların Orta Çağ Avrupa’sındaki Yeri”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Mart 2016, Sayı: 1, s.251.

ayrıcalığı tüm dünyada uzun süre erkeklere ait olmuştur. 18. yüzyılın sonlarında Fransa’da okullarda okuma yazma ayrı öğretilmekteydi. Okumayı öğrenen kız çocukları okula daha kısa devam ettikleri için yazma öğretilmezdi. Yazmayı öğrenmek daha masraflıydı, ebeveynler bu harcamayı yapmak istememekteydi. Başka bir neden de dönemde idealize edilen kadın tasavvurunun etkisiydi. Okumayı öğrenen kadın Hristiyan fikirlerini okuyup özümseyebilirdi halbuki yazmak kadının kendi düşüncelerini ortaya koymasına yol açacaktı. Bu durum tehdit olarak görüldü.²⁴

Modern dünyada kadının konumu yeni biçimler kazanmıştır. Fransız İhtilali pek çok araştırmacı ve tarihçi tarafından kadının konumu ve cinsiyet ilişkilerinde milat olarak kabul edilir. Aslında var olan cinsiyet düzenine başkaldırı ve süregiden düzeni eleştirmek erken Rönesans’tan itibaren en az dört asır boyunca yaşanmıştır. Tartışmalar erkekler öncülüğüyle, erkekler arasında yaşanmaktaydı fakat bazen eğitimli kadınlar da dahil oluyordu. Kadınların hakları için sesini yükselten ilk kadınlardan Christine de Pizan (1364-1429) yazdığı *Die Stadt der Frauen (Kadınlar Şehri)* 1404 gibi çok erken bir tarihte yayımlanmıştır.²⁵ Ayrıca, Marquis Marie Jean Antoine de Condorcet (1743-1794), Etta Palm d’Aelders (1743-1799) gibi kadınlar ilk kadın hakları savunucularıydı. 1748 doğumlu edebiyatçı Olympe de Gouges ise kaleme aldığı *Kadın Hakları Bildirgesi* ile esas olarak kadın haklarının insan hakları olduğunu ifade etti. Fransız Devrimi döneminde başka bir öncü kadın Fransızca, İtalyanca ve Almancayı kendi kendine öğrenen Marry Wollstonecraft ise (1759-1797) *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi* adlı kitabını yayımladığında geniş bir akis yarattı. Çok satanlar listesine girdi. 1970’li yıllarda yayımlanan bir bibliyografyaya göre Wollstonecraft en az yedi yüz kere alıntılanmıştır.²⁶

Yukarıda ismi geçenlerin kadın hareketine dair yaptıkları ortak bir birikimin sonucu ve yıllar boyunca verdikleri mücadelelerin kazanımıdır. Bununla beraber kadınlar temsiliyet, eğitim, mülkiyet hakkı üniversitelere kabul hakkına ise ancak on dokuzuncu yüzyılın sonunda kavuşabilecektir. Örneğin İngiltere’de evli kadınlar mülkiyet hakkını ancak 1882’de elde edebilmiştir. Osmanlı Devleti’nde ise mülkiyet hakkı ve adalet arayışlarında Avrupalı hemcinslerinden ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. “Avrupalı kadınlardan farklı olarak Osmanlı kadını 19. ve 20. yüzyıla kadar -en azından hukuksal

²⁴ Merry E. Wiesner-Hanks, *Tarihte Toplumsal Cinsiyet*, Çeviren: Meral Çiyan Şenerdi, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 4. Baskı, 2023, s.301,302.

²⁵ Ute Gerhard, *Kadın Hareketi ve Feminizm 1789’dan Bugüne Bir Hikâye*, çeviren: Ülkü İrem Alabayırlı, İstanbul: Runik Kitap, 2020, s. 12.

²⁶ Ute Gerhard, *Kadın Hareketleri ve Feminizm 1789’dan Bugüne Bir Hikâye*, Çeviren: Ülkü İrem Alabayırlı, İstanbul: Runik Kitap, 2020, s.12, 13, 21.

düzlemde- evlendikten sonra da servetinin denetimini elinde tutabiliyordu. Buluğa erip de reşit olunca hukuksal kimlik kazanıyor, yani haksızlığa uğradığında mahkemeye başvurabiliyor, tabii başkaları da ondan şikâyetçi olabiliyordu. Kentlerde mahkemelere ulaşmak kolay olduğu için, kadınlar bu hukuksal kimliğin doğurduğu olanakları pratikte de kullanıyorlardı.”²⁷

Batı’da Fransız İhtilali’nin başarılı olmasında kadınların aktif rollerde bulunmaları onları hakları konusunda talepkâr olmaya itmiştir. Zira Fransız İhtilali yalnızca devletleri, milletleri ve politikayı etkilememiş kadınların haklarını ve toplumdaki konumlarının sorgulamasına da yol açmıştır. Fakat yerleşik kalıplar ve kadına bakış açısının değişmediğini düşünenler, hayal kırıklığı yaşayanlar da vardır. Devrimin önde gelen kadınlarından Olympe De Gouges devrimin Bastille’nin köklerine saldırmadığını, despotizmi olduğu yerde bıraktığını, tiranlığın yer değiştirdiğini söylemiştir. Ona göre *İnsan ve Vatandaş Hakları Evrensel Bildirgesi* bir kandırmacadan ibaretti zira bildiride geçen “insan” kelimesi sadece erkekleri kastetmekteydi. 1791 Anayasasının hazırlanmasından birkaç gün sonra *Kadın ve Kadın Vatandaş Hakları Bildirgesi*’ni kaleme aldı. Kadının dar ağacına çıkma hakkı vardır, mecliste olma hakkı da olmalıdır demektedir.²⁸

Bilindiği gibi bizde kız rüştiyeleri 1858’de, darülmualimatlar ise 1870’te tesis edilmeye başlandı. Osmanlı’da durum böyle iken aynı zaman diliminde Avrupa’daki kız okullarının nitelik ve nicelikleri nasıldı diye sorduğumuzda ilginç bulgularla karşılaşırız.

1580’de Almanya’daki kiliselerin yüzde ellisinde erkek çocukları için Almanca eğitim veren resmi okullar varken bu oran kızlar için yüzde onlardaydı. Aynı dönemde Venedik’te 4600 erkek öğrenci okula devam ederken kız öğrenci sayısı yalnızca 30’dur. 18. yüzyılın sonlarında Fransa’da oğlan çocuklarının üçte ikisi okul eğitimi almaktayken kızlarda bu oran ellide birde kalmaktaydı.²⁹ Fransa’da oldukça geç bir tarihte on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru öğretmen okulunda eğitim gören kadın öğretmenler bakalorya sınavından geçirilmediklerinden üniversiteye gidemiyordu. 1861’de öğretmen bir babanın kızı olan ve kendi kendisini yetiştiren Julie Daubie ilk bakalorya sahibi oldu. Çok yoğun

²⁷ Sureiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Orta Çağ’dan Yirminci Yüzyıla*, Çev. Elif Kılıç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s.128.

²⁸ Diren Çakmak, “Fransız Devrimi’nde Eksik Yurttaş: Kadın”, *Ege Akademik Bakış*, 7(2) 2007: 727-745, s.734.

²⁹ Merry E. Wiesner-Hanks, *Tarihte Toplumsal Cinsiyet*, çeviren: Meral Çiyan Şenerdi, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2023, 4. Basım, s.301.

ve uzun mücadelelerden geçerek ve araya nüfuzlu kişileri sokarak bunu başarmıştı çünkü hiçbir bakan diplomasını imzalamak istemiyordu.³⁰ Fransa’da 12 yaş üzerindeki kızlar için ortaokul dersleri başlatılmış, seçili kentlerde elli kadar ders müfredata alınmış fakat bu adım gerçek bir okullaşma olamamıştır. Laik, ücretsiz ve zorunlu eğitim ancak 1881’de gündeme gelmiştir ve sınıflar karma değildir.³¹

Amerika’da kadın üniversiteleri kurulmuş, aynı dönemde Zürich’te kızlar üniversiteye kabul edilmeye başlamıştır. 1876’da Rusya’da kızlar üniversitelere kabul edilmiş ancak 1881-1905 yılları arasında kapılar yine kapanmıştır. İngiltere’nin Londra, Oxford, Cambridge Üniversiteleri kızları kabul etmiş fakat kızlar diploma haklarını I. Dünya Savaşı’ndan sonra elde edebilmişlerdir. Batı her ne kadar kızların eğitim yolunu açmış görünse de üniversiteler kızlara oldukça zorluk çıkarmıştır. Edinburgh Üniversitesi’nde 1869’da kız öğrenciler protesto edilmiş, Fransa’da avukatlık yapmak için baroya müracaat eden kadının portresi yakılmış, İspanya’da ilk kadın öğrenci taşlanmıştır.³² Eski Çin’de kızlar erkeklerle birlikte eğitim göremez; sadece evde özel ders görebilirdi. Qing Hanedanlığı bu durumu değiştirmek adına 1907 yılında bir yönetmelik yayımlayarak kız okullarının tesisine başlamıştır.³³ Rusya’da kapsamlı bir eğitim görmüş ve Batı dillerine hâkim Çariçe Katerina kız çocuklarının eğitimlerini önemsemiş ve 1764’te “İmparatorluğun Soylu Genç Kızlarının Talim ve Terbiye Topluluğu” veya “Soylu Genç Kızlar Enstitüsü” diğer bir adı “Smolyn Enstitüsü” olan kadın eğitim kurumları tesis ettirmiştir.³⁴ Japonya’da ise kadınlar yalnızca seçkin sınıftan geliyorsa eğitim alabilmiştir. Meji dönemi öncesinde iyi bir evlilik yapmak isteyen kadınlar eğitim almak istemekteydi. Batı’ya açılma dönemi olan Meji dönemindeyse kızların eğitim imkanları iyileştirilmiş olsa da üniversiteye kabul edilmezler, kızların yalnızca misafir öğrenci olmalarına izin verilir.³⁵

Dünyada kadın eğitiminin erkeklerle bütünüyle aynı seviyeye gelmesi için on dokuzuncu yüzyılı beklemesi gerekmiştir. Kızların üniversiteye alınmaması, belli

³⁰Michelle Perrot, *Çalışma Dünyasının Fethi, Kadınların En Güzel Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s.159.

³¹ Michelle Perrot, *Kadınların En Güzel Tarihi*, çeviren: Yonca Aşçı Dalar, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013, s.157.

³² Düz, A. (1975). “Kadının Bağımsızlık Savaşı: Kadın Hakları Nasıl Kazanıldı?” *Hayat Tarih Dergisi*, 1(6), 52-57.

³³Yue Wu, Osmanlı ve Çin İmparatorluklarında Eğitim Reformları Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme (1808-1911), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021, s. 105.

³⁴ Zulfiya Şahin, “XVIII, Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kültürel Gelişimi ve Batı’ya Uyum Çabaları”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2) (2014): 171-191, s.177

³⁵ Buket Durdu, “Japon Tarihsel Sürecinde Kadın Eğitimi”, *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi* 2023, 11(37), 225-242, s.229.

meslekleri seçebilmesi bir norm olarak belirlenmiş; eğitim çoğu yerde ancak evliliğe dönük amaçlar için anlamlı kabul edilmiştir. Kadınların uluslararası çabalarıyla eğitim için önlerine konan şart ve bariyerlerin kalkması uzun bir zaman diliminde mümkün olabilmektedir.

Kadın eğitiminin seyrini ve gelişimini anlayabilmek kadının konumunun geçirdiği evrelerle doğrudan bağlantılıdır. Dönüşümü ortaya koyabilmek adına cinsiyet tarihinden örnekler sunulan bu bölümde evvela kadının Avrupa, Çin, Rusya ve Osmanlı topraklarındaki toplumdaki yeri ve ona bakış açısı ele alınmış, bu toplumlarda dini normlara göre kadınların temel hak ve hukukları karşılaştırılmıştır. On dokuzuncu yüzyıla dek sanılanın aksine Avrupa’da kadın eğitime bakış ve kadın eğitim pratikleri Osmanlı Devleti’ndekinden farklı değildi. Soylular ve zengin zümre kızları için hoca tutuyor, kızların bu sayede daha iyi bir evlilik yapacağına inanılıyordu.

1.2. İslam Toplumunda İnfomal Kadın Eğitimi

1.2.1. Osmanlı Dönemine Kadar İslam Toplumunda Kadın Eğitimi

İslamiyet’in kadın ve erkeği ibadette, kaçınılması gereken hususlarda eşit tutması, Peygamber’in kadın haklarına dair hadisleri ve aile yaşantısındaki hoşgörölü tutumu kadını şeytanlaştıran, yok sayan anlayışa tamamen karşıt bir anlayıştır. Hz. Ayşe’nin Hz. Muhammed’in sözlerini en çok rivayet edenlerin başında gelmesi, kadınlara dini bilgiler vermesi, kendisine dini konularda danışılması, “İlim kadın erkek herkes için farzdır.” hadisi önceki devirlerdeki anlayışın aksine öğrenmeye kadınları da dahil eden bir süreci başlatmıştır.

Müslümanlığın yayılmaya başladığı ilk zamanlardan itibaren şair, mutasavvıf ve alim kadınların yetiştiği kitaplarda adı anılan kadınlardan anlaşılmaktadır. Örneğin İbn-i Sad’ın sahabenin hayatını anlattığı *et-Tabaka’tü’l-kübra*, İbn-i Hacer el- Askalânî’nin *el-İsâbe*’sinin son cildi, İbn Abdülber en-Nemerî’nin *el- İstîâb fî Aa’rifeti’l Ahab* adlı eserinin son iki bölümü kadın sahabelere aittir. Zehebi’nin *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ* isimli biyografik eser, zamanın önde gelen kadınlarını da anlatır. Kadın fakihlerin anlatıldığı *el-Cevâhiru’l Mudiyye*, kadın alimlerin anlatıldığı *Şezâratü’z-zeheb* isimli eserlerde yer alan kadınlar İslam tarihinde kadın entelektüel ve alimlerin varlığını kanıtlar mahiyettedir.³⁶ Tabiin ve ardından gelen zamanlarda İslam topraklarında yaşayan kadınlar dinin verdiği teşvik ve Hz. Muhammed’in ilme dair sözleriyle ilim öğrenmeyi ve öğretmeyi

³⁶ Mehmet Akif Aydın, *İslam’da Kadın, DİA*, Cilt: 24, s. 86-94, 2001.

sürdürmüştür. Emeviler devrinde Hasan Basri ve İmam Azam Ebu Hanife kadınlara ders vermiş, bu derslerden cariyeler de faydalanmıştır.³⁷ Bu dönemde, Hz. Hüseyin’in küçük kızı Sükeyne bint Hüseyin (667-735) babasından hadis rivayet eden, kadın meclisleri düzenleyen, evini ilim ve hadis öğrenimi açan bir hanımdır. Şair atışmalarında hakemlik yapacak kadar şiirden anlamaktaydı.³⁸ Endülüs Emeviler döneminde Kurtubalı Lubna, (ö.984) isimli sarf, hesap ilmini bilen, aynı zamanda hattat bir şaire yaşamıştır. Zihni Efendi *Meşahir’un Nisa* adlı eserinde “Lubna’yı Endülüs Edibelerinden paha biçilmez bir yakut” olarak tanımlar.³⁹

Abbasiler devrinde kadınlar kültür ve bilgi birikimi açısından yüksek bir konuma erişmiştir. Özellikle Harun Reşid ve Me’mun zamanında erkeklerle edebiyat, şiir ve ilmi sohbetlerde bilgi ve kültürde yarışmışlardır. İlim ve yetenekleriyle ün kazanmış kadınlar olarak Harun Reşid’in kız kardeşi şaire Abbase, meşhur mutasavvıf Rabia’tül Adeviyye, Harun Reşid’in eşi edip ve şaire Zübeyde, Halife Mehdi’nin bestekar ve edip kızı Uleyye ön plana çıkar.⁴⁰ Eserinde Memluk dönemi alim ve fazıl kadınlarına yer veren Sehavi sayesinde 1075 kadın biyografisinden haberdar oluruz.

Türk İslam medeniyetinde kadına değer verilmiş, erkeğin yoldaşı olarak görülmüştür. *Kutadgu Bilig’de* “senin ay gibi bir oğlun veya kızın doğarsa onu kendi evinde terbiye et, bu işi başka ellere bırakma” “oğul kıza bilgi edep öğret, bu her iki dünyada onlar için faydalı olur”⁴¹ cümleleri evlatlar arasındaki eşit bakışı anlatmaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti’nde eşine siyasi konularda büyük destek veren, kendine ait hazinesi, ikta arazileri olan Altuncan Hatun bilgili ve akıllı kadındır. Bu dönemde geniş ilmi yetkinliği haiz olan kadınlardan ders alarak yetişen erkek alimler olmuştur. Örneğin es- Semani on yedi kadından kitabet, on bir kadından semâ, ve altı kadından icazet şekliyle hadis almıştır.⁴²

³⁷ Esra Özlük, Orta Çağ İslam Dünyasında İz Bırakan Kadınlar, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tokat Üniversitesi, 2019, s.18.

³⁸ Hilal Görgün, “Sükeyne bint Hüseyin, *DİA*, C. 38, s.46, 2012.

³⁹ Mehmet Zihni Efendi, *Tarihte İz Bırakan Meşhur Kadınlar/Cilt 1*. Çev: Bedrettin Çetiner, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1982, s. 176.

⁴⁰ Lütfi Şeyban, İlk Dönem Abbasiler’de Kadın, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 1992, s.59.

⁴¹ *Kutadgu Bilig*, haz. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TDK, 1989, s.326.

⁴² Ahmet Ocak, “Selçuklu İlim ve Tefekkür Hayatında Kadınların Yeri”, *Ortaçağ’da Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara: Lotus Yayınları, 2011, s.427.

1.2.2. Osmanlı Klasik Döneminde Kadın Eğitimi

Klasik dönem olarak nitelediğimiz Tanzimat öncesi dönemde kadın eğitimi kadim usullerde yapılmaktaydı. *Kur'an-ı Kerim*, temel dini bilgiler her genç kıza öğretilirdi. Ehil bir hoca ya da konuya vakıf bir aile büyüğü tarafından verilen derslerin yanı sıra kızların evlenip kendi ailesini kuracakları için ev yönetimi, dikiş, nakış gibi beceriler kazanmasına önem verilmekteydi. Elbette bu sosyoekonomik açıdan ailenin mevkiine göre değişkenlik arz eden bir durumdu.

Bir Osmanlı genç kızının eğitimi sıbyan mektebinden sonra ailesinin sosyoekonomik konumuna göre şekillenirdi. Kitap hem pahalı hem ulaşması zor bir meta olduğundan *Mushaf* ve dua kitapları dışındaki kitap sahibi kadınlar ilmiye mensuplarının, bürokratların ya da zengin ağa kızı veya hanımıdır. İnalçık, Osmanlı'da aristokrasiye değil meritokrasiye yani liyakate dayalı bir sistem olduğunu ileri sürer. Köle iken kabiliyeti sayesinde yetişip sadrazamlığa oturmuş, fakir bir aileden geldiği halde devletin en üst kademelerinde görev yapmış isimlerin varlığı bu önermeyi doğrular. Bu durumun tersine son dönem iz bırakmış kadınların büyük çoğunluğu ise donanımlı, varlıklı, kentli ailelerden gelmektedir.

Evlerinde kitap, kütüphane bulunan, babalarının, erkek kardeşlerinin yabancı dil bildiği bu kadınlar hem ev içi işlerden muaf olduklarından; çünkü hizmetkarları vardır, hem de kitaba, mürekkebe, kâğıda, hülasa bilgi ve araçlarına daha kolay ulaşabildiklerinden çağdaşlarından daha şanslıdırlar. Elit ve varlıklı kesimin kadınları ise pragmatik bilgilerle yetiştirilirdi. Modern dönemlere dek sıradan kadınlar için ev içi öğrenim ve evlilik hayatına hazırlık, olmazsa olmazlardandır zira işler bedensel emeğe dayalıdır. Yaşamını idame ettirmek için kadına düşen vazifeleri bilmesi şart; cinsiyet rolleri sabit ve net olduğundan erkekle kadının yaptığı işler de genellikle belliydi. Dışarıda çalışmayan kadının hayatı ev ve ev çevresinde geçeceğinden ev idaresi, dikiş, çocuk bakımı, yemek yapmayı öğrenmesi amaçlanırdı. Dini bilgiler ve alfabe ise çoğunlukla ebeveyn ya da evdeki bir büyük tarafından verilirdi.

Her ailede bir kız çocuğunun yetişirken temel ilmiyal bilgilerini, *Kur'an-ı Kerim* okumayı bilmesi beklenirdi ve öğrenmesi de sağlanırdı. Kuşkusuz Osmanlı toplumu çeşitli katmanlardan oluşmaktaydı. Esnaf, tüccar, çiftçi, ilmiye ve yönetici sınıfının aile yapıları; cinsiyet rolleri, pederşahi aile yapısı, dini hayat pratikleri yönünden benzer olsa da imkanları aynı değildi. Zamanımızdan hiç de farklı olmadığı şekliyle ailelerin yaşam

tarzları da gelirlerine göre şekillenmekteydi. Bu durum sadece merkezde değil periferide de bize böyle bir tablo sunar.

Nüfusun büyük bölümü çiftçilik yaptığından taşradaki kadınların hayat döngüleri buna göre düzenlenirdi. Şehirlerden farklı olarak kadınlar köylerde erkeklerle birlikte çalışırlardı, kaçgöç yoktu. Yaşam süresi kısa olduğundan evlilikler de günümüzden daha erken yaşta gerçekleşirdi. Doğum, düğün ve cenaze ritüelleri kadınlar için önemliydi. Ayrıca dini törenler ve ibadetler de kadınların dahil olduğu hatta bazen bizzat yönettiği eylemlerdendi. Anadolu'nun üçrasında doğmuş bir kadının hayatı ev ve civarında geçtiğinden bilgi evreni bu şartlara göre şekillenmiştir. Dini ilimler öğrenmek ve hafızlık tahsili itibar ve rağbet gördüğünden hoca hanımlara, hafızlara büyük hürmet edilirdi. Ebelik ve terzilik gene kadınlar için hem bir maişet aracı hem de saygınlık konumuydu. Kuşaktan kuşağa aktarılan kadim bilgiler vasıtasıyla bir genç kız evlenerek kendi ailesini kurduğunda hayatını sürdürürdü. Sosyal hayat faaliyetleri içinde bir araya gelen kadınların anlattıkları hikayeler, masallar, ninniler, sahabe öyküleri ve menkıbeler şifahi kültür örneği olarak nesilden nesile devam ederdi.

Yukarıda anlatılan taşralı kadın imajı salt Osmanlı topraklarına özgü değildir. Avrupa'da da aynı zaman diliminde kırsalda yaşam biçimi benzer öğeler taşır zira tarım toplumundaki tüm toplumlarda cinsiyet rolleri ön plandadır. Bununla beraber Osmanlı kadını şer'i hukuka göre miras hakkına sahipken Avrupa'da kadınlar bu hakkı geç bir tarihte elde etmiştir. *Kur'an-ı Kerim'de* kadın ve erkeğin eşit olduğunun ancak takvada birbirlerine üstün kılındığının geçmesi, Hadis-i Şeriflerde kadınlara iyi davranmanın, haklarını gözetmenin vurgulanması bu ayrıcalığın sebeplerindendir. Yalnızca miras, nikah boşanma konularında değil ilim öğrenmede de Müslüman kadın haklara sahiptir. Anadolu'da alim, hoca, şair veya şifacı olarak ün yapmış kadınların varlığı ilimle ilgilenmelerinde bir engelle karşılaşmadıklarının göstergesidir. Oysa aynı zaman diliminde Avrupa'da yalnızca bitki isimleri bildiği, şifacılık yaptığı için cadı ilan edilerek katledilen binlerce kadın vardır. Cadı (witch) kelimesinin “akıllı” anlamına gelmesi bu bağlamda değerlendirilebilir.⁴³ Bir kadının fazla bilgili olması kabul edilemez ve altında başka türlü şeyler aranan bir durum olarak değerlendirilirdi. Ebeler tehdit olarak görülen kadınlardandı.

⁴³Özlem Genç, *Orta Çağ Avrupa'sında Kadın, Orta Çağda Kadın*, Editör: Altan Çetin, İstanbul: Lotus Yayınları, 2011, s.271.

Özellikle doğum sırasında gençleştirici etkisi olduğuna inanılan plasentaya erişebilen ebeler cadıya dönüştükleri iddiasıyla hedef alınmış yargılanarak işkenceye uğratılmıştır.⁴⁴

Osmanlı topraklarında ise şifacı ya da kocakarı olarak anılan, benzer hastalıkları geleneksel yöntemlerle çoğu kez tıbbi bir tören eşliğinde tedavi eden ocağa bağlı kadınlar, geleneksel halk tıbbını uygulamıştır. Çiçek aşısı yapar, frengi, gelincik, akrun, kurbağacık gibi hastalıkları tedavi ederler, kurşun dökerlerdi. Bu yetiler aile mesleği olup anneden kızı el verme şeklinde geçerdi. Ebelik de farklı bir mevkie sahipti. Hristiyanlığın aksine İslam inancına göre dünyaya her gelen bebek milliyeti, dini ve ırkı fark etmeksizin günahsızdır. Ebeler bu anlayışla dünyaya masum bir canın gelmesine yardımcı olduklarından daima el üstünde tutulur kendilerine çok kıymet verilirdi. Ebelik sarayda da çok itibarlı bir meslektir, yetenekli cariyeler çırak edilerek, hekim ya da hastabakıcı olarak eğitilmişlerdir.⁴⁵ Tanzimat’a dek ebelik usta çırak ilişkisi üzerinden geleneksel olarak icra edilmiştir. Saray, kibar ve halk ebesi olarak ayrılan ebeler, genellikle annelerinden el alırdı. Saray ve kibar ebelerinin gelirleri iyi olur, rahat bir yaşam sürerlerdi. Halk ebeleri ise yaşlı ve tecrübeli hanımlardı. Çağatay Uluçay, Abdülmecid ile Behiye Sultan’ın kızı Feleksu’nun sıtma yüzünden saray dışında yaşadığını, doktorlar tarafından tedavi görmesine rağmen halk ilaçlarını iyi bilen “Pertev Kalfa” dan “hal çaresi” beklediğini yazmaktadır.⁴⁶

Eğitim tarihi kitaplarında kızlar için rüştiye ve darülmualimatlar açılıncaya dek öğrenim mekanının yalnızca sıbyan mektepleriyle sınırlı olduğu savı ileri sürülür. Kurumsal bakış açısından doğru olsa da aslında, halk kesimindeki kızlar için geçerli olan bu önerme askeri, bürokratik ya da ilmi çevrelerde pek de öyle değildir. Kişisel anlatılar yahut biyografilerle bilgi bulabildiğimiz kaynakları incelediğimizde ya da aldığı tahsil sayesinde istihdam edilen, maişetini temin eden örneklerle rastladığımızda köken itibarıyla mevki sahibi ya da varlıklı ticaret erbabı babaların kızlarının daha donanımlı yetiştirmek istediğini görürüz. Ömer Seyfettin “Bahar ve Kelebekler” adlı hikâyesinde yaşlı ninenin ağzından bu meseleyi ele alır. Hikâye sadece bir geçmiş güzelleme yapmaz, büyükannenin eskiye dair anlattıklarıyla kadınların kafeslere hapsedildiğini, cahil bırakıldığını, ezildiği argümanını savunan oryantalist yaklaşımı reddederek, cevaplar sunar.

⁴⁴Yücel Aksan, “1450-1750 Arasında Avrupa’da Cadılık”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVIII/2, 2013, 355-368, s.360.

⁴⁵ Nil Sarı, “Osmanlı Sağlık Hayatında Kadının Yeri”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1996-1997, sy.2-3, s.17.

⁴⁶Çağatay Uluçay, *Haremden Mektuplar*, s.204. nakleden Tiğınçe Oktar, *Osmanlı Kadın Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*, İstanbul: Bilim ve Teknik Yayınevi, 1998, s.47.

Nine gerçekleri anlatmaktadır zira Tanzimat dönemine dek hususi dersler gören, dil öğrenen, edebiyat dersleri alan kadınların varlığını divanı olan şiir yazar, beyitleri günümüze dek ulaşan kadınlardan bilmekteyiz. Bunlardan 15. yüzyılda yaşamış Mihri Hatun gerek yaşamı gerekse devrin ünlü erkek şairlerle boy ölçüşecek denli şairliğinde iddialı olması hasebiyle enteresan bir isimdir. II. Beyazıt'ın ödüllendirdiği Mihri Hatun'un divanı günümüze ulaşmıştır. Sayılarının daha çok olduğu düşünülse de 16. Yüzyıldan Hubbi, Tûti, Hatun, Ani Hatun gibi kadın şairler günümüze erişen isimlerdir. Sırrî Hanım, Moralızade Leyla Hanım, Hasibe Maide Hanım gibi şaireler ise Tanzimat öncesinde doğup Tanzimat'ta temayüz etmişlerdir.

Yalnızca geç modern dönemde değil klasik dönemde de şiir yazar hatta divanı olan kadınlar olduğunu bilmekteyiz. Dergâh çevresinden olup dini temalı eserler veren örneklerin yanı sıra anonim pek çok şiirin şairinin kadın olduğunu düşünülmektedir. Zira toplum baskısı ve geleneksel normlar kadınların ön plana çıkmasına izin vermemiştir. Bu durumun yansıması olarak Divan Edebiyatı mazmunlarını ve kalıplarını kullanan kadın şairler çoğunlukla hâkim edebi anlayış çerçevesinden çıkamamıştır. Divanlarında erkekler tarafından belirlenmiş ve kullanılagelen divan şiiri mazmunlarını ve kalıplarını kullanırlar.⁴⁷ Nitekim İbnulemin kadın şairleri övme sıfatı olarak “merdane” kelimesini kullanır yani bir erkek gibi yazmasını başarı olarak sayar.⁴⁸

Gene de Mihri Hatun, Hubbi Hatun, Fitnat Hanım, Zeynep Hanım isimleriyle şair kimliklerini kabul ettirebilmiştir. Nisayi Hatun gibi politik ve eleştiri dozu yüksek şiirler kaleme alan kadınların varlığı işte bu açıdan üzerinde durulması gereken bir konudur. Şehzade Mustafa'nın katline mersiye yazan Nisayi Hatun Kanuni'yi sert bir dille suçlama cesaretini göstermiştir. Mihri Hatun'un kadınların eksik varlıklar olmadığına dair dizeleri de zamanına göre oldukça cesur bir hamledir. Geniş bir coğrafya söz konusu olduğundan ismi ve kimliği bilinen kadın şairlerin yanı sıra mahlas kullandığı, isimsiz yazdığı ya da unutulmuş daha pek çok kadın şair olduğu muhakkaktır. Örneğin Ali Emiri Efendi'nin tezkirelerde veya başka kaynaklarda ismi geçmeyen Macaristan'da 'da yaşadığını belirttiği Aişe Hanım on yedinci yüzyılda yaşamış bir şairedir.⁴⁹

⁴⁷ Nazan Bekiroğlu, *Şair Nigâr Hanım*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s.234, 235.

⁴⁸ İbnulemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 145.

⁴⁹ M. Fatih Köksal, “Osmanlı'nın Meçhul Kadın Şairleri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 30, İstanbul 2023, 343-368, s.346.

Osmanlı okuma kültürü üzerine yapılan çalışmalar sonucunda 14. 15. yüzyıllara dair bilgiler sınırlıyken 16. yüzyıldan sonra tereke kayıtlarının önemli bilgilere ulaştırdığı ortaya çıkmıştır. Kadın şairlerin aile özelliklerine baktığımızda çoğunlukla babalarının sadrazam, vezir, şeyh, kazasker, kadı ya da memur olduğunu fark ederiz. Birçoğunun Mevlevilik, Nakşilik gibi tasavvufi bağlantıları ve intisaplıkları vardır. Eserlerinde tasavvufi öğeler bulunması, ilahi, naat, münacaat formunda şiirleri bu aidiyetlerinin tezahürüdür.

II. BÖLÜM

GEÇ MODERN DÖNEMDE İNFORMAL KADIN EĞİTİMİ

“...Okurduk. Kibar ve zengin efendiler kızlarına Fârisî öğretir, cami dersi gösterirlerdi. Tuhfe-i Vehbi'yi okuturlardı. Fuzuli'nin Baki'nin gazellerini ezberlerdik. Mesnevi'yi anlardık. Mükemmel seci'ler, kafiyeler yapar, kocalarımızla müsaare eder, hafızamıza, zekamıza, nüktelerimize onları hayran ederdik. O vakit bir kadın için en büyük metih, “fazıla, edibe, şaire, âkile...” idi...”⁵⁰

19. yüzyılda dünyadaki değişimler, gündelik hayatın bütün boyutlarını etkilemiştir. Bu değişimin görüldüğü temel alanlardan birisi de eğitim olmuştur. Öteden beri devam eden geleneksel eğitim biçimleri, yeni form ve içerik kazanmıştır. Daha önceki yüzyıllarda eğitimden kısıtlı yararlanabilen kadınlar, 19 yüzyılda daha geniş imkanlarla faydalanmaya başlamışlardır. Modern mekteplerdeki bu gelişme durumu, informal eğitimde de görülmüştür. Bu bölümde Osmanlı toplumundaki kadın algısının dönüşümü ve kadın eğitiminde görülen değişimler dikkatlere sunulacaktır. Nicelik ve nitelik olarak büyük gelişme gösteren mekteplerin informal eğitimde geliştirdiği dönüşüm, eğitilmiş kadınların mektep müfredatlarına etki ve katkıları incelenecektir.

2.1. Kadının Toplum Hayatındaki Yerinin Değişmesi

Batılılaşma hareketleri sarayda, edebiyatta, tüketim alışkanlıklarında somut bir şekilde görülürken toplumsal cinsiyet rollerinin değişimine yaptığı etki daha yavaş ilerlemiştir. Evlilik, boşanma, evlilik usulü üzerine düşünölmeye başlanmıştır. Tanzimat liberal düşüncelerin etkisiyle bireyselliği ortaya çıkarmış, bu da 19. yüzyılın sonlarında siyasi üst zümrenin aşka değer vermesini sağlamıştı.⁵¹ Görücü usulü evliliğin yerildiği romanların da etkisi yadsınamaz.

Tanzimat basınında ise geleneksel Osmanlı ailesinin sürdüğü hayat ağır eleştirilere hedef olur. Erkek egemenliği, ailenin birlikte zaman geçirmeyişi, oysa hep beraber

⁵⁰ Ömer Seyfettin, “Bahar ve Kelebekler”, *Genç Kalemler*, 2. C. Sayı:1, 29 Mart 1327 (11 Nisan 1911), s.14-20.

⁵¹ Reina Lewis, *Oryantalizmi Yeniden Düşünmek*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2006, 158.

faaliyette bulunmanın ne kadar güzel olduğu sütunlara yansımıştır: “Bizim aile hayatımız ne kadar fenadır, hiç kimse evinin içine girmek istemez. Akşam zevç işinden evine gelir, yemek yedikten sonraya bir kahvehaneye yahut Beyoğlu’nda bir yere gider, kendini eğlendirir. Hemen hemen hiç kimse evinde oturarak mütelevviz olmak istemez. Ne kadar fena bir hayattır. Akşam zevç kendisini hariçte eğlendirmek hevesine düşer ve hemen kalkıp bir kafeşanteye gider. Halbuki aile hayatında, akşam zevç, zevce ve çocuklarla beraber teşkil edecekleri grupta tiyatrodan, kafeşanteden binlerce fazla güzellik vardır.”⁵²Ahmet Cevad *Bizde Kadın* isimli eserinde kadınların evlerindeki hallerini ve konumlarını irdeler. Eşlerinin onlara gerçek anlamda bir hayat arkadaşı olmadığını yemekten hemen sonra kahvehanelere koşmalarını eleştirir. ⁵³

Bu eleştirilerin odağında aile içi eşitlik ve kadın hürriyeti talepleri yer almaktadır.⁵⁴ Tanzimat’ın ilanından yirmi beş yıl kadar sonrası *Terakki* mecmuasının birçok içtimai meseleler içinde bilhassa kadın ve aileye olan ilgisini dikkate şayan bulan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, aile ve kadın konularında ağız açtırmayan Bab-ı Fetva’nın hakiminin sürdüğü bir devirde bu mecmuada yazılanları mühim bulur.⁵⁵ Daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi ailenin aktarımı ve kültürel birikiminden yararlanmak eğitim olarak görülmektedir.⁵⁶

2.1.1. Kadının Yeni Statüsü ve Eğitim

Osmanlı coğrafyasında toprak kayıpları ve mağlubiyetlerin sonucunda devlet adamlarındaki, toplumdaki ve aydınlardaki üstünlük hissi yerini, yenilmişlik hissine terk etmiştir. Fransız etkisinin yoğun bir biçimde görülmeye başlandığı Tanzimat’tan itibaren Fransız dili, filozofları, fikir akımları ve sosyal yaşama ilişkin detaylar benimsenmiş; kadın haklarına yönelik gelişmeler de bu durumdan geri kalmamıştır.

⁵²Mükerrem Belkıs, “Aile Konserleri”, *Kadınlar Dünyası*, 9 Teşrin-i Sani 1329, s. 100, c.17, s. 4

⁵³ “Erkeğin uyku zamanından gayri ev içinde kadınla geçirdiği saatler hangileridir? Pek cüzi istisna haricinde hemen umumiyetle erkekler ancak akşam yemeklerinde aileleriyle beraber bulunurlar. Hatta bunlarda da çok defa intizamsızlık görülür. Akşam yemekleri! Bari bu yegâne aile içtimaları epey, zaman imtidat etse (uzasa), sofrada başında konuşulup görüşülse, aile efradı arasında bir samimiyet, hakiki bir dostluk münasebeti hüküm sürse! Heyhat, dünyada en süratle taam eden millet hiç şüphe yok ki biziz. Adeta atıştırırız. Ramazan akşamları ezanı yirmi dakika geçse kahvehanelerde bir nazar-ı teftiş, gezdiriniz. Her tarafı hınca hınç bulursunuz. Bu manidar hadise gösteriyor ki bizde aile muhabbeti, kadın dostluğu, kadın refakati hiç neşv ü nema bulmamış hissiyattandır. Nazarımızda valide lakırdısı dinlenmez, gevezeliği çekilmez bir kocakarı, hemşire siparişleriyle can sıkıran bir hoppa, bir müziç, zevce ise ücretsiz istifraş edilen (yatılan) bir ahmak, aylıksız istihdam olunan bir sütüne, bir aşçı! İşte bizde aile rabıtalarmı temin eden hissiyat, aşağı yukarı, mahdut istisnalarıyla bu merkezdedir.”

⁵⁴Nevin Meriç, *Osmanlı’da Gündelik Hayatın Değişimi Âdâb-ı Muaşeret*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000, s. 203.

⁵⁵ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu *Aile ve Kadın Telakkisinde Tebeddül Tanzimat II*, İstanbul: MEB, 1999, s. 651.

⁵⁶Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları Osmanlı Devlet Ricali Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*, çev: Devrim Çetinkasap, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.268.

Başta kendi ülkeleriyle gittikleri ülkenin kadınlarını kıyaslayan devlet görevlileri, aydınlar olmak üzere, hususi tahsilli kadınlar dünyanın geri kalan bölgelerindeki kadınların söylediklerini mücadelelerini takip etmiştir. Kuşkusuz Avrupa'daki gelişmeler ve özgürlük talepleri Osmanlı coğrafyasını da etkilemiş, orada yaşanan hadiseler devlet adamları ve sayıları az da olsa entelektüel Osmanlı kadınları tarafından takip edilmiştir. Fatma Aliye, Selma Rıza, Emine Semiye, Halide Edip kadın hakları için mücadele eden süfretler hakkında yazılar yazmış, düşüncelerini kaleme almışlardır. Namık Kemal'in *Aile, Terbiye-i Nisvan*, Şemsettin Sami'nin *Kadınlar* gibi eserlerinde eğitimsiz kadınların yol açtığı felaketleri işleyen, kadınların mutlaka tahsil görmesini savunan yazarlar özellikle seçkin kesimdeki kadınlara verilen hususi eğitimin önünü açmışlardır. Daha önce de varlığını bildiğimiz özel hocalardan ders alma 19. yüzyılın ikinci yarısında tam bir seferberliğe dönüşmüştür.⁵⁷

Tanzimat'tan itibaren kadın eğitimi tartışmalarının taraftarlarının, yazar, şair ve aydınların, kendi kızlarının öğrenim görmesine bîgâne kalamayacağı ve de kalmadığı da bir gerçektir. Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Ahmet Cevdet Paşa, Münif Paşa, Suphi Paşa kızlarının bu doğrultuda çok iyi yetişmesini sağlayan kişilerden bazılarıdır. Bu isimler kadının toplumdaki yerini -evi içi alanla sınırlı olmasına rağmen- önemsediklerinden kadın eğitiminin ihmal edilemez olduğuna inanmaktaydılar. İnanışlarında bireysel tekamülü amaçlamaktan ziyade toplumsal fayda gözeterek aile ve anneliği önceleyen bir yaklaşımla, kadının vatana millete faydalı, ahlaklı evlatlar yetiştirmesinin ve iyi bir eş olmasının eğitimi olmasına bağlı olması fikri yatmaktadır. Beşiği sallayan el dünyayı sallar düşüncesi güncelliğini hiç yitirmeyen bir bakış açısıdır. Erkek aydın ve yazarlarla devlet adamlarından başka kadın eğitimi gündem yapan başka bir grup; aydın kadınlardır. Gazetelerde yazan ilk kuşak kadınlar kendilerine tanınan imkânı diğer kadınlar için de istediklerinden bu uğurda yazılar yazmış, lobi faaliyetleri yapmışlardır.

Bu konudaki faaliyetlerini "Osmanlı kadınlarının hepsinin de gündelik ev işlerine boğulup gitmedikleri, hele hali vakti yerinde olanların bazılarının sadece giysilerle uğraşmaktan, dost ziyaretleri yapmaktan ya da reçel kaynatmaktan başka şeyler de yaptıkları⁵⁸ olarak değerlendirebiliriz. Onların bu gayretleri sayesinde kız okulları açılması fikri yaygınlaşarak kabul görmüştür. Formal eğitimi savunan informal eğitimi kadınlar

⁵⁷Hülya Argunşah, "Halide Edip'te Değişen Kadının Romandaki İzdüşümleri: Seviyye Talip'ten Ateşten Gömlek'e", *TÜBAR*, XXXVII, 2015 Bahar, s.29.

⁵⁸Süreyya Faruki, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, yedinci baskı, s. 151.

kendileri gibi seçkin ve varlıklı olmayan ailelerden gelen kadınların öğreniminin devlet sayesinde, kurumlar aracılığıyla yaygınlaşarak gerçekleşebileceğini düşündüklerinden; seslendikleri cenah hem resmi makamlar hem de ebeveynlerdir. Devlet üzerine düşeni yaparak kız okulu açmalı, aileler de kızlarını mekteplere göndermeliydiler. Erkekler için mekteplerin olduğunu fakat kızların gidecek mektepleri olmadığından geleceğin cahil, bilgisiz anneleri olarak yetiştiğinden bahseden devlet adamları ve aydınların girişimleriyle 1859'da açılan Cevri Kalfa Rüştîyesi ile sıbyan mektebinin üst kademesinde bir okul kızlar için açılmıştır. Burada kızlara teknik bilgiler de verilmekteydi. Okulda nakış dersleri dışındaki tüm derslerin erkek muallimler tarafından verilecek olması sebebiyle kızlarını okula göndermeyenler olmuştur.

Kızların okula gönderilmesini sağlamak için 1862'de *Takvim-i Vekayi*'de bir yazı yayınlanmıştır. Yazıda şimdiye kadar erkeklerin faydalandığı, kadınların ise mahrum bırakıldığı eğitim haklarından erkekler kadar kadınların da yararlanması gerektiği vurgulanmış. Kızların aldıkları eğitim sonucunda din ve dünyevi bilgileri öğrendikleri, iffetlerini korumaları ve ev idaresinde eşlerine yardımcı olmaları söylenerek erkeklerin huzur ve refahının da buna bağlı olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca kız rüştiye mektebinde kız çocuklarının eğitime önem verildiği, ders verecek öğretmenlerin güvenilir ve ahlaklı kimseler oldukları, yeni düzen ile eğitim yapıldığı, okulun idaresinin daha düzenli bir hale getirildiği açıklanmış ve ailelerin kızlarını bu okula göndermeleri istenmiştir.⁵⁹

Tüm bu gelişmeler sürerken hususi tahsil de bir yandan devam etmektedir Mektebe gitse bile yabancı dil, piyano, dini dersler alanlar olduğu gibi hiç mektebe devam etmeden salt hususi surette eğitim görenler vardır. Kırım Savaşı sırasında yahut ertesinde ülkeye gelenlerin eğitim anlayışında önemli rolleri olur. *Ceride-i Havadis*'te de Kırım Savaşı sırasında gelip hususi hocalık yapmak isteyen kadınların ilanları çıkar. Bu ilanlara göre konakların harem dairelerinde Fransızca dersi veren, piyano çalmayı öğreten ve evlerde tablo yapacaklardır.⁶⁰

Fatmagül Berktaş "Osmanlı toplumundaki eğitim hamlesi ile feminizm gelişmeleri arasında bağlantı açıktır" der ve Osmanlı feminizmini on dokuzuncu yüzyıldan evvel Batı'da gerçekleşen kadın hareketleriyle karşılaştırmanın doğru olacağını ileri sürer. Zira

⁵⁹Sevim Ceylan Dumanoglu, *Osmanlı Devleti'nde Kız Öğretmen Okulu Darülmuallimat (1870-1924) Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2019, s. 27.

⁶⁰*Ceride-i Havadis*, nr.708, 1271/1854; 263 *Ceride-i Havadis*, nr.840, 1274/1857; *Ceride-i Havadis*, nr.862, 1274/1857.

Osmanlı kadınlarının başlıca konusu eksiksiz bir insan varlığı olduklarını ortaya koymaktır.⁶¹ Tüm dünyada olduğu gibi Türk tarihinde de kadının sosyal hayattaki görünürlüğü ve yeri ve kadın hakları tartışması uzun bir serüvendir. Kazanımlarının arkasında mücadeleler ve dirençli kadınlar vardır. Tanzimat-II. Meşrutiyet arasında yaşamış, hemcinslerinin şartlarının iyileştirilmesi için uğraş vermiş, eğitim haklarını savunmuş ilk kuşak kadın yazarların tamamının hususi eğitilmiş olması ironiktir. Sınıf farkını ve şartların herkes için aynı olamayacağını bilinciyle hareket eden bu öncü kadınlar kendi konforlu yaşamlarında salt entelektüel faaliyetlerle uğraşarak köşelerine çekilmek yerine tüm hemcinslerini düşünmüştür, onlar için savaş vermiştir. Bu durumun akisleri II. Meşrutiyet'te de Cumhuriyet'te de izlenecektir.

2.1.2. Gelenek ve Yenilik Çatışmaları Odağında Kadın Tahsili

Tanzimat'la başlayan yenilik-gelenek çatışması Abdülhamid döneminde iyiden iyiye görünür olur. Öyle ki Ahmet Cevdet Paşa'nın padişaha sunduğu *Maruzat*'ta bu yöndeki şikayetleri geniş yer kaplar. Ona göre Mısır'dan İstanbul'a gelen Kavalalı Mehmet Ali Paşa ailesinden kadınların lüks yaşamlarının örnek alınması, harcamaların artması, "sefahat vadisinde çığır açmaları" saraylı ve İstanbullu kadınların onları taklit etmesine yol açmıştır. Uygun olmayan yaşam tarzı örnekleri ortaya çıkmış; "İstanbul'da servet-i kazibe peyda olmuştur."⁶²

Yeni hayat biçimleri II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet döneminde görüş ayrılıklarını derinleştirmiş; gazetelerde her konuda polemiklere neden olmuştur. Kadınların tahsili, tesettür meseleleri, iş hayatındaki yerleri farklı cemahtaki aydınlar tarafından kıyasıya tartışılmıştır. *İctihat Dergisi*'ni çıkaran Batıcı Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı gibi isimler kadınlar için tamamen serbestiyi savunurken, İslamcı *Sebilirreşat* yazarları Mustafa Sabri, Mehmet Akif gibi yazarlar ölçsüz Avrupalılaştırmanın kadınlar ve aile üzerinde yıkım oluşturacağı fikrindedirler. Kaçınılmaz olarak sosyal hayattaki değişimlere paralel olarak ailenin yapısı da etkilenmiştir. Tanzimat döneminde yarı pederşahi bir görünüm taşıyan Türk ailesi Ziya Gökalp'e göre "konak" mefhumu altında toplanabilir.⁶³

Batılılaşma ile giyim kuşam, ev tefrişi, okunan kitaplar, eğlence anlayışı değişmiştir. Varlıklı ve önde gelen isimlerin yaptıkları harcamalar, moda uyma çabaları

61 Fatmagül Berktaş, *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis Yayınları, 2010, s.93.

62 "Vükela ve kibar-ı İstanbul, bu Mısır döküntüleriyle aşık atmaya ve vükela haremeleri de Mehmed Ali Paşa kerimesi Zeynep Hanım'ı taklitle israf-ı cehalete kalkıştılar." Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s.7.

63 Ziya Gökalp, "Aile Ahlakı", *Yeni Mecmua*, No. 29.

ve ölçüsüz alafrangalaşma kimi kez romanlarda yerilir kimi kez halk ağzında bir şarkıyla alay edilir. Tanpınar'ın “suni bir refah” olarak tanımladığı bu dönemde romanlarda karikatürize edilen alafranga tipler peyda olur. Devrin romanlarında har vurup harman savuran, gündelik zevkler peşinde koşan, ilim irfana uzak paşazadeler resmedilir. Alafrangalaşma çabaları ve özü inkâr etme tutumu sadece aydınların değil yabancılardan da dikkatini çeker. Türklerin kendine has özelliklerini, adet ve geleneklerini terk etmeleri II. Meşrutiyette Osmanlı topraklarını ziyaret eden yabancılardan üzüntüyle karşılanır.⁶⁴ Ömer Seyfettin'in hikayesinde toplumun bu halinden mutsuzluk duyan yaşlı kadın Frenkçe okumanın, mütemadiyen esvap değiştirmenin, moda yapmak çılgınlıklarını boş büyükleme olarak tanımlayarak Frenkliğin bir veba gibi her yere girdiğinden şikayet ettiğinden şikayet eder. Ona göre eşyalarını evlerini kıyafetlerini değiştiren bu veba ruhlarını da değiştirmiştir. Her şey sahte olmuştur.⁶⁵

II. Abdülhamid dışarıdaki gelişmeleri takip eden yeniliklere açık bir padişah'tır. Modern eğitimden yanadır, döneminde mekteplerin sayısı artmıştır. Kızlar için de mektepler tesis etmeye çalışmıştır. Fakat yeterli kadın muallime olmaması kızların belli yaştan sonra tahsile devamı konusunda tartışmalar doğurmuştur. Taşrada bu gayeyle açılmak istenen iptidaiye ve rüştiye okullarının kaldırılarak yerine altı-dokuz yaşındaki kızlar için dört yıllık kız okulları açılmasını Şeyhülislam Ahmet Efendi ve çevresindeki ulema ile bazı Maarif Nezareti'nden kişilerin eleştirmesi bu duruma örnektir. Kızların eğitiminin dokuz yaşında iken sona ermesi gerektiğini zira ergenliğe girdiklerini ileri sürmekteydiler.⁶⁶

Kuşkusuz bu dönemde de II. Meşrutiyet'te de İslam'dan değil gelenekçi bir bakış açısıyla kızların eğitime, bilhassa “aşığına name yazar” gerekçesiyle yazmasına karşı çıkan, geleneksel kadın rolünün devam etmesini isteyen erkekler münferit de olsa bazı taşkınlıklarla tepkilerini ortaya koyuyordu. Sözelimi *Muhadarat Gazetesi*'ne “Beş On Hanım” imzasıyla gelen bir varakada Kandil Geceleri dışarıda olan kadınların feracelerine tebeşirle çizgi çizen külhanbeylerinden şikâyet vardır. Bu lekelerin çıkmadığı belirtilerek

⁶⁴ Bu “her şeyimiz Frenk işi olsun” çılgınlığı ilk önce devlet memurlarının evlerinde başladı. Sonra yavaş yavaş herkese yayıldı ve artık en küçük evde bile Doğu'nun canım işlemelerinin yerini ucuz ve zevksiz mobilyaların en kötü örnekleri almış durumda. Grace Ellison, *İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2017, s.26.

⁶⁵ Ömer Seyfettin, “Bahar ve Kelebekler”, *Genç Kalemler*, 2. C. Sayı:1, 29 Mart 1327 (11 Nisan 1911), s.14-20.

⁶⁶ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.34., *BOA YMTV* 25/52 (6 Receb 1304), 29 Şubat 1887.

gazete vasıtasıyla zaptiye müşirinden bu olayın defedilmesi istenir. Yazıyı yazarların bu olayların çoğalmasının İstanbul'da mekteplerin açılmasıyla arttığının ileri sürmeleri ilginçtir.⁶⁷

İtiraz, çekince ve önyargılı görüşlere rağmen II. Abdülhamid döneminde darülmuallimatlar gelişim göstermiş, kurumsal yapısı oluşmuştur. Öğretmen kadrosunda ise erkek hocalar yerine kadın hocaların sayısı artmıştır.⁶⁸ Tüm bu gelişmeler de Meşrutiyet kadın eğitime zemin oluşturmuştur.⁶⁹ Dönemin idealize edilen “makbul”, “itaatkar vatandaş” talebine bağlı olarak bir kadın imajı belirlendiğinden annelerin de bu doğrultuda evlatlar yetiştirmesi gerektiği fikri temel çıkış noktasıdır. Savaşlar, kaybedilen topraklar ve gelen muhacirler Müslümanlık şuurunu arttırmıştır. Avrupa'nın düşmanca tutumları kadınların yazdıklarına da yansır. Daha milliyetçi, birlik beraberlik öğütleyen, devlete itaati empoze eden söylemler ön plana geçer.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra esen hürriyet rüzgarlarına karşın bazı kesimler Batıcı kesime duydukları olumsuz fikirler sebebiyle o görüşten kişilerin okul açma planlarına karşı çıkmıştır. Ahmet Rıza Bey'in kardeşi Selma Rıza Hanım İttihat Terakki üyesi eğitilmiş bir kadındır. Paris'te sosyoloji eğitimi almış, *Şura-yı Ümmet*, *Meşveret* gazetelerinde yazıları yayımlanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile yurda dönen Selma Rıza, gazetelerde yazılar yazarak kadın eğitiminin yaygınlaşması için çaba sarf etmiştir. Adile Sultan Sarayı'nı ağabeyi ile bir kız okulu yapma girişiminde bulunmuşlar da bu proje hayata geçirilememiştir. Selma Rıza ve ağabeyi Ahmet Rıza kızların eğitime dair serdettikleri düşünceler dolayısıyla 31 Mart vakasında hedef tahtasına konulmuştur. Selma Rıza'nın kadınlara dair belirttiği görüşlerine Derviş Vahdeti şiddetle karşı çıkarak “Tiyatrolarda, zevk-ü sefalarda, meyhanelerde, kerhanelerde rezalete başladınız. Selmalarla Muhadarat-ı İslamiye' nin çarşafalarını bile attıracak neşriyatta bulundunuz” demiştir. Selma Rıza'nın Millet gazetesine verdiği röportaja Resneli Niyazi de tepki göstererek “İslam kızlarını tamamen Batılı gibi yetiştirmek istiyor” eleştirisinde bulunmuştur.⁷⁰

Fatih Kerimi bahse konu olan sarayın kız okulu yapılacağı yerde askerlere tahsis edilmesinden duyduğu üzüntüyü *İstanbul Mektupları* adlı eserinde uzun uzadıya anlatır.

⁶⁷ Beş On Hanım, *Terakki Muhadarat*, 9 Teşrinisani 1285 (21 Kasım 1869) Numara 22.

⁶⁸ Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Ankara: TTK, 1996, s.13,14.

⁶⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, TTK, 1991, s.89.

⁷⁰ Sema Ok, *İttihat ve Terakki'nin Yeminsiz Kadınları*, İstanbul: Destek Yayınları, 2012, s. 21.

Rusya Müslümanları kızlarını okutmak amacıyla İstanbul'a göndermek istediklerini fakat nitelikli bir mektep bulunmadığından Amerikan Kız Mektebi'ne göndermeye başladıklarını üzüntüyle belirtir. Ona göre Ahmet Rıza'nın açacağı Amerikan Mektebi'ne mukabil olacak bu yer Müslüman kızlarına milli terbiye verecek Kâbe gibi aziz ve kutsal bir yerdir.⁷¹

Bahsedilen toplumsal sosyal değişimlerin yanı sıra siyasi gelişme ve inkırazların kadınların yaşamlarını etkilemeyeceği düşünülemez. Nitekim Padişah II. Abdülhamid'i devirerek gelen Jön Türklerden toplumun diğer kesimleri olduğu gibi kadınlar da ümitvâr ve beklenti içindedir. İstibdadın bittiğini, özgürlüğün geldiğini isteyen herkesin istediği gibi yazıp çizeceğini bilhassa kadınların hayatlarının değişeceğine dair duydukları genel bir inanç vardır. Ancak bir süre sonra kadınlar hayal kırıklığı yaşadığını belirtecektir. Kimi gelişmelere karşın Jön Türkler'in kızların eğitimi konusunda kayda değer bir çaba sarf etmediğini, hatta Abdülhamid döneminin kadınlar için kimi yönlerden daha iyi olduğunu düşünenlerden Fatma Aliye, kendisiyle röportaj yapan Tatar gazeteci Fatih Kerimi'ye kız mekteplerinin ıslahına hükümetin mânî olduğunu, Şeyhülislam Efendi'nin hiç vazifesi olmayan bir şeye karışarak "Muhadarat-ı İslamiye şöyle dolaşsınlar, böyle giyinsinler" diye fetvalar çıkardığından şikâyet etmiştir.⁷²

Nigâr Hanım da benzer sözler ifade eder, ona göre kadınlara hayat vermek ancak mektepler vasıtasıyla mümkündür. Bunun için de en az yirmi beş sene gereklidir. Erkekler de hükümet de kadınların eski halinde kalmalarını istediklerinden kadın meselesi çabuk halledilebilmesi umut edilemezdir. Hükümet veya İttihat ve Terakki Fırkası siyasi işlerde biraz baskı görünce avama hoş görünmek adına kadınlara yüklenmektedir. Müslüman kadınları "Âdab-ı milliyeye ve kavaid-i İslamiyeye muhalif dolaşmasın" diye polise emir vermektedir.⁷³

Değişimi benimseyenler olduğu kadar kadınların sosyal hayattaki rollerinin artmasıyla kadınlığa dair hususiyetlerini yitirdiklerini ileri sürenler de vardır. Üstelik geleneksel yapının devam etmesi gerektiğini savunanlar yalnızca erkekler değildir. *Siyanet* dergisine 20 Mart 1330'da Şişli'den Fatma Saide ismiyle gönderilen bir kadın mektubunda geçmiş dönemlerdeki kadın yazarlarla şimdikilerin mukayesesı yapılır. "Eskiden birkaç muharriremiz vardı. Fatma Aliye, Nigâr Hanım, Makbule Leman Hanım. Bu muharrirelerimizin vakit vakit eserlerine, şiirlerine tesadüf ederdik. Seve seve alır okurduk,

⁷¹ Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, Haz: Fazıl Gökçek, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001, s. 218.

⁷² Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001, s. 255.

⁷³ Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, haz: Fazıl Gökçek, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001, s. 270, 271.

şimdi ise kadın imzalı makaleler bana adeta yabancı geliyor. Ya bu imzalar uydurma şeyler yahut kadınlarımız başkalaşmışlar.”⁷⁴

Romanlar da tartışmalara yer vermiştir. Tıpkı Tanzimat dönemindeki gibi bu dönemde de değişimleri işleyen edebi eserlerde tahsil aldığında farklılaşan kadın teması işlenmiştir. Halide Edip’in 1912 yılında yayınladığı romanı *Handan* bu anlamda önemli özellikler taşır. Yazarın en çok ilgi gören bu eserinde romanın kahramanı Handan daha önceki kadın kahramanlardan farklı olarak baştan itibaren özel hocalardan sistemli bir şekilde dersler alarak yetişmiştir. Zihni farklı çalışan bir kadın olduğundan hemcinsleri ve yaşlılarından ziyade babasının arkadaşlarıyla sohbet eder.⁷⁵

1887 doğumlu Sermet Muhtar II. Meşrutiyet ve sonrası döneme İstanbul’una dair kaynak niteliğinde eserler vermiştir. Şehrin yeme içme, Ramazan, bayram, düğün, doğum kültürünün yanı sıra insanları üzerinde de durur. Gözlemleri ve tasvirleri canlıdır. Külhanbeyleri, kabadayıları, devlet görevlilerinin hususiyetlerini, eski İstanbul’un meşhur simalarını anlatırken kadınların sosyal hayatlarına ve eğitim durumlarına ait tanıklığını da sunar. Alus, İstanbul’daki genç kızları üç kısma ayırır. Buna göre birinciler kenar mahallelerde yetişip hanfendiliğe çıkmış hatunların kızlarıdır. Sağlıklı bedenlere sahiptirler, ev işlerinde mahirdirler, tiyatroya gider, ud çalarlar. Harekesiz yazıyı sökmemişlerdir. İkinci gruptakiler orta halli bir ailede, konak yavrusu evlerde doğan nahif ve cılız vücutlu kızlardır. Mütemediyen hastalanırlar, ellerinden *Hasan Mellah*, *Monte Kristo*, *Sevda Faciaları* gibi romanlar düşmez. Matmazelleri vardır fakat Fransızca öğrenemezler. Piyano çalarlar, tiyatro müdavimidirler. Üçüncüler ise “Frenk Ali Paşa, İngiliz Hasan Paşa, Macar Ömer Bey” gibilerin kızlarıdır. Mevzun vücutlu olup modaya düşkündürler. Yabancı kitapçılardan çıkmazlar, Türkçeleri iyi değildir buna rağmen çok iyi Fransızca, İngilizce, Almanca, Rumca konuşurlar. Avrupalılaşmak peşinde olduklarından alafranga bir yaşamları vardır. Sokakta, evde ellerinde C. Levy’nin, Fasquelle’in sarı kaplı üç buçuk franklık romanları; *Lectures Pour Tous*, *Les Annales*, *Femina* mecmuaları bulunur.

⁷⁴Fatma Saide, *Bir Mektup*, *Siyanet*, Numara 2, 20 Mart 1330, s.3.

⁷⁵ “Biz dört çocuk hep aynı hocadan, aynı tahsili geçiriyorduk. Fakat Handan hepimizi arkada bıraktı. Bugün bizim tahsillerimizi kazıyan biraz lisan, biraz edebiyat bulursun. Fakat Handan öyle değildi, onda öğrenmek bir ihtirastı. Bilmek, daima bilmek yalnız kitaplarda değil tabiatıta her şeyi, görünmez şeyleri bilip anlamak için onda ebediyen susamış bir dimağ vardır.... Öğrenme iştiağı her gün daha şiddetle artıyordu. Ona daha alim, daha yüksek hocalar tutuyorlardı.” Halide Edip, *Handan*, İstanbul Tanin Matbaası, 1327, s. 60,61. Hülya Argunşah, “Halide Edip’te Değişen Kadının Romandaki İzdeşimleri: *Seviyye Talip’ten Ateşten Gömlek’e*”, *TÜBAR*, XXXVII, 2015 Bahar, s.37.

Yazıda dikkat çeken unsurlardan biri, her üç grupta da kızların müzik aleti çalmasıdır. Tiyatro sevgisi gene ortak bir özelliktir. Sınıfsal farklılıklara, kızların beden ve sağlık durumlarına vurgu yapılması, farklı katmanlardaki ailelerde yetişen kızların hayatlarındaki ortak ve ayrı noktalar, ikinci ve üçüncü gruptaki kızların matmazellerinin olduğunun belirtilmesi devrin özetidir aslında.⁷⁶

Öte yandan kadınların tahsilinin derecesinin fazla olmaması gerektiğini savunan ve kendileri için uygun meslekler dışında çalışmaması gerektiğini düşünenler özgürlük devri II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hatta Cumhuriyet döneminde de çıkmıştır. Örneğin Celal Nuri "Bize şimdilik, siyasi kadınlar, teknisyen kadınlar pek o kadar lazım değildir. Her şeyden evvel valideye, zevceye, mürebbiyeye, insâl-i âtiyyeyi yetiştirecek kadınlara muhtacız. İşte mesele bundan ibarettir diye yazmıştır."⁷⁷

Taşrada da bir kadın dünyası olduğu muhakkaktır bununla beraber bahsi geçen şehirlerin avantajlı konum ve özellikleri taşırayı geride bırakmıştır. Kırsalda kadınların ev içi emeğinin daha ağır olması sıradan bir ailenin kızı için özel hoca tutmasını çoğu kez imkânsız kılar. Şehirlerde ise başka türlü handikaplar vardır.

Kadınlar ve erkeklerin bir arada bulunacağı yerlerde bulunmaları, kadınların sokakta görünür olmaları dini ve geleneksel sebeplerle hoş görülme-yen davranışlardandı. Dükkân ve mesire yerlerinde dolaşmaları, kalabalık yerlerde vakit geçirmeleri pek çok fermanla yasaklanmıştır. İdarenin bu konuda zaman zaman uyarılarda bulunduğu, yasaklamalar çıkardığı göz önüne alındığında cinsler arası ayrı ayrı yaşam biçimlerinin sebebi anlaşılabilir. Dışarıya kapalı genellikle ev içi bir yaşam süren Osmanlı kadınları okulların açılması ve savaşların erkek nüfusu azaltması sebebiyle mecburen çeşitli iş kollarında çalıştığında kamuya dahil olabilmıştır. Bazen de başka zorunlu sebeplerle izin verilmiştir. Padişah Abdülaziz'in devrinin sonuna doğru kadınların dışarıda dolaşmaları ve güneşten faydalanmaları tıbbi ihtiyaca göre şekillenir ve kansızlık problemi olan kadınların her gün bir saat açık havada gezmeleri gerektiği söylenir.⁷⁸

Kadınların seslerini yükseltebilmeleri, kamusal alanda var olmaları, ataerkil düzen ve cinsiyet merkezli toplum kodlarıyla çeliştiğinde gerilimler meydana getirmiştir. Hem halktan hem de edebiyat dünyasından modernleşen çalışan kadına yönelik itirazlar

⁷⁶Sermet Muhtar Alus, *Eski İstanbul'dan Tipler (1931-1951)*, *Eski Tipler: Kerime Hanfendiler*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Kirenci-Eren Yavuz, İstanbul Büyüyen Ay Yayınları, 2023, s.85-89.

⁷⁷ Celal Nuri İleri, *Kadınlarımız*, İstanbul: Matbaa-i İcâhid, 1331, s.119-120.

⁷⁸ Refik Halit Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2016, s.47.

eleştiriler istihzalar yöneltir. Özellikle Batıcılarla İslamcılarının dergilerde günler süren polemikleri üzerinden dönüşüm sancılarının fotoğrafı çekilebilir. Geleneksel yaşamı dönüştürüp değiştiren her sosyal hareket birtakım tepkileri de oluşturur. İslamiyet’e aykırı olmayan tutumlar gelenekle uzlaşmazsa İslam dışı olarak nitelendirilir. Bu anlayış ve tavırda geleneğin İslam’la eşitlenmesinin etkisi öne çıkar. Deniz Kandiyoti İslam toplumlarındaki kadınlara dair yapılan çözümlemelerin zayıflığını tam da bu sebebe bağlar. Ona göre İslam, gerek ideoloji gerekse uygulama yönünden ataerkillikle birleştirilerek düşünülmektedir.⁷⁹ Gerçekten de oldukça ileri bir tarihte 1920’lerde meclise girmek isteyen Nezihe Muhittin ve destekçileri kadın olmaları sebebiyle eleştiri ve istihzalara maruz kalmıştır. Nezihe Muhittin’e karşı çıkanlar bunu dini saikle değil; ataerkil kodlarının dışavurumuyla yapmıştır.

2.2. Modern Kadın İmgesi ve İnformal Eğitim

Kadınların eğitimleri için seslerini yükselten, yazılar yazan Osmanlı’nın erkek aydınları Şemsettin Sami, Şinasi, Namık Kemal kadın haklarını İslam’a dayandırarak toplumdaki uygulamaları eleştirmiştir. İlk kez bir savaş serüveninde erkek kahramanın yanına kadın kahramanı dahil eden⁸⁰ Namık Kemal, ayrıca görücü usulü evlenmeyi, cariyeliği, evliliği ele aldığı piyes ve romanlarında Osmanlı kadınlarının durumuna dair en çok kafa yoran aydınlardandır. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde *Terbiye-i Nisvan Hakkında Bir Layiha* başlıklı makalesinde “Kadınlarımızın tenâsüle hıdmetten başka benî nev’imize hiçbir menfaati görülüyor” diyerek kadınların sadece çocuk yapma aracı olarak görüldüğünün altını çizilmekteydi. Oysa ona göre kadınla erkek zekâ ve yetenek yönünden farklı değildir, birlikte çalışabilirler taşradaki kadınların ziraat ve ticaretle yer aldıklarını belirterek şehirli kadınların atıl vaziyette olmalarını eğitimsizliklerine bağlar.⁸¹

İbret Gazetesi’nde yer alan *Maarîf* başlıklı yazısında ise hayalindeki memleketi ve kadınların durumunu şöyle tasvir eder: “Memleket bulunur ki, her nevi mekteplerinde olan hocaların nısfından ziyadesi kadınlar veya daha vazih tabir olunmak istenilirse yirmi beş yaşına varmamış kızlardır. Cumhur reisleri, nazırlar, vükela-yı ümmet, generaller, memurlar, alimler, edipler hemen ekseriyet itibarıyla zevcelerini onlardan intihap

⁷⁹ Deniz Kandiyoti, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, İstanbul: Metis Yayınları, 2019, s.94.

⁸⁰Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, 1839–1923) İkinci Basım. Ankara: Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay. 1991, s.35.

⁸¹Namık Kemal, *Terbiye-i Nisvan Hakkında Bir Layihadır, Tasvir-i Efkâr*, S.457, (29 Kanun-i Sani 1283), s.1–2.

ederler.”⁸² Yazının yayınlanış tarihi göz önüne alındığında bu temennilerin ileri görüşlü ve cesur sayılabileceği açıktır. Yabancı dil bilen, iyi eğitilmiş üst düzey görevli erkeklerin eşlerinin tahsillerine önem verdiğini, kendisine muhatap aradığını haber verir, toplumsal dönüşümü ve kadına bakış açısının değiştiğini gösterir. Geleneksel rolle sınırlandırılan kadınların zevceliği sohbet edilecek, danışılacak yoldaşığa evrilmiştir. Nitekim bu tarihten yaklaşık kırk yıl sonra İstanbul’da bulunan Tatar gazeteci Fatih Kerimi devletin kızlar için yeterince nitelikli okul açmadığını buna mukabil kendine denk eş arayan paşaların eşlerini yabancılardan seçtiğini söyleyecektir.⁸³ Evvela erkekler tarafından tartışılmaya başlanan kadın eğitimi, kadın hakları, kadınların meslek edinmeleri gibi kavramlar, hususi eğitim gören kadın yazarların yazılarıyla diğer kadınlara erişmeye başlamıştır.

Kadının yeri ve yaşam şartları edebî eserlere de yansımıştır. Şinasi, Recaizâde, Şemsettin Sami, Mahmut Ekrem gibi yazarlar geleneği eleştirerek kadınların değişen şartlarda yerinin neresi olduğunu tartışmışlardır. Şemsettin Sami 1879’da kaleme aldığı *Kadınlar* risalesinde kadınların cahil bırakılmalarını irdeleyerek yetersizlikleri nedeniyle erkeklerden farklı eğitim almalarını savunan görüşü yerer. Bunun doğru olmadığını ispata çalışır.

Bahsi geçen yazarların eserlerinde çok eşlilik, okuma yazma bilmeyen kadınların kötü niyetli kişilerce aldatılması, görücü usulü evlilik gibi konular işlenerek zararları anlatılır. Dönem romanlarında ayrıca geleneksel okullarla yeni mektepler kıyaslanmış, kızların eğitimleri ve aldıkları dersler işlenmiştir. Roman kahramanları okula gitmenin yanı sıra hususi dersler de görürler. Bu eserlerde hocalar bilgili, yetkin ve kültürlü resmedilirken kalfa ve dadılar ise yetersiz, cahil, çocuklara faydalı olmaktan uzak kişiler olarak anlatılır.⁸⁴

Kadınların hayatlarında baş gösteren değişimleri, kılık kıyafet, ev mefruşatı, Fransızca öğrenme iştiağını, okuma materyallerinin kısaca hayata dair detayların Avrupaileşmesini, kadının gözünün açılmasını, Ahmet Mithat gibi yazarların Batılı yaşayışı tasvir eden romanlarını okumakla, Tanzimat’tan sonra ortada daha çok görünmeye başlayan yerli ve yabancı Müslüman olmayan ailelerin serbest yaşayışını seyretmekle ve kendi durumlarıyla onlarınkini karşılaştırmakla başladığı ileri sürülmüştür.⁸⁵ Öte yandan

⁸² Namık Kemal, Maarif, *İbret*, S. 16, 4 Temmuz 1872, s.1-2.

⁸³ Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, Haz: Fazıl Gökçek, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001, s. 273

⁸⁴ Mutlu Deveci- İpek Yıldız, *Yazının Elinden Tutmak Tarık Özcan’a Armağan, Tanzimat Romanında Kurumsal Olmayan Eğitim: Eğitimciler ve Öğretimciler* Hiperlink Yayınları, 2020.

⁸⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C.II, (Üçüncü Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), s.47.

“mektepli kız” imgesi, kadınların cehaletten kurtarılması gerektiği düşüncesi, eğitilmiş kadınlarla eğitimsizlerin kıyaslandığı edebi örnekler kadın eğitiminin bir gündem maddesi olduğunu göstermiştir. Romanlarda, hikayelerde cariyeyken iyi eğitim sayesinde hayatı değişen kadınların hikayesi ya da kimsesiz ve fakirken diplomasıyla hayatını geçindirebilen kadınların hikayesi anlatılır. Ahmet Mithat’ın eserlerinde genç kızların yetiştirilme tarzları üzerinde durulur, tahsil şekillerine ve araçlarına teferruatla değinilir, kızların kütüphaneleri, yazı masaları, piyanoları metinlerde yer alır.⁸⁶

Edebi eserlerde evlenirken okuma yazma bilen, “kafası işleyen” kadınları tercih eden erkek figürlerine yer verilir. Ömer Seyfettin’in *Bir Temiz Havlu Uğruna* adlı hikayesinde “okuryazar, şeytanca, şuh” bir kadınla evlenmek isteyen gencin mutsuz evliliğinin sebebi aynı seviyede olmadığı eşidir. Annesinin bir temiz havlu uğruna beğenip kendisi için seçtiği kızın okuma yazması yoktur, “durgun, anlayışsız bir zavallıdır.” Diğer genç de söz alarak hazzetmediği özelliklerin hepsinin yüzünü görmeden evlendiği karısında bulunduğunu söyler. Hikâyenin kahramanları istedikleri gibi bir hayat arkadaşına sahip olmamanın acısı içindedir.⁸⁷

Esasen aydın ve yazarlarca idealize edilen bu kadın tipolojisi Batı tarzına ayak uydurabilen eğitilmiş figürlerdir. İnci Enginün bu devirde yazılan roman kadınlarının erkek yazarların hayallerindeki kadını yansıttığını ileri sürer: “Bu iyi niyetli yazarlar kısa sürede kendilerine layık kadını da yetiştireceklerine inanırlar. Hemen okuma yazma öğreniveren, hemen piyano çalmaya, Fransızca konuşmaya başlayıveren bu yumuşak başlı, güzel hanımlar Tanzimat Dönemi yazarlarının özlemidir ve bu özlemi, özellikle romanlarında canlandırdıkları kadın tipleriyle ortaya koyarlar. Kendilerine benzer erkeklere layık gördükleri kadınları süratle eğitirler ve ondan sonra bu ideal çiftleri evlendirirler.”⁸⁸ Gerçekten de zamanın önde gelen romanlarının ortak özelliği kadın karakterlerin değişen kimliği üzerinde durulmasıdır.

Kadınların cahil bırakılmasının topluma açacağı zararların işlenmesi, edebiyatta konu edilmesi gibi gelişmelerin neticesinde *Terakki-i Muhadarat*, *Şukufezar*, *Parça Bohçası* gibi ilk kadın dergileri, gazeteleri yayın hayatına atılmıştır. Çok eşlilik, eğitim hakkı, erken evliliğin zararları hatta vapurlarda kadınlar için ayrılan yerlerin bakımsızlığı

⁸⁶ Sema Uğurcan, *Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü 150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK, 1992, s.506.

⁸⁷ Ömer Seyfettin, “Bir Temiz Havlu Uğruna” *Bahar ve Kelebekler* İstanbul: Marifet Matbaası, 1927.

⁸⁸ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1991, s.271.

gibi kadınların gündelik hayat şartlarını ele alarak iyileştirmeye çalışan bu dergilerin kadrosunu hususi tahsil görmüş öncü kadınlar oluşturmuştur. Yayınlardaki konular Osmanlı modernleşme pratikleriyle aynı paralel çizgide ilerlemiştir. Öncelikli olarak kadınlarla erkeklerin doğuştan aynı hakka sahip olduğu, zekâ ve yetenekçe eksik olmadıkları üzerinde durulmuştur. Eğitimden mahrum kalmaları neticesinde erkeklerden geri kaldıkları vurgulanmıştır. Akabinde ise kadınlar için tahsil imkânı sağlanmasına dair kamuoyu oluşturmaya çabalamışlardır. Hemcinsleri için yazılar yazan, haklarını talep eden bu kadınların çabaları Cumhuriyet'e dek uzanan kadın hareketinin temellerinin atılmasına yol açmıştır. Hususi hocaları, dersleri, özel bağlantıları olmayan, seçkin kesimden gelmeyen kadınlar da bu yayınları okuyarak, bazen mektuplar göndererek edebiyat dünyasına girme yolu bulmuştur. Bu onların özel alanlarından çıkıp kamusal alana dahil olmaları demektir. Edebiyat dünyasında bu hareketlilik büyük etapta şehirli kadına yönelik de olsa bir süre sonra taşraya da ulaşma imkânı bulmuştur.

Okuyan yazan kadınlar övülüp, yüreklendirilmekte fikirlerini ifade etmelerine imkân verilmekteydi çünkü kadın dergi ve gazeteleri okurlarına hem yayınlarını almayı teşvik ediyor hem de yazılarını, mektuplarını göndermeleri için çağrıda bulunuyordu. Memleketin ücra yerlerinden gelen okur mektuplarına yer verilmesi dergilere ilgiyi arttırmıştır. Hatta öyle ki taşrada okuma yazma bilmediğinden dergiyi satan alan ve yazılanları okutan kadınlara da erişmiştir.

Gelen okur mektuplarına yer verilmesi hatta bazen diğer bir okurun aksi yöndeki fikirlerini belirttiği mektupların yayınlanmasıyla kadınların meseleleri, üslupları ortaya çıktığı gibi çok farklı düşüncede kadınların olduğunu gösterir. Osmanlı basın tarihinde kadınlar için çıkan ilk yayın organı olup 1869-1870 yılları arasında 48 sayı olarak yayımlanan *Terakki-i Muhadarat* ilk olmasına rağmen ilgi çekici örnekler sunar.

Örneğin Boğaziçi'nde oturduğunu söyleyerek gazeteye mektuplar gönderen Belkıs Hanım diğer okur kadınların da ona cevap vermesiyle kadınların tahsil seviyeleri hakkında ilginç bir polemiği başlatır. İlk gönderdiği mektubunda *Terakki-i Muhadarat Gazetesi*'ni çok beğendiğini fakat bazı sözcükleri anlayamadığı için lügate ya da babasına başvurduğunu söyleyen Belkıs Hanım gazetenin dilinin ağır olduğunu belirtir. İkinci mektubunda daha önce gönderdiği mektubunun yayınlanmasından mutlu olduğunu ve cesaret bulduğunu ifade ederek kadınların erkeklerin sandığı kadar cahil olmadığını ileri

sürer. İspat için de babalarının kız çocuklarına küçüklükten başlayarak verdikleri tahsili, okuttuğu kitapları örnek verir.⁸⁹

Sonraki sayıda tahsilli ve kültürlü olduğu dile hakimiyetinden ve getirdiği misallerden belli olan Rabia Hanım, uzun yazısı içinde Belkıs Hanım’a itirazlarını serdeder. Ona göre kadınlar erkeklerden eksik değildir, eğitim yönünden ihmal edilmişlerdir. Avrupa bunun farkına vardığı için bu konuda cehdetmişler, böylelikle bu afetten vareste olmuşlardır. Belkıs Hanım’ın örnek verdiği şair ve edip hanımlar yetersizdir, Arapça terbiyeye dair eserleri tercüme ettirmek ve kadınların okumasını sağlamak gerekmektedir. Aynı sayıda Hayriye Hanım’ın da gönderdiği mektupta da bu konu devam eder: Evlendikten sonra kocasının kendisine okuyup yazmada yardım ettiğini, ahlak risaleleri okuttuğunu böylece ilerlemesini sağladığını, bu sayede boş işlerden ve cahillikten kurtulduğunu anlatan Hayriye Hanım, gazetenin yayımlanmasının yalnızca kadınları değil erkekleri de sevindirdiğini ifade eder.⁹⁰ Belkıs Hanım’la aynı görüşte olmayan Faika Hanım’ın da mektubu gazetede yer alır. Kadınların yüzde ellisinin değil ancak yüzde onunun okuma yazma bildiğini iddia ederek politikayla ilgilenmelerinin yersiz olduğu savunur.⁹¹

Kızların, kız okullarının yeterince olmadığından hususi tahsil gördükleri tezi bütünüyle doğru değildir zira erkeklerin de okula devam etse de hususi tahsil gördüğünü bilmekteyiz. Mehmet Akif ilköğretim çağında babasından Arapça dersler aldığını, bu derslerin okuldakilerden çok daha ileride olduğunu anlatır.⁹² Kızlarda mecburiyet sebebiyle hasıl olan hususi tahsile erkekler, okul müfredatının niteliğini kâfi görmemekten gerek duyarlar. *Servet-i Fünun*’un sahibi 1868 doğumlu Ahmet İhsan Tokgöz iyi okullar bitirse de Fransızcasının mükemmelliğini babasının kimi dostlarından, Agâh Efendi’den aldığı derslere borçludur. Öyle ki bir gün ziyaretine gittiğinde “O yazılar senin mi oğlum?”, “Sen Fransızcayı nerede öğrendin?” diye soran Ahmet Mithat Efendi’ye “Mülkiye Mektebi son sınıf öğrencisiyim cevabını verdiğinde “Bu yeterli değil, Mülkiye’de Fransızca iyi öğrenilmez. Sen ayrı öğrenim gördün mü?” karşılığını alacaktır.⁹³

⁸⁹ “Belkıs Hanım imzasıyla gelen varakadır” *Terakki*, 28 Haziran 1285.

⁹⁰ “Hayriye Hanım İmzasıyla Vürud Eden Varakadır”, *Terakki-i Muhaderat*, S. 5, 1 Rebiyulahir 1286, s. 3-4.

⁹¹ “Faika Hanım İmzasıyla Gelen Varakadır”, *Terakki-i Muhaderat*, S. 5, 15 Rebiyulahir 1286, s.5.

⁹² Ertuğrul Düzdağ, *Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar*, C:3, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006, s.27.

⁹³ Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)* Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 45.

Burada akla gelen ilk soru, acaba hususi eğitim için bütçe ayıran babalar kızlarının sıbyan mektebi ve temel din bilgisine ilave olarak neden edebiyat, yabancı dil, müzik dersleri almasını istemiştir? Askeri, ilmiye ya da bürokrasi sınıfından bir baba günümüze nazaran erken bir yaşta evlenecek kızına niçin hocalar tutar? Onun piyano, yabancı dil öğrenmesini, edebiyattan anlamasını neden sağlamak ister? İyi bir evlilik yapmasını sağlayabilsin, akabinde de eşine uyum gösterebilsin diye mi? Bu soruların tek bir cevabının olmayacağı, ailelere, babaların dünya görüş ve bakış açısına göre oluştuğu muhtemeldir. Tek cevap bu olmasa da cevaplardan birinin aile kurmaya yönelik olduğu açıktır.

Zira her ne kadar Osmanlı'da Batı'daki tarzda bir aristokrat sınıfı olmasa da evliliklerle inşa edilen seçkinler zümresinin olduğunu bilmekteyiz. Batı'daki gibi halk ve seçkin sınıf arasında keskin sınır ve ayrımlar olmasa da genellikle aynı çevreden kız alınırdı. Nazırların çocukları birbirleriyle evlenir, komşu konaklar, yalılarda izdivaçlarla yeni bağlar kurulurdu. İlber Ortaylı haremde yetişen kızların bir kısmının Enderun'daki genç devlet adamlarıyla evlendirilerek seçkin bir sınıf oluşturulduğunu söyler.⁹⁴ Böyle bir evliliğe örneğe misal olarak bitişik yalılarda komşu olan Fethi Paşa'nın torunlarından Memduh Bey'in, Müşir Deli Fuat Paşa'nın kızı Ayşe Mediha Hanım izdivacını verebiliriz. Bu evlilikten dört kızı bir oğlu olan Ayşe Hanım, kızlarına matmazeller, özel hocalar tutarak iyi yetiştirmeye çalışmıştır. Mebrure Alevok da bir süre hocalardan birisidir. Bildiği Fransızca ve Almancayı öğretmek için ailenin köşkünde yaşamaya başlar.⁹⁵

Klasik dönemden modern döneme değin bu uygulamanın yaşadığını ileri sürebiliriz. Genç erkeklerin tahsil görüp dil öğrendiği düşünüldüğünde ailelerin kızlarını iyi bir kısmet için donanımlı yetiştirmek istemesi doğaldır. Geç modern dönemde gazetenin dolaşıma girmesi, Babıali Tercüme Odası'ndan yetişenlerin okudukları eserler sayesinde kadın eğitimine farklı bir gözle bakmaları Avrupa'ya gittiklerinde oradaki kızların aldığı eğitimi gözlemlmeleri gibi etmenler daha çok erkeklerin bu konuda kafa yormasına neden olmuş diyebiliriz fakat erken Modern Osmanlı toplumunda sayısı az da olsa hususi öğrenimli, edebi kabiliyeti son derece yüksek divan sahibi olan kadınlar ya da devrin önde gelen erkekleriyle şiirlerini yarıştıran kadınların varlığı bu motivasyonun altında yatanları sorgulatmaktadır. Bilhassa zaman zaman tutuculukla itham edilen şeyh, mutasavvıfların kızlarında, üzerinde daha çok durulmayı hak edecek denli ilginç hikayelere rastlanmaktadır.

⁹⁴İlber Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2008, s.159.

⁹⁵Mebrure Alevok, *Geçmişte Yolculuk*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1971, s.83.

Son dönem ben anlatılarında izi sürülebilene pek çok aile hikayesinin kadın kahramanları, eğitimleriyle eşlerine denktir. Hatırat ya da biyografilerde değinilen aile, akrabalık, evlilik bağları sayesinde hakkındaki bilgiler kısıtlı da olsa önemli işler başarmış kadın isimlerine rastlarız. Cemiyette tanınan bu kadınlar eşlerinin soyadlarıyla çağrılrsa da gölgede kalmamış, bireysel olarak kendi dünyalarını inşa etmeyi başarmışlardır. Naciye Hurşit Hanım bu minvalde ismi zikredilmeye değer bir örnek olarak karşımıza çıkar. Ressam yazar Naciye Neyyal, gelini yazar ve çevirmen Mebrure Alevok ve Demetra Vaka'nın⁹⁶ anılarında tesadüf ettiğimiz Naciye Hurşit, birkaç lisana hâkim, hayır derneklerinde aktif rol alan bu aydın kadın, gördüğü tahsil sayesinde Afganistan Sarayı'na teşrifat müdürü olarak tayin edilir. Kızılay, Türk Hanımlarını Esirgeme Derneği gibi hayırsever derneklerin kurucusu kadrosu içindedir. Hakkında derli toplu bilgi olmamasına karşın geniş çevresi sebebiyle ona ulaşan bağlantılar çıkar. Samiha Ayverdi ile 1940'lı yıllarda bir mülakat yapmış; onun kitaplarından çok etkilendiğini, çocukluk ve gençliğini edebiyat dalgalar arasında geçirdiğini, evlerinin bir akademi mahiyetinde olduğunu anlatmıştır.⁹⁷

Cumhuriyet döneminde informal eğitimli kadınları şehir yönetiminde söz sahibi görürüz. Seniye Cenani, Doktor Esat Işık'ın eşi Makbule Hanım, Refika Hulusi Behçet Hanım bu kadınlardandır. Makbule Hanım, şehir yönetiminde yer almış inisiyatif kullanarak halka ait kamu arazisini korumayı başarmıştır. Naciye Hurşit ve Makbule Işık, Seniye Cenani gibi babası ve eşinin devlet görevlisi ve saraya yakın olmaları hasebiyle dil öğrenen, enstrüman çalmayı bilen entelektüel Osmanlı kadınlarının önemli sayıdaki örneklerini yazdıklarından, sosyal faaliyetlerinden takip edebiliriz. Evlilikleri de aynı çevrede gerçekleştiğinden seçkin bir zümre oluştururlar.

Bu tür bir eğitimin, iyi bir evlilik yapmasını sağlamak, eğitimsiz kadının iyi bir anne olamayacağını düşünmek, çağa ayak uydurabilmek, ilmin kadın erkek herkes için farz olduğuna inanmak yahut da adil davranarak kızlarla erkek kardeşler arasındaki eşitliği sağlamak adına verildiğini düşünebiliriz. Nitekim hususi olarak eğitim görmüş kadınların anlattıklarına kulak verdiğimizde, aldıkları eğitimin arkasında saydığımız sebeplerden birini veya birkaçını cevap olarak alırız. Özellikle Selanik, İstanbul, İzmir, Mısır gibi kozmopolit bölgelerde zengin entelektüel ortam ve canlı bir hayat sunan kültür mahfilleri kadın eğitimi hakkında etkileşimi artıran faktörlerdir.

⁹⁶Demetra Vaka, *İstanbul'un Peçesiz Kadınları*, İstanbul: Kitap Yayınları, 2003, s.53.

⁹⁷Samiha Ayverdi, *Mülakatlar*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları, s.83.

Kimi kez de Fatma Aliye örneğinde olduğu gibi kızların bizzat kendisi talepkârdır ve evdeki ağabeyinin ya da erkek kardeşinin kitaplarının veya gördüğü derslerinin takipçisi olur. Aile de bu isteğe kayıtsız kalmayarak öğrenmeye hevesli kızlarına gerekli imkân ve teşviği sunar. Benzer hikâyeye Makbule Leman'ın hayatında gerçekleşmiştir. Darülmuallimin Müdürü Osman Hilmi Efendi büyük kardeşlerini evde okuturken beş altı yaşlarındaki Makbule de okumak istemiş, göz rahatsızlığından dolayı hekimler tarafından uyarılmasına rağmen tahsil hevesinden vazgeçmemiştir.⁹⁸ Nitekim ilim gayreti ve aldığı dersler hayata çok erken veda etmesine rağmen yazdıkları ve yaptıklarıyla ismini duyurmuş bir münevver Osmanlı kadını olmasını sağlayacaktır.

Osmanlı kadınlarının durumunu ele alan devlet adamı, aydın ve yazarların pek çoğu kızlarına iyi bir tahsil hayatı sağlamıştır. Kadın hakları, eğitimi, çok eşlilik, cariyeler üzerinde en erken yazanlardan Namık Kemal oğlunun eğitimine büyük bir dikkatle eğilir fakat kızının tahsilini de son derece önemser. Sürgün gönderildiği Magosa ve Midilli'de kızı Feride ile gayet samimi bir tarzda mütemadiyen mektuplaşmıştır. Bu mektuplarda yanında bulunan oğlu Ali Ekrem'in eğitim durumunu tafsilatlarıyla anlatır, onu hep över fakat bir yandan da kızının herhangi bir kıskançlık duymamasını ister.⁹⁹ Onun da tahsilini, zekasını ve bilgisini över.

Osmanlı kadın çalışmalarında isimleri üzerinde sıklıkla durulan haklarında araştırmalar, tezler yapılan kitaplar yayımlanan entelektüel kimlikleriyle öne çıkan kadınları düşündüğümüzde zihnimize ilk etapta Fatma Aliye, Emine Semiye, Şair Nigâr Hanım, Leyla Saz, Makbule Leman, Halide Edip, Şükufe Nihal gibi eli kalem tutan yazın dünyasında isimlerini duyurabilmiş kadınlar gelir. Ortak özellikleri iyi ailelerde yetişmeleri, oldukça nitelikli bir eğitim almalarıdır. Tamamına yakını evde özel hocalardan edebiyat, lisan, müzik dersleri görmüştür.

Fakat isimlerini verdikleri eserler, gazete yazıları sayesinde bilip duyduğumuz kadınların haricinde de yazı hayatına hiç adım atmamış münevver kadınların varlığı mutlaklıktır. Dil bilen, seçkin bir kültüre sahip olan bu tarz kadınların çoğu çalışmak zorunda olmadıklarından kendilerini aile hayatına adanmıştır. Özel hayatlarında bilgi ve görgüleriyle

⁹⁸ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: II, s.909.

⁹⁹“Ekrem erkektir; elbette benden ziyade seversiniz’ diyor(sun). O lakırdılar, hanım kızların nazlanmasından ileri gelir şeylerdir. Erkek evlat başka, öyle insanın boyu beraber yetişmiş ilk evlad başka. Anlaşıldı mı hanımefendi? Böyle şakalar edeceksin de bana beybabamdan Naşit’i mi kıskandıracaksın. İnşallah Naşit on sene sonra benden alim, benden kâtip olacak. Zaten zekâveti de benden ziyade. Naşit beni geçtiği zaman, beybabamız âni benden ziyade mi sevecek sanıyorsun? Seni geveze seni!” Midilli-10.VIII. 1878,

tanınır, daha çok dar bir çevrede sosyal faaliyet gösterirlerdi. Yetiştirdikleri çocuklarının kendilerinden izler taşıdığı muhakkaktır.

Geleneklere bağlılık, şehirli ince bir dindarlık, hayırseverlik ve zevk-i selim sahibi olmaları genel özellikleridir. Günümüzde kullanılan “Osmanlı Kadını” tanımlamasının özneleridirler. Anne, ya da anneannelerini anlatan hatıra/biyografi sahiplerinin kaleminden onları tanıma imkânımız doğar. Örneğin Mina Urgan’ın annesi Şefika Hanım yabancı dil bilen, roman okumayı çok seven entelektüel bir kadındır fakat kamuda aktif rol almamıştır. Şair Nahit Tahsin ile evlenmiş ve evinde entelektüel bir mahfil oluşturmuştur. Annesinden övgüyle söz eden 1916 doğumlu İngiliz Dili ve Edebiyatı Profesörü Mina Urgan onun gerçek bir entelektüel olduğunu düşünür. Formal eğitim görmemesine karşın çok iyi bir hususi tahsil gören Fıkıh, Divan Edebiyatı, Tarih dersleri almış Şefika Hanım, tarihe her zaman meraklı kalmıştır. Cevdet Paşa, Naima ve çeşitli Fransız tarihçilerini çok sever ve devamlı okur. Çok kitap okuduğu için de Fransızcası kusursuzdur.¹⁰⁰

Çevresindekilerin ve kızının yazdıklarından tanıdığımız Şefika Hanım yazar, şair değildir, bununla beraber toplumsal olayları yakından takip eden kültürle iç içe bir yaşamı olmuştur. İsmi geçen tüm bu kadınlar Osmanlı modernleşmesi her alanda sürerken kadınların erkeklerden geri planda kalmayarak şahsiyetlerini ortaya koymuştur. Kadınlar için yayımlanan süreli yayınları, Fransızcadan çevrilen romanları, dünyadaki kadın hareketlerini takip ederler. Yazarak, okuyarak yardım derneklerinde çalışarak, aile içinde, dost meclislerinde bilgi birikimlerini ve yeteneklerini paylaşırlar. Böylelikle modern kadın imgesi kamusal alanlarda görünür olmaktan evvel kadınların zihinlerinde gerçekleşir.

2.3. Kız Mekteplerinin Yaygınlaşması ve İnfomal Eğitim

19. yüzyıla, yani kızlar için devlet okulları açılıp yaygınlık kazanana dek, bir kız çocuğu öncelikle ailesinden temel dini bilgileri almakta daha sonra da sıbyan mektebine devam etmekteydi. Mahalle mektebi de denilen sıbyan mekteplerinde aynı hocadan karma biçimde ders görmek yüz yıllar öncesine dayalı bir gelenektir. Fuzuli’nin 16. yüzyıl başında yazdığı *Leyla ile Mecnun* isimli mesnevisinde bu durum şöyle ifade edilir:¹⁰¹

“Mektebe onunla oldu hemdem

Bir nice melek-misal kız hem

¹⁰⁰Mina Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, İstanbul: YKY, 1998, s.105.

¹⁰¹Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı İstanbul’unda Kadınların Eğitimi, Osmanlı İstanbul’unda Kadın*, İstanbul: İBB, Kültür A.Ş., 2021, s.220.

Bir saf kız oturdu bir saf oğlan

Cem oldu behište hur ile gılman

Oğlanlara kızlar olsalar yar

Aşka bulunur revaç-ı bazar”

Kızlara ait sıbyan mekteplerinde medrese mezunu olmasa da *Subha-i Sıbyan*, *Tuhfe-i Vehbi* gibi risaleleri özel olarak okumuş yaşlı kadınlar muallimelik yaparlardı.¹⁰² Bu mektebe oldukça önem verilen bir tören eşliğinde başlanırdı. Giysiler, verilen hediyeler ve törenin içeriği kişilerin mâlî durumuna göre değişim gösterse de hissedilen coşku ortaktı. Son döneme dair çok önemli bilgiler veren Abdülaziz Bey (1850-1918) yaşadığı dönemde evini mektep haline getirerek burada sıbyan mektebini bitiren kızlara, güzel *Kur'an* okuma, ilahi ve kasideleri usûl-i musiki ile söyleme öğreten kadınları adresleriyle birlikte sıralar. Buna göre; Galata'da Arap Camii yakınında “Hoca Hafız Ayşe Hanım Mektebi”, Gedikpaşa civarında bulunan “Hâce Hoca Fatma Hanım Mektebi”, Aksaray'da Yusufpaşa Çeşmesi'nde “Derin Hoca Hanım Mektebi”, Sarmaşık Mahallesi'nde “Kulaksız Zekiye Hoca Hanım Mektebi”, Unkapanı'nda Yeşil Tulumba' da “Hoca Saliha Hanım” mektepleri vardı.¹⁰³

Bu mekteplerdeki kızlar *Envar'ül Aşıkîn* (Ahmed Bican'ın (ö.1466) kaleme aldığı dini didaktik bir eserdir. Günümüze ulaşan 152 nüshasının olması ona verilen rağbeti gösterir. Her kesimden Osmanlı'nın en çok okuduğu kitapların başında gelmektedir.) *Muhammediyye* (Yazıcıoğlu Mehmet'in (ö.1451) kardeşi Ahmed Bican'ın teşvikiyle yazdığı manzum eser), *Dürr-i Yekta* (1827'de İmamzade Esad tarafından yazılmış dini meselelere dair bir el kitabı.), *Mızraklı İlmihal* (ilk baskısı 1258(1842) yılında İstanbul'da basılmış avamın anlayabileceği seviyede basit dille yazılmış dini bilgiler ve ibadet kitabı.) *Mevlid-i Şerif-i Nebevi* ¹⁰⁴, *Kaside-i Bürde* (Muhammed b. Said el-Busuri'nin Hz. Muhammed için yazdığı kaside. Şifa verdiği ve geçim darlığından koruduğuna inanıldığı için çok bilinen bir eserdir.) isimli eserleri okurlar; sülüs ve nesih yazı çalışırlardı.

¹⁰²Cahit Baltacı, *Eğitim Sistemi, Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti?* İstanbul: İz Yayıncılık, 1999, s.244; Seyfettin Özege'ye göre *Tuhfe-i Vehbi* 1798- 1909 yılları arasında 59 defa basılmıştır (M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu IV. Cilt*, İstanbul: 1977, s.1877-78.)

¹⁰³ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet ve Merasim ve Tabirleri*, haz: Kazım Arısan ve Duygu Arısan Güney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, c.1, s.70-71.

¹⁰⁴“Kadınlar Mevlidi” olarak adlandırılan mevlidin Kastamonu'da yöresel bir gelenek olduğu tespit edilmiştir. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, *Akif Mevlidi yahut Kadınlar Mevlidi*, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Dr. Himmet Biray Özel Sayısı*, s. 408.

Cuma günleri tatil olduğundan yaşça büyük kızlara pazartesi günleri de izin verilir; böylelikle kızlar evde çeyizlerini hazırlarlardı. Bu tarz mektepler cuma günleri de yetişkin ve evli kadınlara açılırdı. “Ders Açmak” denilen bu toplantılarda *Kuran* okunur, okunan *Mevlid* ve *Naat-ı Şerif* dinlenir; bitiminde şeker ve şerbet dağıtılırdı.¹⁰⁵ Aile dar gelirli yahut orta halliyse genç kız ev işlerini öğrenir ve çeyizini hazırlar; halk arasında sıbyan mektebinden sonra kızları çıraklık eğitimine vermek de yaygındı. Kızlar çeyiz hazırlamaya yönelik gergef, nakış işleme, bez dokuma yaparlardı.¹⁰⁶ Önemli bir anekdot örneği olarak İbnülemin Mahmut Kemal İnal *Son Asır Türk Şairleri* isimli eserinde iki kız çocuğuna manevi babalık yapan Ahmet Rasim Efendi’yi (1776-1853) anlatır. Evvela onlara “umur-ı beytiyye, saniyen okuyup yazmak öğretmiştir.” Evini vefatından önce manevi kızı Hoca Emine Hanım’a eşyasıyla vakfederek tanzim ettiği vakfiyesinde “Her yevm nîsâ taifesine namaz surelerini ve namaza müteallik meseleleri talim edeler” maddesi vardır. Hoca Emine Hanım da vefatına dek müracaat edenlerden başka çarşamba günleri bahsedilen evde ders odası açarak kadınlara *Kur’an*, *Akaid* dersleri vermiştir.¹⁰⁷

On dokuzuncu yüzyılda ulus devlet düşüncesinin etkisiyle halkı eğitmek için okullaşmaya büyük önem verilmiştir. İlk kez II. Mahmut tarafından ilköğretim zorunlu hale getirilmişse de birtakım sebeplerden her yerde uygulanamamıştır. Padişah Abdülmecid ve Abdülaziz devrinde mektepli olmak, mekteplerin popüleritesini artırmıştır ancak maarif esas olarak II. Abdülhamid döneminde yükselecektir. Pek çok alanda okul tesis eden Sultan, Avrupa’daki gibi bir eğitim sistemi kurma idealindedir. Fakat bu eğitim yalnızca bilgili değil aynı zamanda dindar ve sadık vatandaşlar da yetiştirecekti. Devleti yaşatıp kalkınmanın öze bağlı bir modernizmle mümkün olacağını düşünen II. Abdülhamid Avrupa’daki tüm teknik gelişmeleri yakından takip etmiştir. Tesis ettiği okullar için gerekli materyaller getirtmesi, fotoğrafçılığa olan ilgisi, sağlık alanındaki gelişmeleri yakından takip etmesi, demiryolu, saat kuleleri inşa ettirmesi onun yenilikleri izlediğinin ispatıdır.

Nitekim padişah olur olmaz maarif seferberliği ilan etmiş, döneminde ciddi bir okullaşma hamlesi başlatmıştır. Amacı azınlık okullarının kalitesinde modern mektepleri açmak ve yaygınlaştırmaktır. Otoriter ve merkeziyetçi bir yönetim anlayışı ile muhalif ve başkaldıran sesler istenmemekte, padişaha bağlılık, sadakat ve itaatkâr nesil amacı güdülmektedir. Bir sosyal disiplinizasyon enstrümanı olarak kullanılan eğitim ayrılıkçı

¹⁰⁵Fatma Şensoy, *Osmanlı Toplumunda Kadınların Eğitimi, Harf Harf Kadınlar*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008, s. 84.

¹⁰⁶Ekrem Işın, *İstanbul’da Gündelik Hayat*, İstanbul: YKY, 2014, 5. Baskı, s.109.

¹⁰⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* Cilt III, s.1342.

hareketlerin önünü kesmek ve Müslüman nüfusun ideolojik temellerini sağlamlaştırmak adına farklı değerleri aşılamaaya başlar. Daha önce geleneksel ahlak ve dinin temel kaidelerinin öğretilmesine çalışılırken artık siyasi-dini sadakat vurgulanmaktadır.¹⁰⁸ Öte yandan eğitim politikası olarak ilk on senede Tanzimat'tan devralınan seküler eğitim politikaları padişahın arzuladığı itaatkâr sadık vatandaş yetişmesine mâni olmuş; mektepliler II. Abdülhamid'in sonunu hazırlamıştır.¹⁰⁹ Meşrutiyet mekteplilerin zaferidir.¹¹⁰ Feroz Ahmad'in ifadesiyle reformlarla teşkil ettiği okullarla Abdülhamid kendi mezar kazıcılarını ortaya çıkarmıştır.¹¹¹

Kız eğitiminin yaygınlaştırılma çabalarında da aynı gayenin güdüldüğü görülür. Annelik ve çocuk yetiştirme rolü nedeniyle kadınların cahil kalmaması fikri temel motivasyondur. Buna karşın devletin kız okullarını çoğaltma politikasına her kesim sıcak bakmamıştır. Modernlikle gelenekselliğin iç içe geçtiği müfredatlarda piyano dersleri de vardır ev idaresi ve nakış dersleri de. Kızlar için rüştiye ve darümuallimatların açılması imkânları sayesinde hususi eğitim alan elit aile dışındaki halktan kızlar için de eğitim mümkün hale gelmiş, bu okullar için kadın hoca gereksinimi de hususi eğitim alan kadınlar için bir istihdam alanı yaratmıştır. Çünkü bir süre sonra kız rüştiyelerinde muallime ihtiyacı hasıl olmuştur.

Kız okullarının açılması ile erkek öğretmenler yerine kadın öğretmen arayışına gidildiğinden kız öğretmen okulları yani darümuallimatlar kurulmuştur. İlk 1870'te açılan darümuallimata üç sene sonra kadın öğretmen tayini gerçekleşmiş; 1881'de ise okul kapanış töreninde ilk kez bir kadın konuşma yapmıştır. Darümuallimatta kadın müdüre ise 1883 senesinde rastlarız.¹¹² 32 kişi kayıt yaptırmış, 20 kişi mezun olmuştur. İlk kadın müdire ve hocaların hepsi hususi tahsillidir. Başlangıçta yeterince kadın muallime bulunamadığından yaşlı ve ehl-i namus erkeklerin hocalık yaptığı Darümuallimatlarda arşiv belgelerinde “mühtediye” olarak geçen kişiler bulunmaktadır. Bu hanımlar yabancı dil bildiklerinden darümuallimatlarda istihdam edilmeye, kendilerinden yararlanılmaya çalışılmıştır. İlk yöneticisi Refika Hanım mühtediyedir. Darümuallimatlar esas sıçramasını II. Abdülhamid devrinde yapmıştır. Ancak Okullara istenilen boyutta rağbetin olmaması

¹⁰⁸Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 228.

¹⁰⁹Mehmet Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2008, Sayı: 12, s.s.9-84., s.35.

¹¹⁰Adem Ölmaz, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

¹¹¹Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 127.

¹¹²Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, Ankara: TTK Yayınları, 1988, s. 209

gazetelerde eleştirilmiştir: “Kızların öğrenimlerini sürdürebileceği bir okul olan Darülmualimat ‘ta 85 kadar öğrenci bulunuyor ve öğrenci sayısı gittikçe azalıyor. Bu durum neden ileri geliyor? Bize göre bu durumun nedeni ana babalardır. Çünkü biz kız 'elif be üstün be, elif be esre bi, elif be ötrü bü' dedi mi (harfleri okumaya, hecelemeye başlayınca), yahut Amme Cüzünden “Eûzü Besmele”yi okudu mu (Kur'an okumaya geçince), artık sormayın, 'hafız oldu gitti' diye kabul edilir! 'Artık kızımız çok şükür okumaya başladı, Allah nazardan saklasın, peh peh, peh! okuldan aldırmalı, evlilik zamanı geldi' denip zavallı kızlar hemen okuldan alınır.”¹¹³

Kızların okula karma eğitim sebebiyle gönderilmemesi seyyahların anlatılarında da yer alır. Bunlardan biri Lady Hornby 1855 yılında eşinin işi dolayısıyla Türkiye'ye gelerek 12 sene kalan, daha çok İstanbul'da ikamet eden İngiliz seyyahtır. Annesine ve yakın çevresine gönderdiği mektuplarda Osmanlı mimarisi, gündelik yaşam, sosyal ortamlar hakkında ayrıntılı tasvirler yapan Lady Hornby ahabları sayesinde kadınların mahrem alanlarına girme imkânı bularak gözlemlerde bulunur. Genellikle nesnel ve iyimser yorumlarla anlattığı kadınların yaşam şartları ona göre erkeklerden daha zengindir. Daha az peşin hükümlü ve yeni usulleri öğrenmeye daha hevesli olduklarını da düşünür. Zengin ve üst zümreden ailelerin kızlarına verdirdikleri tahsil hakkında geniş tafsilat veren Hornby, sıradan orta sınıftan gelen kızlar için öğretmen yetiştiren mektepler olduğunu fakat genel olarak kızların çok erken evlendirilmesi taraftarı olduklarından bu mekteplerin boş olduğunu ifade eder.¹¹⁴

Darülmualimatlar hakkında aydın ve yazarların teşvik yazıları, mezunların hemen istihdam edilmesi sebebiyle halk arasında kızlarını bu okullara gönderenlerin sayısında artış olsa da üst zümre kızları için hususi hoca tutmayı ve hususi tahsili tercih etmeyi sürdürmüştür. Bu durum kendi içinde bir paradoksu barındırır çünkü kadın eğitiminin gerekliliğini savunarak kızlar için okullar açılmasını isteyenlerin kızları, açılan okullara gitmezler. Okulların öğrencileri genellikle alt kesimden hizmet sınıfının kızlarıdır. Konaklarda çalışan hizmetlilerin, aşçıların kızları, düzenli gelir ve hemen bir işe yerleştirilebilme imkânı için bu okullara ilgi göstermiştir.¹¹⁵ Kız okullarına kızlarını

¹¹³ *Çocuklara Kıraat*, no. 7 (1 Cemaziyülevvel 1299) 1882.

¹¹⁴ Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, çev: Kerem Işık, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007, s. 32.

¹¹⁵ Süphan Kırmızıaltın, *Gender, Education, Modernization: Women School Teachers in the Late Ottoman Empire* Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Texas at Austin, May 2012, s. 97.

kaydeden diğer grupsa askerlerdir. Örneğin Darülmuallimata ilk gidenler arasında Mirliya Mustafa Hami Paşa'nın kızı Feride Hanım vardır.¹¹⁶

Fatma Aliye'nin kimsesiz ve fakir bir genç kızın darülmuallimata giderek öğretmen olmasını ve hayatını kurtarmasını hikâye ettiği *Refet* adlı romanında bu anlayışın izleri görülür.¹¹⁷ Romanda çamaşırcılıkla evlerini geçindiren annesinin desteği ve gayretiyle mektebe gidebilen Refet'le dayısı sayesinde mektebe devam edebilen yetim Şule ile zengin aileden gelen Şahap'ın amaçları farklıdır. "Şahap gibi varlıklı aile kızları bu mesleği icra etmek için yüksek okula gitmezler, onlar bir kariyer sahibi olmak ve kültür kapasitelerini geliştirmek için eğitim görürler."¹¹⁸ Roman şartlar ve şans açısından anti kahraman bir zengin ve güzel olmayan bir genç kızın tahsil görerek kendisine iyi bir hayat inşa etmesini konu eder. Refet'in şansı onun mektebe gitmesine karşı çıkan kimsenin olmamasıdır. Halbuki gerçek hayatta kimi evlerde kızların öğrenim alması son derece zordur. Hayat hikayesini son derece yalın ve içe dokunur anlatan¹¹⁹ Yaşar Nezihe için durumun böyle olduğunu söyleyebiliriz. Ne zengin bir ailesi ne de nüfuzlu eşi olmuştur. Buna rağmen kendi kendini yetiştirerek toplumda ismi bilinen bir şair yazar olmuş, sivil derneklerde yer almıştır. Onun okuma ve yazma iştiağının, okullaşmanın artmasına, mektepli olmanın itibarıyla çok yakından ilişkili olduğu kuşkusuzdur. Babası okula gitmesine engel olunca *Tecvit*, *Karabaş*, *Mızraklı İlmihal*, *Tuhfe-i Vehbi*'nin kitaplarını ve Fuzuli'yi bir iki kez okuduğunu, genç kızlık çağlarının da taş basması ne kadar aşk kitabı varsa satın alıp okuduğu bir dönem olduğunu anlatır.¹²⁰

Onunla farklı bir coğrafyada doğmuş olsa da çağdaşı Lübnanlı Zeynep Fevvez da tıpkı (1846-1914) Yaşar Nezihe gibi ağzında gümüş kaşıkla doğmayan kadınlardandır. Fakat onun şansı elinden tutan yüksek hamilere sahip olmasıdır. Hizmetçilik yaptığı sarayda evin hanımı tarafından yeteneği keşfedildiğinde kendisine okuma yazma

¹¹⁶ BOA, MF. MKT., 15-74 H-19, 10, 1290 (10 Aralık 1873)

¹¹⁷ Fatma Aliye, *Refet*, Haz. Şahika Karaca, İstanbul: Kesit Yayınları, 2012.

¹¹⁸ Alkan Yılmaz, *Tanzimat Romanlarında Eğitim Meselesi ve Tahsilli Kahramanlar*, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:9, Sayı: 43, Nisan 2016, s.520.

¹¹⁹ 1880'de Silivrikapı'nın fakir bir sokağında, fırtınanın çatıları titrettiği bir kış gecesinde doğmuşum. Doğduğum gece evimizde damla gaz yokmuş! Annemi altı yaşında kaybettim. Dört kızı ölmüş bir ailenin tek kızıydım. Yoksulluk içinde büyüdüm. Ailemiz, belediyede kantar memuru olan babam sarhoş Kadri Efendi, kötürüm ve yaşlı bir amca ile zalim bir teyzeden oluşuyordu. Mahalle mektebine gizlice başladım. Babam işitmiş, Bab-ı Ali'ye katip mi olacaksın? diye saçlarımdan sürükledi ve evden kovdu! Vefalı bir komşuya sığındım. İçimdeki okuma hırsını yenemiyordum! Beş param yoktu. Dere kenarlarında papatya, ebegümeci tohumları toplayarak aktarlara satardım. Kazancımın kırk parasını kalfaya verirdim. Gördüğüm bütün tahsil budur. Edebiyatı, şiiri, hele aruzla şiir yazmayı kendi kendime öğrendim. Taha Toros, *Mazi Cenneti*, İstanbul İletişim Yayınları, 1992, s.125-142.

¹²⁰ Yaşar Nezihe, *Tercüme-i Halim*, Taha Toros, 1992, s.129.

öğretilmiş, *Kur'an-ı Kerim*'i hıfzetmesi teşvik edilmiştir. Sonraki hayatında hususi tedrisle dilin inceliklerini öğrenmiş; sarf, beyan, aruz, nahiv ve inşa dersleri görmüştür. Mısır'da gazetelerde kadın hakları ve eşitliği üzerine cesur yazılar kaleme alan Zeynep Fevvaz, özellikle kadınların eğitim imkanları üzerinde durmuştur. Diğer kadın yazarlardan farklı olarak daha geleneksel bir çizgidedir; tesettür ve örtünmeyi savunmuştur.¹²¹ Bu yönüyle Fatma Aliye'ye benzetilebilir. Nitekim yazdığı kitapta Fatma Aliye'ye yer vermesi onun yazılarından ve fikirlerinden etkilendiğini düşündürmektedir.

Öte yandan nasıl her mekteplinin ayrı tahsil hikayesi varsa hususi tahsil alanların da kişisel hikayeleri başka başkadır. Kuşkusuz kızlar için açılan okullara rağmen hususi eğitimi tercih eden aileler birden fazla saikle bu yolu seçmiştir. Anlatılardan kimi kızlar Güzide Sabri Aygün'de olduğu gibi muhafazakarlık sebebiyle kimileri de Nezihe Muhittin örneğindeki gibi eğitimde nitelik gözettiklerinden, mekteplerdeki eğitimi beğenmediklerinden örgün eğitimi seçmemiştir. Sağlık sorunlarından gidemeyenler de vardır.

Meşrutiyet dönemindeki Sicil-i Ahval kayıtlarından yola çıkarak incelenen 36 kadın memurenin eğitim durumlarına baktığımızda çoğunun Darülmuallimat mezunu olduğunu görürüz. İki memure ise hususi tahsillidir. Meşayıhtan Mustafa Ferdi Efendi'nin kızı Muhibbe Hanım Arapça ve Farsça öğrendiğini, ayrıca Rumca da bildiğini, Fatma Hanım ise İlmihal ve *Kur'an-ı Kerim* eğitimi aldığını ifade etmiştir.¹²² Resmi Hal Tercümesinde Fatma Hanım'ın 1844 Sohum doğumlu olduğu, özel öğretmenden ilmihal ve *Kur'an-ı Kerim* dersleri gördüğü belirtilmiştir. 48 yaşındayken 400 kuruş maaşla padişah onayıyla Üsküdar Kız Sanayi Mektebi nakış muallimeliğine tayin edilmiştir.¹²³ Bu kayıtlardan yola çıkarak yetişmiş insan açığının tüm okullaşma hamlelerine karşın kapanmadığını söyleyebiliriz. Kadın öğretmen talebi fazla olmasına karşın özellikle taşrada yeteri kadar öğretmen çoğu kez temin edilememiştir. Bilhassa taşrada kadın muallime açığının çok olması açılan darülmuallimatlarda hoca kadrolarının boş kalmasına neden olmaktaydı. İstanbul'da da kimi zaman muallime bulunamamaktaydı. Muallimelik kadrolarının boş olması dil bilen, enstrüman ustası, nakış hocası olanların diplomasız olsa da başvurmalarına

¹²¹Şükran Fazlıoğlu, *Zeynep Fevvaz, DİA*, C: 44, 2013, s.359-360.

¹²²Yunus Özger, "Osmanlı'da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicil-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmi Hâl Tercümeleri", *History Studies*, Volume 4/1 2012, s.428.

¹²³BOA.DH. SAİD. d, nr. 0052/00175, s.347.

yol açmıştır. İhtida eden kadınların muallimelik yapmak istedikleri arşiv kayıtlarına yansımıştır.

Üsküdar'da Hacı Hesna Mahallesi'nde yaşayan Macar asıllı Vesile Hanım bunlardan birisidir. Belgeye göre lisana aşınadır fakat inâs mekteplerinde kendisine münasip bir muallimelik bulunamamıştır.¹²⁴ Bir diğer örnek Sultan Ahmet İnâs Rüştîye Mektebi piyano muallimeliğine tayin edilen mühtediye Fatma Nüzhet Hanım'dır. Kimsesiz olduğu için Leyli Kız Sanayi Mektebi'nde kalmak için izin istemiş ve bu istek kabul edilmiştir.¹²⁵

Osmanlı toplumunun parçası olan gayrimüslimlerdeki kız eğitime baktığımızda Müslüman kızların eğitimiyle benzer paralellikler olduğu görülür. Rum cemaatinin kızlar için 1870 yılına kadar sıbyan mektebinden başka örgün eğitim veren bir kurumları olmadığından seçkin aileler kızları için hususi hoca tutarak eğitim verdirirken diğer aileler kilisenin içinde dini eğitim almaktaydı.¹²⁶

Tanzimat'tan sonra Maarif Nizamnamesi ile kızların eğitimini gündeme alan patrikhane Rum kızları için okullar açmaya başlamıştır. İlk iki okul 1874'te açılan Palada Kız Okulu ve 1875'te açılan Zapyon Kız Okuludur. Bu tarihlerden sonra kız okullarının sayısında artış olmuştur.

Meslek edinme, eğitim görme, çalışma hayatına girme gibi konularda benzerlikler ve farklılıklar üzerinde durularak kızlar için açılan okullar, okullara gitmeyen evde öğrenim gören kızların durumları tartışılmıştır. Eğitim alabilmek her çağda imkân doğrultusunda. On dokuzuncu yüzyıldaysa bu durum daha ağırlıktadır. İlk kuşak aydın, entelektüel, edebiyatçı kadınlar hem Avrupa'da hem Osmanlı Devleti'nde varlıklı, kültürlü ailelerden gelmekteydi. Entelektüel camiaya mensup erkeklerin yakın çevrelerindeki kadınların kültürlü olması tesadüf değildir. Eşlerinin, kızlarının okur yazar olmasını isteyen erkekler onlara imkân sağlayarak eğitilmiş kadınların sayısını artırmıştır. Avrupa'da, Rusya'da görülen salon toplantıları Osmanlı'da konaklarda müzisyen şair yazarların toplanmasıyla benzer özellikler taşır. Bu toplantılar sivil okul niteliğinde olup sonraları kadınların da iştirak etmesiyle zenginleşmiştir.

¹²⁴BOA.M.F. MKT, H 09-08- 1311 (14 Şubat 1894)

¹²⁵BOA.MF. İBT. 156/64, 16-12-1322, (21 Şubat 1905)

¹²⁶Oya Macar, "Osmanlı Rum Eğitim Sistemi ve İstanbul Rum Kız Okulları (19. ve 20. YY.)", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, İstanbul Ticaret Üniversitesi, S. 10, Bahar Dönemi, İstanbul 2010, s. 784.

Osmanlı kadın hareketi öncü kadınları gazetelerde yazarak merkezden uzak kadınlara da ulaşmış, bir süre sonra okur mektuplarında görüleceği üzere kadınlar tahsil hakları hususunda taleplerde bulunmuştur. Gene Batı'yı bilen, takip eden mukayese eden devlet adamları ülkenin kalkınmasında kadının eğitilmiş olması gerektiği fikrine varmıştır. Kız mekteplerinin açılması bu düşüncenin sonucudur.

2.3.1. Modern Mekteplerin İnfomal Eğitime Etkisi

Düzenlemek, tanzim etmek anlamına gelen Tanzimat gerçekte de sosyal, ekonomik ve toplumsal alanda önemli yeniliklerin gerçekleştirildiği bir dönemdir. Kadınlar açısından ise üç mühim reform hayata geçirilmiştir. Bunlardan biri 1856 tarihli arazi kanunnamesidir. İkicisi İstanbul'da açılan ilk darülmuallimatın etkileridir. Sonuncusu ise kadınlar için yayınların neşridir. Üç sene sonra ilk mezunlarını verebilen okul sayesinde halk arasında “mektepli kız” popülaritesi artmıştır.¹²⁷ Padişah Abdülmecid 1848'de annesi Bezmiâlem Valide Sultan adına Cağaloğlu'nda bir Valide Mektebi'nin açılışına çocukları Şehzade V. Murat ile Fatma Sultan'ı da götürmüştür. Okul müdürü Kemal Efendi'ye “Bunlar da benim çocuklarım. Sizin terbiye elinize tevdi ediyorum. Diğerleriyle müsavi tutmanızı rica ederim.” demiştir.¹²⁸ Padişah'ın oğluyla birlikte kızı Fatma Sultanı da mektebe yazdırması şüphesiz önemli bir adımdır.

Hem örnek olmak hem de teşvik amacını taşır. Fatma Sultan'ın tahsiline dair bir anekdotu da II. Abdülhamid'in kızı

nakleder. Sultan Abdülmecid'in oğulları Beşinci Murad ile kızı Fatma Sultan'a bir ders odası hazırlattığını, hocaların buraya gelip ders verdiklerini anlatır.¹²⁹

Abdülmecid Batı'yı yakından bilen Batı kültürü almış bir padişah olması sebebiyle onun zamanında eğitim ve sanat alanlarında yenilikler meydana gelmiştir. Tıbbiye içinde açılan ebelik kursu alaylı ebeleri modern bilgilerle eğitmek, böylelikle de anne bebek kayıplarını önlemek için kurulmuştur. Sanayi mektepleri ise sarayda cariyelerin gördüğü mesleki eğitimin halktan kızların da almasını sağlamıştır. Kadınların küçük sanayi

¹²⁷ Fatma Aliye'nin *Refet* isimli romanı fakirliğine rağmen darülmuallimatı bitirerek muallime olabilen bir kızın hikayesidir. *Refet*, İstanbul: Kırkambar, 1314 (1897).

¹²⁸ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı İstanbul'unda Kadın, Osmanlı İstanbul'unda Kadınların Eğitimi*, İstanbul: İ.B.B Kültür A.Ş., 2021., s.225.

¹²⁹ Ayşe Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s. 138.

işletmelerinde çalışmaya başlamaları bu dönemde açılan sanat mektepleri sayesinde olmuştur.¹³⁰

II. Abdülhamid döneminde darümuallimatlar gelişim göstermiş kurumsal yapısı oluşmuştur. Öğretmen kadrosunda ise erkek hocalar yerine kadın hocaların sayısı artmıştır. İnfomal eğitimli olanlara da hak tanınmıştır. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* 'nin 73. maddesinde Darümuallimatlara rüştiyelerden mezun olanların kabul edileceği, rüştiye diploması olmayanların heyet önünde girdikleri imtihanı başarılı olurlarsa kabul edileceği yazılmıştır.¹³¹ Bu durum *Refet* romanında işlenir. rüştiyeye gitmemiş, dayısının infomal eğitim verdiği Şule imtihanı kazanarak darümuallimata giriş hakkı kazanır.¹³²

Devletin teşvik ve kız okullarına yaptığı yatırıma rağmen ilk darümuallimat açıldığında rağbet görmemesinden kapanmış, bu durum arşiv belgelerine de yansımıştır. “Babîâlî’ye kâtip mi olacaksın?” kinayeli ifadesi dönemin bakış açısını ele verir. Hem Yaşar Nezihe hem de Aziz Haydar çok farklı sosyoekonomik kökenlerden gelseler de öğrenim gördükleri için aynı alaycı sorunun muhatapları olmuştur.¹³³ Marry Mills Patric’in hatıralarında da aynı tavrı görürüz. Amerikan Koleji’nin Müslüman ilk öğrencilerinden Gülistan Tevfik’in asker babasına söylenenleri şöyle anlatmaktadır: “Kadının okutulması hala tartışmalı bir konuydu ve kararı hayli muhalefetle karşılaştı. Birisi şöyle dedi: “Bir kıza okuma yazma öğretmenin faydası ne? Babîali’de kâtip mi olacak?”. Başkaları da şöyle tavsiyelerde bulundular: “Namaz surelerinin öğretilmesi fazlasıyla yeterlidir.” Bazıları da alay etti: “Evet ona yazmayı öğret, o da aşk mektubu yazmak gibi kötü amaçlar için kullansın!”¹³⁴

Bu tarz örneklerle rağmen zaman geçtikçe toplumda bir bilinçlenme olmuş ve kızlarının eğitime eğilen kişilerin sayısı artmıştır. Bununla beraber mezun sayısında istenilen seviyeye gelinebilmiştir.¹³⁵ İki sene üst üste sınıfta kaldığı halde kaydı silinmeyen darümuallimat talebesi Hüsnîye Hanım, muallime ihtiyacı nedeniyle ana sınıfına nakledilmiştir. Gene iki sene sınıfta kaldığı ifade edilen Münire Hanım’ın da ana muallim

¹³⁰Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1991 İkinci baskı., s.28

¹³¹BOA., Y.EE, Dosya: 112, Gömlek: 6, Madde: 73.

¹³²Fatma Aliye, *Refet*, Haz. Şahika Karaca, İstanbul: Kesit Yayınları, 2012, s.67.

¹³³ Taha Toros, *Mazi Cenneti*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 126. Aziz Haydar Omur, “Kızılay Hatıraları”, *Kadın Gazetesi*, 3 Mayıs 1947, s. 1.

¹³⁴Marry Milles Patrick, *Son Sultanların İstanbul’unda, Siyaset Modernleşme Yabancı Okullar*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2017, s.139-140.

mektebine nakline karar verilmiştir.¹³⁶ Bu örnekler öğretmen ihtiyacının şiddetini göstermesi bakımından enteresandır zira başarı gösteremeyen öğrencilerden vazgeçilmez kayıtları da silinmez.

Fatma Aliye'nin 1896'da yayınladığı romanı *Refet* edebiyatımızdaki ilk kadın öğretmen figürüdür¹³⁷. Sosyal ve ekonomik olarak sıkıntılı bir geçmişten gelmesi üzerine bir de çirkin olduğunu düşünmesi romanın kahramanı Refet adlı genç kızı okuyarak meslek sahibi olma fikrine iter. Tüm zorluklara rağmen diplomasını alır, eli ekmek tutar ve yaşayabilmek için istemediği bir evliliği yapmaktan kurtulur.

Özel hocalardan dersler alarak tahsil gören Fatma Aliye'nin kendisine özel dersler veren darülmualimattan gelen hocasının bilgisini yeterli görmemesi ve “coğrafya, tabaka-i arz, heyet, Kavaid-i Osmaniyye” gibi alanlarda kendisinden geri olduğunu anlatsa¹³⁸ bile kız okullarının savunuculuğunu hem bu romanında hem de süreli yayınlarda mütemadiyen sürdürmüştür. Darülmualimatı merkeze aldığı bu eserini devlet katından gelen herhangi bir tavsiye ile yazmamışsa da toplumda okullara karşı isteksizliğe şahit olduğundan harekete geçtiği varsayılabilir. Fatma Aliye Hanım, Nigâr Hanım, Makbule Leman ve Emine Semiye gibi hususi tahsilli hanımlar darülmualimatların açılmasını ve kızların buralara devam etmesini desteklemekteydi. Emine Semiye Emine Semiye Hanım'a matematik dersi veren darülmualimat son sınıf öğrencisi Reşide Hanımdır. Bu derslerden etkilenen Emine Semiye sonrasında *Hülasa-i İlm-i Hesap* adlı bir eser yazacaktır.¹³⁹

Öte yandan kızlar için okullar açılması için mücadele veren, yazılar yazan, halkı bilinçlendirmeye çalışan öncü kadınlar kurumlar tesis edildikten sonra da ilgilerini bu kurumlardan çekmezler. Darülmualimatın müfredatına yönelik görüşlerini bildirirler. Bu kişilerden Ahmet Vefik Paşa'nın torunu Fatma Fahrünnisa Hanım *Hanımlara Mahsus Gazete*'de çok genç yaşından itibaren yazmaya başlamış oldukça donanımlı bir kadındır. “Darülmualimat” başlıklı yazısında gönüllü olarak teftişe gittiğini söyler, kızların dikiş, nakışta ve el işlerindeki becerilerini beğendiğini ifade eder.¹⁴⁰ Fatma Fahrünnisa Hanım darülmualimat öğrencilerinin hendesede başarılı olmasına sevinir zira kadınlar artık pozitif ilimlerden anlamaya başlamıştır. Kızlar için açılan kimi okullarda müfredata fen derslerinin

¹³⁶BOA, MF.ALY. 5 Receb 1335, (27 Nisan 1917) BOA, M.F.ALY. 24 Cemaziye'l Ahir 1335 (17 Nisan 1917)

¹³⁷Fatma Aliye, *Refet*, İstanbul: Kırkambar, 1314 (1897).

¹³⁸Ahmet Mithat Efendi- Fatma Aliye, *Bir Muharrire-i Osmaniyye'nin Neş'eti*, İstanbul, 1311, s.76.

¹³⁹Sevim Ceylan Dumanoglu, “Osmanlı Devleti'nde Kız Öğretmen Okulu Darülmualimat (1870-1924)” *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2019, s. 93.

¹⁴⁰ Fatma Fahrünnisa, “Darülmualimat”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, nr:69, 1312.

eklenmesinden duyduğu memnuniyeti yazan diğer bir isim de Emine Semiye Hanım'dır.

141

Övgülerin yanı sıra darülmuaallimatlara yönelik şiddetli bir eleştiriler de olur. Halide Edip tarafından yapılan tespitler bunlardan biridir. Bu okulun ilmen yeterli bir hoca yetiştirecek vasfı haiz olmadığını, çünkü idadi seviyesinde bir mektep olarak açıldığı halde rüştiye seviyesinde olduğunu, ahlaken de iyi talebe yetiştiremediğini ileri sürer. Ona göre vapur ve şimendiferlerde tesadüf edilen Darülmuaallimatlı kızların kılık kıyafetinin en zor beğenen Müslümanı bile memnun edecek kadar kapalı olduğu halde hal ve hareketlerinin en hoppa Frenki bile şaşırtacağını söyler.¹⁴²

Kurumsal mektepleşme hamleleri saraydaki kadınların tahsil biçimlerine de yeni bir yön vermiştir. Darülmuaallimatlardan mezun olan ya da tahsiline devam ederken kız öğrencilerden saraylı kadınlara hususi hocalık yapanlar olmuştur. Bu yıllarda çeşitli yerlerde sarayı bulunan sultanlar ve haremdeki cariyeler için darülmuaallimatı dereceyle bitirenler arasından hususi hocalar seçilmiştir. Bu durumu devlet okullarının, diplomanın prestij kazanması, ya da kurumsallaşmanın onayı olarak değerlendirebiliriz. Bununla beraber Naciye Sultan, hürriyetin ilanından sonra erkek kardeşlerinin Galatasaray Sultanisi' ne gittiklerini kızların ise mektebe gitmesine müsaade edilmediğini, hususi mekteplere devam ettiklerini kaydeder.¹⁴³

Sultan Reşad zamanında saraya muallime olarak giren darülmuaallimat mezunu Safiye Ünüvar'ın anlattıklarından son dönem saray içi eğitim hakkında önemli bilgiler ediniriz. Sarayda hanım sultanlara ders veren başka muallimeler de vardır fakat onu diğerlerinden ayıran hatıratını kaleme almasıdır. Bu sayede sarayda verilen eğitimin niteliği ve kendisinden kimlerin hususi tahsil gördüğünü öğrenebilmekteyiz. Sultan'ın başımamı olan eniştesi aracılığıyla saraya giren olan Safiye Hanım, ilk diplomalı hocadır. O zamana dek erkekler, selamlıkta hususi hocalardan, kadınlar ise içerde yetişmiş kalfalardan, sultanlar da seyyar muallimlerden ders almaktadır. Darülmuaallimat mezunu Safiye Hanım padişahın torunlarını okutma görevini üstlenir ve sarayda şahit olduklarını kaleme alır.

¹⁴¹ Emine Semiye, "Hanımlara Dürus-ı Hikmet", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı:102, 27 Şubat 1312 (1897), s.6-7.

¹⁴² Halide Salih, "Maarif Nezareti Daire-i Aliye'sine Darülmuaallimat", *Tanin*, 12 Eylül 1324 (22 Mart 1909), s. 4-6.

¹⁴³ *Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları*, Haz. Burak Enver, İstanbul: Kronik Yayınları, 2023, s.28.

Sultan Reşat'ın eşleri, büyük oğlu Şehzade Ziyaeddin Efendi'nin eşleri ve çocukları hakkında verdiği malumatlardan kadınlar arasındaki tahsil seviyesini de görürüz.

Örneğin Padişah'ın dördüncü kadın efendisi Dîlîrîb Hanım bilgili tarih meraklısıdır. Safiye Ünüvar'a “İlk defa diplomalı bir muallime saraydan içeri girmiş bulunuyor. Sık sık buyurursanız birlikte tarih okuruz, ben tarihi çok severim.” demiştir. Dîlîrîb Hanım'ın bilgili ve tarihi sevdiğini, ihtiyat bir kalfanın Kur'an-ı Kerim öğrenmek için kendisine başvurduğunu, sarayda Sultan Aziz zamanından kalma Nervet Usta ismindeki kalfanın malumatlı ve lisan-ı Farisi'ye aşina, Şehzade Abdülmecid Efendi'nin ders hocalığını yapan yaşlı bir kadının olduğunu, Sultan Reşat'ın bu kadını sık sık huzuruna çağırıp konuştuğunu kaydeden Safiye Ünüvar şehzade eşlerinin hususi tahsil gördüğünü içlerinde lisan öğrenenlerin de bulunduğunu anlatır.¹⁴⁴

Safiye Ünüvar bir saraylının övme maksadıyla kendisine “Maşallah Muallime Hanım'a. Hiç şehirliye benzemiyorsunuz. Tıpkı siz de bizim gibisiniz” demesi üzerine “kuzum kalfacığım, şehirli kim siz kimsiniz? Siz de bu milletin efradından değil misiniz? Bilmeniz lazımdır ki eğer şehir halkı olmasa saray da olmaz. Bu ayrılık hissini artık silmeliyiz. Hanedansız millet olur ama milletsiz devlet olur mu?” cevabını vermiştir.¹⁴⁵ İnfomal eğitimin aşağıdan yukarıya bir tezahürü sayılabilecek bu olay Halktan bir genç kadının diploması sayesinde sarayda görev alabileceğine, hanedan üyelerine ders verebileceğine, dahası fikirlerini özgürce söyleyebildiğini anlatması bakımından önemlidir.

Sultanahmet'te açılan bir darülmuallimattan pekiyi dereceyle mezun olan, çalışkanlığından ötürü kendisine *Monte Kristo'nun Hayatı* isimli roman hediye edilen Hatice Şahiye Barlas sarayda çalışan bir diğer diplomalı hocadır. Okulun teklifi ve sarayın da bunu muvafık görmesiyle annesine kızının hareme h, 2.oca olarak alınması sorulmuş. Annesi talebi tereddüt etmeden kabul edince Hatice Şahiye Hanım'ın Çırağan Sarayı'nın harem bölümünde yatılı hocalık serüveni başlamıştır. Daha sonra Nazime Sultan'ın sarayında hocalık yapmaya devam etmiş, 1899'da 26 yaşındayken evlenerek buradan ayrılmıştır.¹⁴⁶ Muallim mektebi mezunları büyük konaklarda sekreterlik gibi maaşlı işlerde çalışmıştır. Mısırlı Emine Valide Paşa'nın yanında herkesin “Kâtibe Hanım” diye hitap

¹⁴⁴ Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin Gözünden Sultan Reşat Sarayı*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2017. s. 40, 74, 86,

¹⁴⁵ Ünüvar, *a.g.e.*, s.21.

¹⁴⁶ Muallâ Mezhepoğlu, *Dün Takvimde Biter Bir Cumhuriyet Ailesinin Tarihçesi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2018, s.6, 13.

ettiği darümuallimat mezunu bir hanım vardır hem ona sekreterlik yapmakta hem de torunlarına Türkçe dersleri vermektedir.

Kızlar için açılan rüştiye, darümuallimat, kız sanayi mektepleri gibi okullardan sonra daha yüksek seviyede bir kurum tartışması başlamıştır. Kadın yazarların kamuoyu baskısı, gazetelerde kızlara yönelik yüksek tahsil imkânı arzusu üzerine bu konuda bir adım atılmıştır. 1914-1917 yılları arasında devam eden kızlar için açılan ilk yükseköğrenim kurumu İnâs Darülfünü'na darümuallimattan mezun olanların yanında hususi eğitim almış öğrenciler de başvurmuştur. Üç yıl sürecek okul, Zeynep Hanım Konağı'ndadır. "16-25 yaş arası kadınların başvurabildiği okula Darümuallimat, İnâs İdadisinden mezun olanların sınavsız, hususi tahsil gördüğünü beyan edenlerin ise sınavla kabul edileceği" ilan edilmiştir.¹⁴⁷

İlanın yalnızca mezuniyet diploması olanlara yönelik değil özel eğitim gördüğünü beyan edip ispatlayanların da başvurabileceğinin belirtilmesi dikkat çekicidir. Devlet kendi kurumları dışında sivil tahsil gören kadınların malumatını imtihanda başarılı olursa kabul edeceğini deklare etmiştir. Bu yaklaşımda tıpkı ebelikte yapılan düzenlemede olduğu gibi alaylıları sisteme dahil ederek niteliklerinden yararlanmak amaçlanmıştır.

İlk sene başvuran 22 öğrencinin yarısı darümuallimat mezunu olduğundan sınavsız kaydolmuştur. Hususi tahsil gördüğünü beyan eden diğer yarısı ise sınava tâbî tutularak kabul edilmişlerdir. İkinci sene 1915'te 21 öğrenci kaydedilmiştir. İçlerinde hususi tahsil gören yoktur. 1916 ders yılında kaydedilen otuz öğrenciden altısı hususi tahsillidir. 1917'de başvuru sayısı aratarak 47'ye ulaşmıştır. Beş öğrenci hususi tedrislidir. 1918 yılında okula kaydolma şartları zorlaştığından yalnızca dokuz öğrenci başvuruda bulunmuştur. İçlerinde hususi tahsil alan öğrenci yoktur. İnâs Darülfünuna açık kaldığı sürenin toplamında 129 Öğrenci başvurmuştur. Bunlardan 20'si hususi tahsil almıştır.¹⁴⁸

Behice, Münevver Saime, Ayşe Seniha, Fatma Meliha, Şükufe Nihal, Adalet, Ayşe Meliha, Emine Behice, Havva Seniha, Aliye, Lamia, Ayşe Adalet, Azize, Fatma Arife,

¹⁴⁷ "Darümuallimata müddet-i dersiyyesi 3 seneden ibaret olmak üzere leylî ve neharî sınıf-ı âliyye "İnâs Darülfünunu Şubesi" ilave edilmiştir. Sınıf-ı âliye Edebiyat ve Fünûn Şubesi namıyla iki şubeye ayrılmıştır. Şuabât-ı mezkûreye kabul olunacak tâlibâtın sını 16 ile 25 arasında olacaktır. Darümuallimat veya İnâs İdadisi veya Sultanisi şahadetnamesini haiz olanlar bilâ-imtihan kabul olunacaktır. Mekâtib-i Sâirede veya hususi surette tahsil görenler bil-imtihan olacaktır. Talip olanların Tezkere-i Osmâniyye ve aşî şahadetnamesiyle derece-i tahsilini mübeyyen vesâiki hâmilin Darümuallimat Müdüriyetine müracaatla isimlerini kaydettirmeleri lüzumu ilan olunur. *Tasvir- Efkâr*, No:1199, no: 1199, 2 Eylül 1330.

¹⁴⁸Bahar Baskın, 2. *Meşrutiyet'te Eğitim, Kadın ve İnâs Darülfünunu* Y. Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s.s. 150.

Fatma Zehra, Ayşe Akife, Emine Mediha, Fatma Zehra, Hafize Sadiye, Aliye isimli kadınlar hususi öğrenim gördüklerini söyleyerek sınava girmiş ve kaydolmuşlardır. Mezun olanlardan 1892 doğumlu Lamia Refik gerek evliliği gerek sosyal hayatı açısından bu isimlerin en dikkat çekicisidir.

Bölüm birincisi olarak Edebiyat şubesinden mezun olmuş, Adana Darülmuallimatı müdireliğine ile tarih coğrafya muallimeliğine atanmıştır.¹⁴⁹ Bu arada evlenip boşanmış, ikinci evliliğini Mithat Paşa'nın torunu ve ilk elektrik mühendislerinden Refik Fenmen'le yapmıştır. Beş çocuğu olan Lamia Hanım evlendikten sonra hususi öğrenim görmeye devam eder ve bir Rus piyano hocasından düzenli piyano dersi alır. Oldukça aktif bir cemiyet hayatı sürer, Türk Kadınlar Birliği'nin asil delegelerinden olur. Yurtdışındaki faaliyetlerde yer alarak Seniha Sami Morali ile Marsilya Konferansı'na katılır. Entelektüel alışkanlıklarına da devam eder. Torunu Binnur Fenmen'in anlattıklarına göre çok iyi İngilizce ve Fransızca bilir, geçirdiği katarakt ameliyatına rağmen sürekli kitap okur.¹⁵⁰

Darülinas gibi Sanayi-i Nefise Mektebi'ne de hususi öğrenim görerek giren pek çok öğrenci vardır. Bunlardan Mediha Süleyman, Gezgin Müşir Süleyman Hüsnü Paşa'nın kızıdır. İyi derecede Fransızca, İngilizce öğrenen Mediha Süleyman piyano çalmakta da mahirdir. 1914'te mektebe 21 numaralı olarak öğrenci olarak kayıt yaptırıp burada dört sene öğrenim görmüştür. Okuldan sonra da iyi bildiği piyano sayesinde 35 sene Çamlıca, Kandilli ve İstanbul Kız Lisesi'nde müzik öğretmenliği yapmıştır Sosyal yönden de faal olan Mediha Süleyman *Asri Kadınlar Cemiyeti*, *Müslüman Kadınlar Birliği* derneklerinde görevler almıştır.¹⁵¹

2.3.2. Mekteplerin İnfomal Eğitiminin İçeriğini Değiştirmesi

Bildiğimiz anlamda okullar, örgün eğitim kurumları yaygınlaşana dek yalnızca imkânı ve maddi gücü olan kadınlar değil erkekler de birebir öğrenim metoduyla tahsil almıştır. Bir hoca eşliğinde kitaptan ya da şifahi bilgi öğrenmek esasında çok kadim bir usul olmasına rağmen günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bir ilmin herhangi bir alanında yetkin hocasından sistemli bir biçimde eğitim almak mazisi çok eskiye dayanan usuldür. Tanzimat'ın orta devirlerinde doğmuş ve uzun bir hayat sürerek II. Meşrutiyet'e, Cumhuriyet'e erişmiş pek çok kişinin lisan, edebiyat ya da dini ilimler dalında ders aldığı

¹⁴⁹Bahar Baskın, 2. *Meşrutiyet'te Eğitim, Kadın ve İnsan Darülfünunu*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s.135.

¹⁵⁰Aslı Davaz, *Eşitsiz Kız Kardeşlik*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014, s. 371, 373.

¹⁵¹Hacer Banu Paşalıoğlu, *İnsan Sanayi-i Nefise Mektebi ve Mezunları* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Ana Bilim Dalı, 1996, s.72.

bilinmektedir. Âli Paşa gibi devlet adamlarının bile lisan öğrenmek için Ahmet Cevdet Paşa ile çalıştığı düşünülürse hususi hocadan öğrenmenin 19. yüzyılda yaygın ve olağan olduğunu ileri sürebiliriz.

Hususi tahsilli erkeklere salt yönetimde değil edebiyat, sanat dünyasında da rastlarız. Birebir özel bir şekilde ders öğrenmek daha derinlemesine fayda sağladığından çok tercih edilen bir uygulamaydı. Bu bazen bir aile büyüğü vasıtasıyla bazen de hususi hoca ile gerçekleşirdi.¹⁵² Mehmet Akif (1873-1936) ilköğretim çağında babasından Arapça dersler aldığını, bu derslerin okuldakilerden çok daha ileride olduğunu anlatır.¹⁵³ Şair yazar Asaf Halet Çelebi (1907- 1958) dört yaşından sekiz yaşına dek babasından tahsil almıştır.¹⁵⁴ Babası Mehmet Sait Halet Bey dört dil bilen bir münevver olmasının yanı sıra bir Kadiri dervişidir. Oğlunu da tasavvuf ortamlarına sokar.

Süleyman Nazif gibi biyografisinde herhangi bir mektep ismi yazmayıp hususi tahsil gördüğü ifadesi geçen entelektüeller de vardır. *Servet-i Fünun*’un sahibi Ahmet İhsan Tokgöz (1868-1942) iyi okullar bitirse de Fransızcasının mükemmelliğini babasının kimi dostlarından, Agâh Efendi’den (1832-1887) aldığı derslere borçludur. Öyle ki bir gün ziyaretine gittiğinde “O yazılar senin mi oğlum?”, “Sen Fransızca’yı nerede öğrendin?” diye soran Ahmet Mithat Efendi’ye (1844-1912) “Mülkiye Mektebi son sınıf öğrencisiyim.” cevabını verir ancak “Bu yeterli değil, Mülkiye’de Fransızca iyi öğrenilmez. Sen ayrı öğrenim gördün mü?” karşılığını alacaktır.¹⁵⁵

Geç modern dönemde doğan şair yazar ressam yahut entelektüellerin yaşam öyküsünde formal eğitimin yanı sıra informal eğitime dair bir bilgi muhakkak yer almaktadır. Sermet Muhtar Alus (1887-1952), Ahmet Rasim (1865-1932) yabancı dil, müzik eğitimini mektep dışında hususi surette alanlardandır. Bu anlamda, kadın eğitimi bahsinde sıklıkla ileri sürülen çoğu genç kızın sadece okul olmadığı için hususi tahsil

¹⁵²Mehmet İpşirli; Medrese eğitiminde aslolan unsurun hoca olduğunu belirterek günümüzdekinden farklı olarak hiçbir alimin “Ben şu medreseden mezun oldum.” diye medresesini ön plana çıkarmadığı fakat “Ben şu hocadan ders aldım, şu dersi okudum.” diyerek hocasını ön plana çıkardığını söylemektedir. “Elimizde yüzlerce icazetname var. Orada medrese adı geçmez. Hatta pek çok şeyhülislam olmuş, büyük seviyeye gelmiş alimin hiç medrese tahsili gözükmüyor. Babasından okuyor. Amcasından okuyor. Umumiyetle aileden okuyor.” *Talid*, Cilt: 6, Sayı:12, 2008, 451-470.

¹⁵³Ertuğrul Düzdağ, *Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar*, C:3, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006, s.27.

¹⁵⁴ Münevver Ayaşlı, *Unutulmuşlar Türk Edebiyatı*, Sayı: 121, 1983, s. 11,12.

¹⁵⁵Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)* Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 45.

gördüğü tezi, bütünüyle doğru değildir zira erkeklerin de okula devam etse bile hususi tahsil gördüğünü bilmekteyiz.¹⁵⁶

II. Abdülhamid dönemine tanıklık etmiş kadınların yazdıkları ya da yakınlarına anlattıklarından kız mekteplerindeki atılıma rağmen özellikle zengin ve elit ailelerin kızlarına informal eğitimi aldirmaya devam ettikleri görülür. 1894 doğumlu Belkıs Abud ve ailesi bunlardan birisidir. Hatıratını yayınlayan oğlu kendi gözlemlerini ve anılarını da eklediği için eseri okurken kuşaklararası yaşamlarının detaylarına oluruz. Belkıs Hanım evde eğitim görmüş, iki sene Ermeni bir hocadan Fransızca ders almış, piyano öğrenmiştir. Küçük yaşta Mabeynci Osman Bey'in torunu ile evlenmiş, kendisi müzik tahsiline devam ederken çocuklarına da hususi tahsil aldirmiştir. Oğlu Mehmet Abud Galatasaray Lisesi'ne devam ettiği sırada çeşitli hocalardan aldığı müzik derslerini sürdürür. Hatıratında ismi geçen hocalar o dönem İstanbul'da pek çok öğrencisi olan özel hocalık yapan kişilerdir. Keman virtüözü Karl Berger, Matematik Hocası Bedros Adruni, Piyano Hocası Arpine Harekelyan (Alçıçıyan), Cemal Reşit Rey, Eğitimci, Türkçe dersleri veren yazar Mithat Sadullah Sander, Ressam Şevket Dağ yalındaki çocuklara hocalık yapmıştır. Belkıs Abud'un kendisiyle arasında epey yaş farkı olan ablası küçük yaşta evlenmiştir fakat onun da eğitimi ve kültürlü olduğunu Hidiv 'in annesi Emine Valide Hanım'ın kâtibeliğini yapmasından çıkarabiliriz.¹⁵⁷

İlmiye ricalinin çocuklarının ilk terbiyesini haremdeki Çerkez dayeden Arap dadıdan ve selamlıkta tablakârlık yaptıktan sonra emeğine karşılık olarak lalalık vazifesi verilmiş ihtiyardan aldıklarını ileri süren Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, bu çocukların daima korkutucu masallar dinlediğini yazar.¹⁵⁸

Bir süre sonra Batılılaşmanın etkisiyle mürebbiyeler dadıların pabucunu dama atacaktır. Çocuklarının hem bakımın yapılmasını hem de Fransızca öğrenmesini, piyano

¹⁵⁶II. Meşrutiyet gibi geç bir tarihte hususi tahsil gören bir efendinin Rüştüyenin ikinci sınıfındaki tüm dersleri birden vermek istemesine belge ve cevabı: *BOA, MF. İBT 276/16-3, 4, 5. 19 Mayıs 1326.*

"Aydın Vilayeti Maarif Müdüriyetine

19 Mayıs sene 326 tarihli ve yüz altı numrolu tahriratınız cevabıdır. Diğer mekatip yahut hususi surette tahsil ederek tekmil derslerden imtihan vermek suretiyle şehadetname itası caiz ise de müktesebatı mektebinin ancak birinci senesine germeye müsait olan bir efendinin bilahare iki sınıf imtihanını vermesi bir taraftan sıhhatinin ihlalini diğer taraftan malumatça matlup olan kudretinin noksanını müstelzim olacağı cihetle tervi-i iş'âr kâbil olamayacağı beyanına müsâberet olundu efendim."

Başka bir belgede de idadi derslerini özel olarak aldıklarını belirten bazı kişilerin Mekâtib-i Aliye'ye başvurmak için imtihana tabi tutulup bir vesika istedikleri geçmektedir.

BOA, MF.MKT., H. 25 1332

¹⁵⁷Emine Çaykara, *Melek Annem ve Ben*, İstanbul: Everest Yayınları, 4. Baskı, 2007, s.9,71, 141.

¹⁵⁸Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul: Kapı Yayınları, 2022, s. 478.

çalabilmesini isteyen ebeveynler yabancı mürebbiyeleri evlerinde istihdam edecektir. Hususi tahsil gören ilk kadınların aile profillerine bakıldığında çoğunlukla kentli ve üst düzey ailelerden geldiği görülmektedir. Merkezden uzakta yaşayan halktan kadınların eğitimleriyle temel dini eğitim ve *Kur'an-ı Kerim* okumasını bilmekle sınırlıydı. Fakat kadınlar için çıkan süreli yayın örnekleri, edebi eserlerde işlenen eğitilmiş kadın, cahil kadın imgesi bir uyanışa sebep olmuştur. Özel dersler alarak yetişen, Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce bilen kadınlar seslerini yükselterek haklarının peşine düşmeye başlamıştır.

Nezihe Muhittin örgün eğitim almayı denedikten sonra, özel hocalardan dersler almayı tercih edenlerdendir. Mektebin eğitim kalitesinden hoşnut kalmadığından devam etmez önce Farsça ve Arapça sonra Almanca ve Fransızca dersleri görmüştür.¹⁵⁹ Halide Nusret *Bir Devrin Romanı*'nda Kerkük'te bulunduklarında babasının iyi eğitim alamayacağı düşüncesiyle kendisini kız okuluna göndermediğini, İstanbul'a döndüklerinde özel hocalardan Farsça öğrenmesini istediğini anlatır.¹⁶⁰ Bir süre örgün eğitim alan Berin Nadi, Fevziye ve Saint Pulcherie mekteplerine iki sene gitse de burada öğrendiklerini tahsilden saymamaktadır. Hususi tahsiline daha büyük önem atfeder.¹⁶¹

Biyografisinde Süleymaniye Numune Mektebi'ne gittiği belirtilen Samiha Ayverdi (1905-1993) de kendisiyle yapılan bir röportajda tahsilinin sorulması üzerine "Bütün tahsilimi evde hususi olarak yaptım."¹⁶²Cevabını vermiştir.

Bu düşünce şeklinde yarım asırdır halk eğitimi uygulamalarının ev içi eğitimle iç içe geçmesinin etkisi vardır. Fatma Kâmile, Fatma Aliye, Güzide Sabri, Leyla Saz, İhsan Raif, Fatma Fahrünnisa gibi edebiyatçı kadınlar sadece özel ders alarak tahsillerine devam etmişlerdir. Seçkin ailelerin ev içi eğitiminin köklü bir geçmişi vardı; devlet okullarındaki eğitimden daha kaliteli ve daha çeşitliydi ve buna bağlı olarak üretken edebi şahsiyetler yetiştirdi.¹⁶³ Ürettikleri edebiyat eserlerinden yukarıda bahsi geçen kadınların informal eğitimle oldukça iyi yetiştikleri anlaşılmaktadır. Dile hakimiyetleri, edebi alandaki yetkinlikleri üstün körü değil sistemli bir eğitime tabi tutulduklarının kanıtıdır.

Benjamin Fortna'ya göre özel öğretmenlerin hangi yöntemlerle tutulduğu, nasıl bir parasal düzenlemeye tâbî olduğuna dair fazla bilgi olmamasına karşın okur yazarlık ve

159Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016, üçüncü baskı, s. 35.

160Halide Nusret Zorlutuna, *Bir Devrin Romanı*, Ankara: Panama Yayınları, 2018, s.83.

161Perihan Ergun Turgut, *Cumhuriyet Aydınlanmasında Öncü Kadınlarımız*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1997, s.157.

162Neriman Malkoç Öztürkmen, *Edibeler, Sefireler, Hanımefendiler*, İstanbul, 1999, s.20.

163Emine Hoşoğlu Doğan, *Late Ottoman Muslim Women of Letters*, Utah University, 2016, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, s.78.

eğitimin geliştirilmesinde faydalı bir rolleri vardır. Otobiyografilere kendilerinden iyi bahsedilen hususi hocalar erken Cumhuriyet'te kaybolmakta olan bir dünyayla bağlantıyı temsil etmekteydiler.¹⁶⁴ Temel dini eğitimin yanında, eve gelen hocalardan genellikle yabancı dil, müzik, hat, bazen de resim eğitimi aldırılan bu kadınlar böylelikle Osmanlı kadın modernleşmesinin zeminini hazırlamışlardır. Bu bakımdan gerek Osmanlı edebiyat hayatında gerek sivil toplum kuruluşlarında isimlerini sıklıkla duyduğumuz Fatma Aliye, Halide Edip, Makbule Leman, Fatma Fahrünnisa Hanım bahsi geçen kadın öncülerdendir.

Erkekler için sıbyan mektebi ve rüştiyelerden sonra örgün öğrenim için daha fazla alternatif vardı. Bilhassa “kalem” de çalışmak ya da askeri okula girmek itibarlı olduğundan aileler oğullarının tahsilli olmasını isterdi. Ataerkil düzen dolayısıyla evi geçindirmek erkeğe mahsus olduğundan meslek sahibi olması da her zaman mühimdi. Kadınların yaşamları ise ev üzerine kuruluydu ve kamusal alanda istihdam olmaları II. Meşrutiyet devrine dek yalnızca spesifik meslek kolları içinde mümkündü. Hamamcılık, ebelik, bohçacılık terzilik gibi hemcinslerine hizmet verecekleri veya aile işleri gibi alanlarda çalışabilmekteydiler. Elbette ticaret yapan kadınlar bulunmaktaydı fakat cinsiyetler arasındaki ayrım keskindi. Bununla beraber İstanbul'da varlıklı kadınların bizzat değil dolaylı olarak ellerindeki para ve emlak yardımıyla gelir sağladığı bilinmektedir. İstanbul vakıflarına ait dükkanlar kasap, bakkal ve hamam olarak kadınlar tarafından kiralanarak işletilmiştir. Ticari işletmelerin hissedarı olan kadınlar başka kadınlara vekil, kredi ilişkilerine dahil ve kefil de olmuştur.¹⁶⁵

Modern mektepler ve halkın eğitimi Avrupa'ya gönderilen bürokratların dikkatini çeken bir unsur olmuştur. Tanzimat'tan önce yurtdışında görev yapan orada eğitim gören Osmanlı bürokratlarının yazdıkları layihalar, sefaretnameler ve risalelerde halkın eğitime yapılan vurgular vardır. Özellikle Ebubekir Ratib Efendi'nin yazmış olduğu (1750-1799) oldukça dikkat çekicidir. Çünkü layiha halkın eğitim konusunu doğrudan ele almaktadır.¹⁶⁶ Avrupa'nın yakaladığı üstünlüğü, teknikteki başarısını ilim sayesinde olduğu düşüncesiyle aynı atılımları tatbik yoluna gidilmiştir. III. Selim'in orduyu dönüştürme planı, tahsil için Fransa'ya gönderilen öğrenciler, yabancı subayların eğitim için Osmanlı topraklarına

¹⁶⁴Benjamin Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, İstanbul: KÜY Yayınları, 2013, s.85.

¹⁶⁵Tuba Demirci, *Osmanlı İstanbul'unda Kadın Çalışıyor muydu? Osmanlı İstanbul'unda Kadın*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2021.s.32., Emine Dengeç, *Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları*, *History Studies*, Cilt:2, Sayı:1, s.21,

¹⁶⁶İsmail Güven, “Osmanlı Toplumunda Halk Eğitiminin Düşünsel Temelleri ve Pratiği”, *Yetişkin Eğitimi Dergisi* Cilt 4, Sayı 7, Kasım 2012, s.

gelişi, II. Mahmut'un 1821'de Tercüme Odası'nı 1827'de Muzıka-i Hümayun'u tesis etmesi ve diğer reformları devletin yüzünü Batı'ya çevirmesi anlamını taşımaktadır.

Sosyalizasyon ve kültürel değişimde Avrupalı izler önce sarayda sonrasında seçkin sınıfta etkisini göstermiştir. Padişahın tablosunu resmi makamlara asma zorunluluğu getirmesi, kılık kıyafette yaptığı düzenlemeler, sarayda Batı müziğinin yaygınlaşması devlet dairelerindeki kurumsallaşma gibi uygulamalarda Avrupa'dan ilham alınmıştı. 1840'larda Avrupa'dan İstanbul'a gelen tiyatro kumpanyalarına en çok ilgi gösteren iki grup gayrimüslim azınlıklar ile üst tabakaya mensup Osmanlılardır. II. Mahmut'un oğlu Padişah Abdülmecid ise Fransızca bilmesi, piyano çalması, Batı müziğine ve tiyatrosuna duyduğu sevgi ile Batılı tarzı yaşamın saray çevresinde hızlanmasına sebep olmuştur.¹⁶⁷ Kız mekteplerinde piyano ve Fransızca derslerinin müfredata eklenmesi de bu gelişmelerin sonucudur.

Sultan II. Abdülhamid, Sultan Murat ve Sultan Reşat dönemlerinde padişah kızlarının aldığı eğitimde de Batı etkisi göze çarpar. Safiye Ünüvar ve Şahiye Barlas gibi Darülmuallimat mezunu hocalar tercih edilmeye başlanır. Sarayın diplomalı hocaları hanım sultanlara tahsisinde kendi tesis ettiği kurumlarına duyduğu güven ve aidiyet hissinin yanında bir teşvik amacı da gözettiğini ileri sürebiliriz.

Tüm bu okullaşma çabaları sürerken konak eğitimi de sürmekteydi. Entelektüel kadın tipini yaratan konak eğitimi, Ekrem Işın tarafından Türk kadınına hayata hazırlayan bir diğer eğitim kurumu olarak kabul edilir. Bu sayede kadınlar, el becerisi yerine akıl yürütmeyi pozitif düşünceyi benimseyerek erkekle aynı kültürel havayı takip edebilecektir.¹⁶⁸Bürokrat ve diğer devlet yetkililerinin Fransızcaya ilgisiyle mürebbiye ve Fransızca öğretmenlerine talep artmış, piyano saraydan konaklara oradan orta halli evlere girmiştir.

Devletin açtığı resmi okullar dışında da özellikle gayrimüslimlerin, Batılılaşmış yüksek zümrenin tercih ettiği azınlık mektepleri vardır. Kadın eğitimi tartışmaları, devletin kız okulları açmayı yaygınlaştırmaları neticesinde konak eğitimi alamayan kızlar için bu mekteplerde eğitim imkânı doğmuştur. Hali vakti yerinde olan Batılılaşmış ailelerde eğilim ise kızlarını yabancı okullara göndermektir. Yabancıların açtığı okullar nitelik olarak Osmanlı okullarından daha üstündür fakat bu okulların hem saray hem de toplumca pek

¹⁶⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1982, s. 132-133.

¹⁶⁸ Ekrem Işın, *a.g.e.*, s.110.

hoş karşılanmadığını hatıratlardan görebiliriz. Geleneğe mesafeli ailelerde okul çağına gelen çocuklar yabancı okullara gönderilirken yaşça küçük kardeşlerine mürebbiye tutulur.

Yabancı okullar salt nitelikli bir eğitim için tercih edilmez. Batı tarzı yaşam sürmeye çalışan Osmanlı aileleri için yabancı okullar yükselebilmek adına bir atlama taşıdır. *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yazan Fatma Fahrünnisa (1876-1969) darümuallimatlara yabancı dil dersi konulursa kızların 'ne idüğü belirsiz' mürebbiyelere ihtiyacı olmadığını savunur. Ona göre darümuallimatlara Fransızca dersi eklenmeli ve kız öğrenciler kendi aralarında Fransızca konuşmalıdır.¹⁶⁹ Bu amaçla bazı tedbirlere başvurulmuştur. 1897 doğumlu Nezihe Neyzi' nin yaşı küçük olmasına rağmen Bezmiâlem Sultanisinde Fransızca dersleri vermesi o yıllardaki öğretmen açığının neticesidir.¹⁷⁰

Tanzimat'tan sonra Fransızca öğrenimi ayrıksı görülmüş, ilerleyen zamanlarda alışıl gelmiş, mektep müfredatlarına eklenmiştir. Yabancı okullara duyulan olumsuz bakış açısı ise kolay kolay değişmeyecek Cumhuriyet döneminde de devam edecektir. Rıza Tevfik'in eşi ilk pedagog Ayşe Sıdika Hanım ve kardeşinin böyle bir okula gitmeleri etrafta yadırganır. Babaları, ulemadan Enderun mektebinde hoca olan Mustafa Numan Efendi küçük yaşta anneleri ölen iki kızını yeni açılmış olan Zapyon Rum Kız Lisesi'ne yatılı olarak verir.¹⁷¹

Yabancı kız okulları kategorisinde en dikkat çeken okul şüphesiz Amerikan Kız Koleji'dir. 1890'da "American College for Girls at Constantinople" adıyla açılan okul 1908'de bağımsız bir kurum olarak tescil edilir. Okulun müdiresi Marry Mills Patric 1890'dan 1924'e dek görev yapmıştır. Yazdığı kitap hem okulun tarihine hem de dönemin olaylarına ışık tutar. Okul II. Meşrutiyet'e kadar Müslüman öğrencilerin gidemediği bir yerdir fakat bu kuralı ihlal edenler çıkmıştır. Halide Edip, Gülistan İsmet ve Nazlı Halit¹⁷² okulun ilk öğrencileridir. Saray katiplerinden babası Halide Edip'in yaşını büyüterek onu okula kaydettirir fakat bir sene bir öğrencinin jurnaliyle padişahın iradesiyle okuldan çıkar.

¹⁶⁹Betül Coşkun, "Edebiyat Tarihinde Unutulmuş Bir Kadın Yazar: Ahmet Vefik Paşa'nın Torunu Fatma Fahrünnisa Hanım" <https://www.academia.edu/38787411> [Erişim tarihi: 27.07.2022].

¹⁷⁰Olca Neyzi, *Bir Çocuk Doktorunun Not Defterinden, Durmayalım Düşeriz*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2022, s.17.

¹⁷¹Mustafa Efendi Arapça ve Farsça dillerinde uzmandır. Osmanlıca bir lügat hazırlamıştır. II. Abdülhamid 1893'te kendisine bir fermanla "Haremeyn-i muhteremeyn" payesini ihsan eder. Ahmet Vefik Paşa, Osman Hamdi Bey'le dost olan Mustafa Numan Efendi fotoğrafa meraklıdır. Bir fotoğrafını Osman Hamdi Bey mermer üzerine basmıştır. El yazması kitaplarından oluşan bir koleksiyona sahiptir fakat Mahmutpaşa'daki konağının yangınında yok olur. Leyla Neyzi, *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak Birey Bellek ve Aidiyet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.212.

¹⁷²Nazlı Halit daha sonra Yusuf Kemal Tengirşek ile evlenmiştir.

Evde tahsil görmeye başlar.¹⁷³Yazar Gülistan İsmet'in babası ise üst düzey bir askerdir ve kızını yabancı okuluna vermesi sarayda bir hadise olur.¹⁷⁴

Padişah Abdülhamid'in kesin yasağına ve buyruklarına rağmen isimlerini gizleyerek ya da takma isim kullanarak okula devam eden başka Müslüman kız öğrenciler de olmuştur. Bunlardan birisi Ali Galip Paşa'nın kızı ve Kilisli Rıfat Kardam'ın eşi Nazire Hanım'dır. Torunu Nükhet Kardam'ın aktardığına göre babaannesi okula kaydını "Victoria" ismiyle yaptırmış; Naciye ismindeki kız kardeşi de aynı yolu izlemiştir.¹⁷⁵

Kızların yabancı okullara gidip gitmeme ikilemi ve alternatif tahsil yolları edebiyata da yansır. *Siyaset* Dergisi'nde tefrika edilen bir hikâyede sefir olan amcası ve babasının leyli İngiliz kız mektebine göndermek istedikleri Perihan isimli kızın hikayesi anlatılır. Çatal bıçakla yemek yemeye bile karşı olan cahil ve anlayışsız olan anne bu duruma şiddetle karşı çıkmaktadır. "Okumak ama Frenk mekteplerinde mi?" diyen anneye amca "Evet, ya evet. Biz tahsil-i ilm için hatta Mecusi mekteplerine de gidebiliriz." karşılığını verir.¹⁷⁶ Neticede İngiliz Kız Mektebi'ne yatılı olarak başlayan hikayenin kahramanına önce evde Türkçeyi güzelce okutacak bir muallim tutma fikri düşünülür.

Yabancı okullara gidenlerin kendi ağızlarından anlattıklarına göre aileler ve toplumda okullara karşı önyargıda dini kaygılar rol oynamaktadır. Mühtedi bir hanım olan Maggie, 1903 doğumlu kızı Seniha'yı Dame de Sion'a verdiğinde, bir sadrazam torunu olan üvey annesi ve çevresi "kızlarını yabancı mektebe verdi, Hristiyan yapacak" diye şikâyet etmiş, Seniha da oradan ayrılarak, Kadıköy'deki Terakki mektebine gitmeye başlamıştır.¹⁷⁷

Yazar, entelektüel, müderris ve bürokrat Mehmet Ali Ayni'nin, kızı Nezihe'yi on iki yaşında İngiliz Kız Lisesi'ne yatılı olarak vermesi bazı ikilemlere yol açar. Hristiyan öğrencilerle birlikte kiliseye götürülmesi ailede tepkiyle karşılanır. Vali Mehmet Ali Ayni, okul yönetimine sert bir mektup yazarak kızının tüm dini törenlere katılmasını menettiğini belirttiğinden, Nezihe törenlerde Musevi kızlarla yatakhane kalmaya başlar. Diğer sansasyonel olaysa okul içinde değil okul dışında yaşanmıştır. Nezihe Neyzi okul dışında

¹⁷³Halide Edip, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Özgür Yayınları, 1998, ikinci baskı, s.103.

¹⁷⁴"General Tevfik Bey kızını bir Amerikan okuluna göndermeye karar verdiğinde saray çevrelerinde büyük heyecan oldu." Marry Milles Patrick, *Son Sultanların İstanbul'unda, Siyaset Modernleşme Yabancı Okullar*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2017, s.139-140

¹⁷⁵Sinan Yılmaz, *Üsküdar'ın Tarihi Okulları*, İstanbul: Üsküdar Mem Yayınları, 2022, s.475.

¹⁷⁶E.R. "Günlerim" *Siyaset* Cilt. 4

¹⁷⁷Leyla Neyzi, *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 209.

çarşafı dolaşmaktadır. Bir defasında beden eğitimi dersinde Beyoğlu'ndan geçerken “gavurların arasında Müslüman kızının işi ne” diye bağırarak, laf atanların sonucunda büyük üzüntü yaşamış; çok sevdiği beden eğitimi dersini bırakmak zorunda kalmıştır.¹⁷⁸

İlk kadın ressamlarımızdan Naciye Neyyal'ın (1875-1960) de bu tarz bir çekince sonrasında isim değiştirme hadisesi olmuştur. Hatıralarında kız kardeşiyle Fransız mektebine yazıldıklarını, annelerinin etrafta oluşabilecek şayiaları önlemek adına Neyyal ismini seçerek müstear isim uydurduğunu söyleyen Naciye Neyyal'ın takma adı çok benimsenir ve öyle kalır. Okula ise komşularının her gün nereye gittiklerini soruşturmaları neticesinde veda ederek evde tutulan hocalarla tahsillerine devam ederler.¹⁷⁹

Balkan Savaşları'nın etkisiyle yabancı okullarında öğrenci değil öğretmen olunmaya karşı çıkanlar olmuştur. TBMM'nin ilk kadın milletvekillerinden 1895 doğumlu Mihri Pektaş, babasının sekiz sene okuduğu yabancılara ait kolejden mezun olduğunda daha şahadetname almadan kendisine sunulan öğretmenlik teklifine Türk mektebinde hocalık etmesini istediğinden karşı çıktığını anlatmaktadır. O dönem Maarif Nazırı Babanzâde Şükrü'dür ve Balkan Savaşları yaşanmaktadır. Taşraya gitmeye razı olsa da Mihri Pektaş Türk mekteplerinde hocalık bulamaz ve nihayet Robert Kolej'in hocalık teklifini kabul eder.¹⁸⁰

Mütarekede ve Millî Mücadele yıllarında işgalin yarattığı yıkım ve Batılı antipatisi yabancı okullara da yansır. Savaş yabancı okulları ve öğrencilerin öğrenim hayatını etkiler. Kapanan okulların öğrencileri alternatif öğrenim yolları arar. Fransa'nın Osmanlı karşısında savaşa girmesiyle bir Fransız okulu olan Dame de Sion kapanır. 1904 doğumlu Marksist yazar Fatma Nudiye Yalçı Dame de Sion Lisesindeki öğrenimini okul savaşa girdiğinden kapandığı için yarım bırakmak zorunda kalır. Tahsiline hususi tedris ile devam eder sonrasında da Darülfünun'da felsefe okur. Şakir Paşa ailesinin kızları Aliye Berger ve Fahrünnisa da Dame de Sion'ludur ve okullarından ayrılmak zorunda kalırlar. Aliye Berger zaten okulunu hiç sevmemektedir, bunu şu cümlelerle ifade eder:

“...O zaman çok berbat bir okuldu. Allah'ın belası bir yer. İsa kanları içinde, Saint Pierre ölüyor; her gün bunları görüyorsunuz. Yemeğe otururken dua, kalkarken dua. Ben etmiyordum ama onlar ediyordu, aynı şey. Ben lanet ediyordum. Büyükada aklıma

¹⁷⁸ Ali Neyzi, *Neyzi ile Meyzi*, İstanbul: Karacan Yayınları, 1983, s. 83.

¹⁷⁹ Ressam Naciye Neyyal'ın *Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, Haz: Fatma Reza Hürmen, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000, s.41.

¹⁸⁰ *Yedigün*, 10 Mart 1937

geliyordu; yasemin kokuları. Bütün peygamberlere rahmet okunurdu vir vir. Orada iki sene kaldım. Sonra harp çıktı, kapandı, kurtuldum."¹⁸¹

Suat Derviş'in babası da kızını Dame de Sion kapandığı için Almanca eğitim veren bir okula yazdırmak ister ama aileden tepki görür, ayrıca mürebbiyesi Matmazel Ner İtilaf Devletleri vatandaşları ülkelerine geri döndüğünden Fransa'ya gitmiştir.¹⁸²

Haklarındaki tüm bu olumsuz görüşlere rağmen yabancıların okulları varlıklarını sürdürürler. Geleneksel köklerini muhafaza etmeyi savunan Fatma Aliye'nin kızı, ülkeye ilim irfan taşıması umudu edilen Tevfik Fikret'in oğlu Haluk yabancı okullara giderek dinlerini yitirir, memleketlerini terk ederler. Müfide Tek (1892-1971) Milli Mücadele kazanıldıktan sonra yazdığı 1924'te *Pervaneler*¹⁸³ romanında bu konuyu işler. Metaforik öğelerle yazılmış romanda ışığa koşarak lambaya yapışıp ölen pervaneler Türk kızlarıyla ifade edilir. Eserde, Bizans Kolejine giden Türk kızları vatanlarına, dinlerine, milletlerine yabancılaşmış kaybolup gitmiştir. Yabancı okullar ve aidiyet ikilemi *Çalığışu* romanında kendisini gösterir.¹⁸⁴ Sörlük mektebine giden Feride bir subayın kızıdır. Feride'nin babasının, ülkesini işgal eden, savaştığı yabancılara ait bir okula kızını vermesi döneme özgü bir çelişki olarak değerlendirilebilir. Düşmanın her alanda üstünlüğünü kabul etmek ve ona hayranlık uzun yenilgiler silsilesinin sonucu olarak devrin aydın, asker ve elitlerinin halet-i ruhiyesi olmuştur. Tüm çabalara rağmen kızlar için açılan devlet okullarının yeterince tercih edilmemesine sebep olarak yabancı okulların niteliği ve yatılı kalınabilmesi gösterilebilir.

Sonuç:

Geç modern dönemde informal eğitim başlıklı bu bölümde önce kadının toplum hayatındaki yerinin değişmesi, buna bağlı olarak kadın tahsilinin toplum nezdindeki kabul ve dönüşümü üzerinde durulmuştur. Modern kadın imgesinin informal eğitimle olan ilişkisi Osmanlı aydınlarının ve öncü kadınlar olarak ismi geçen münevver kadınlar aracılığıyla kurulmuştur. Şehirli, çocuk bakımı ve ev idaresinde hünerli olduğu kadar eşine yoldaşlık sohbet arkadaşlığı yapan kadın figürü idealize edilmiştir. Romanlara bu karakterde kadın kahramanlar yaratılmış, süreli yayınlarda arzu edilen kadın kimlikleri tasvir edilmiştir.

¹⁸¹ Meltem Noyan, "Aliye Berger ve Sanatı", İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002, s.6.

¹⁸² Liz Behmoaras, *Suat Derviş Efsane Bir Kadın ve Dönemi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008, s. 39.

¹⁸³ Recep Duymaz "Pervaneler Üzerine" *Pervaneler*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002.

¹⁸⁴ Reşat Nuri Güntekin, *Çalığışu*, Vakıf, 1922.

Modernleşmeyle kadınlarda baş gösteren dönüşümler bazı kesimlerin tepkisini çekmiş, müfredatlar ve kız mektepleri istenmeyen, dejenerasyon olarak görülen hareketlerin müsebbibi ilan edilmiştir. Bu arada kız mektepleri mezun verdikçe kadın görünürlüğü, kadınların talepleri artmıştır. Dernek kuran, gazete ve dergilerde yazılar yazan, mektuplar gönderen kadınlar toplum hayatına, erkeklerin dünyasına aktif bir şekilde dahil olurlar.

III. BÖLÜM

İNFORMAL EĞİTİMLİ KADINLAR VE FAALİYETLERİ

3.1. Entelektüel Faaliyetleri

İnsanın dünyaya geldiği ilk çevre ve büyüüp yetiştiği ortam hayatının en önemli kesitini oluşturur. Görgü bilgi dünyası, ahlak ve değerleri, düşünce evreni kendisini yetiştirenler tarafından şekillendirilir.

Geniş bir coğrafya söz konusu olduğundan kimliklerin çeşitliliği kaçınılmazdır. Selanik, İzmir gibi kozmopolit Osmanlı kentlerinde yaşamış kadınlar Anadolu'daki hemcinslerinden daha fazla serbesti içinde olmuştur. Zenginlik bir diğer önemli etkidir. Gazete, kitaba erişim, sosyal faaliyet zenginliği merkezdeki kadınları periferideki hemcinslerinden daha avantajlı hayat sürmesine olanak verir. Farklı katmanlardan gelen kadınların tahsil seviyesinin de farklı olması kaçınılmazdır. Bununla beraber toplumsal normlar, yerleşik bakış açıları kimi paydaşlıklar ve benzerlikler kadınları birleştirir.

Dışarıya nadiren ve maiyeti olmadan çıkamayan saraylı kadınlar da konak eğitimi almış, dil bilen kültürlü kadınlar da ve sıradan tahsilsiz bir kadın da on dokuzuncu yüzyıl sonunda dışarıda belli bir şekilde ve şartlarda görünür olabilirdi. Kadınlar genellikle alışveriş, mesire yerlerinde dolaşma, komşusuna, hamama pikniğe gitme gibi sebeplerle ev dışına çıkarlardı. Eşi bile olsa aynı atlı arabaya binmesi, tramvayda aynı kompartımanda seyahat etmesi uygun görülmezdi. Bir kadının tahsilli olması da esas itibarıyla iyi bir anne ve eş olmak, vatana iyi evlatlar yetiştirmek olarak düşünülmekteydi. Yaygın kanı kadınların öğretmenlik, ebelik gibi belli meslekleri yapması fakat esasen çocuk yetiştirmesi gerektiği idi. Kadınlara yönelik çıkan süreli yayınlarda çok eşlilik, boşanma konularının yanı sıra eğitim hakkının niteliği üzerinde farklı fikirler serdedilmiştir.

Bu bölümde informal eğitim alan kadınların faaliyetleri ve bıraktıkları eserler odak noktası olacaktır. Bu eser bazen bir roman, bir şiir, ya da köşe yazısıdır bazen de yardıma muhtaç çocuklar için kurulmuş bir dernektir. Kendisini dini terbiye ile eğitmiş manevi yolda ilerlemiş derviş kadınlar ile şeyh, ulema kızları da bıraktıkları izlerle ulema ve mutasavvıflar çevresi başlığıyla ele alınacaktır. Saraylılar kızlar için mekteplerin yaygınlaştığı zamanda da örgün eğitim almamış informal eğitimle müzik, edebiyat, dini

dersler görmüştür. Müfredatlarının niteliği ve hocaları ortaya konmaya çalışılarak saray kadınlarının tahsili anlatılacaktır.

3.1.1. Yazar Hanımlar

On dokuzuncu yüzyılda kendi isimleriyle edebiyat dünyasında temayüz eden kadın sayısı artmıştır. Bu artış bir grup bilincine yol açtığından kadın şairlerin birbirlerini fark etme, tanıma, şiirlerinde anarak atıf yapma pratiği de gene bu yüz yılda ortaya çıkmıştır. Birbirlerinin şiirlerine nazireler yazmışlar, vefatlarının arkasından tarih düşürmüşlerdir.¹⁸⁵ Kadın şaire Leyla Saz'ın divan sahibi bir şaire olan Adile Sultan'ın daveti üzerine ziyaret için saraya gitmesi, Baharzade Feride Hanım'a, Moralızade Leyla Hanım'a, Fitnat Zübeyde'ye nazireler yazmasını örnek verebiliriz.¹⁸⁶ Dönemin önde gelen eli kalem tutan kadınlarından Makbule Leman'ın (1865-1898) genç yaşta vefatı üzerine yazılan yazılar da kadın dayanışmasına örnek gösterilebilir. *Hanımlara Mahsus Gazete*'de Nigâr Hanım ile aynı sayıda bir yazı yazan Fatma Fahrünnisa, Makbule Leman'ın ailesi ile ailece görüşüklerini, onun hastalığını yakından takip ettiğini belirtir.¹⁸⁷

Emine Semiye Hanım çağdaşı kadın şair ve yazarla daimi bir irtibat içindedir. Yazışma ve sohbetlerini gazetede okurlarla paylaşır. Onun bu diyalog çabaları sayesinde biyografisindeki noksanlıklar tamamlanmıştır.¹⁸⁸ 18. yüzyıldan Zübeyde Fitnat Hanım devirlerinde ismini duyurabilen kadın şairlerdendir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde kadın şairlerin sayıca arttığına tanık oluruz. Bu kadınlardan Şeref Hanım (1809- 1861) devrinde çok tanınmış ünlü bir şairdi. Âli Paşa kendisine aylık bağlatmıştır. Şeref Hanım, annesiz kalan yeğeni Hatice Nakiyye Hanım'ı yetiştirerek onun iyi bir eğitim almasını sağlamıştır.

Süreli yayınlar sayesinde ilk kez kamuya açılan kadın yazarlar, duygu ve düşüncelerini ortaya koyma imkânı elde etmiştir. Başlangıçta müstear isimler tercih edilse de bir süre sonra yazılarına imzalarını koymaya başlamıştır. Leyla Saz, Nigâr Hanım,

¹⁸⁵Şeref Hanım Moralızade Leyla Hanım'ın vefatı üzerine şu dördlüğü kaleme almıştır: “*Hazreti Leyla Hanım göçtü verir elbet şeref*

Hüzni tab'ı şairane, nazmı mevzune halel

Sağ olaydı derdi Mecnun fevtinin tarihini

Adne aldı gitdi Leyla Hanımı Kays ecel.”

¹⁸⁶ Didem Havlioğlu, *On the Marjins and Between the Lines: Ottoman Women Poets From the Fifteenth to the Twentieth Centuries*. S. 106.

¹⁸⁷ Fatma Fahrünnisa, “Esef-i Azim”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, nr 186, 29 Teşrinievvel 1314 (10 Kasım 1898).

¹⁸⁸Kadriye Kaymaz, İlk Türk Kadın Yazarlardan Emine Semiye Hanım, Hayatı ve Eserleri, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008, s.61.

Fatma Aliye, Emine Semiye, Fatma Fahrünnisa, Halide Edip gibi isimler güçlü kalemleriyle şiir ve nesirde tanınan edebiyatçılardır. Osmanlı Devleti'nin son çeyreğinde gerçekleşen çeşitli hadiseler, savaşlar siyasi, askeri yönden pek çok değişim ve kırılmaya sebep olması yanında Osmanlı kadınlarının sosyal hayatını da etkilemiştir. Eli kalem tutan hususi tahsilli kadınlar şiirler, yazılar yazmış, yardım kampanyaları düzenlemişlerdir. Bu kadınlardan biri de Adile Zafer Hanımdır. (?- 1911) Mahşer Midillisi Kâmil Bey'in ve Keçecizade Fuat Paşa'nın eşinin kız kardeşidir.

Zafer Hanım'ın hayatı hakkındaki tek bilgi kaynağı Mehmet Zihni Efendi'nin *Meşahiru'n Nisa* adlı eseridir. Burada yazılanlara göre Mehmet Zihni Efendi'nin çağdaşı İstanbullu bir yazar olan Zafer Hanım Kabulî Paşa'nın eşidir. Nahid Sırrı Örik ise Eski Zaman Kadınları Arasında adlı otobiyografik eserinde ondan bahseder.¹⁸⁹

Aşk-ı Vatan isimindeki romanı, ilk kadın romanı kabul edilir. Fatma Aliye'den daha önce bir tarihte romanını yazmış ve ismiyle yayımlamıştır. Zafer Hanım arşivlerde “Zafir” Hanım olarak geçmektedir. Hususi tahsil görmüştür. Birkaç dil konuşmakta, iyi derecede Fransızca bilmektedir. Ayrıca romanına dayanılarak Arapça ve Farsça bildiğini, divan şiiri ve inşada usta olduğu söyleyebiliriz.¹⁹⁰ Gelirini Osmanlı–Rus Savaşı'nda yaralı düşen asker ailelerine bağışlayacağını kitabının önsözünde yazmıştır. Kadın olduğundan eli silah tutup savaşmadığını fakat vatana hizmet için bu romanı yazdığını belirterek kalem erbabı gibi ustalıkla yazamadığı için hatalarının görmezden gelinmesini istemiştir.¹⁹¹

Zafer Hanım Şair Nigâr Hanım'ın günlüklerinde karşımıza çıkar. Epeyce hareketli bir sosyal hayatı olduğunu Nigâr Hanım'a sıklıkla geldiğini, birlikte başka kişilere misafir gittiklerini öğreniriz. Nigâr Hanım da onu evinde ziyaret eder, sohbet eder, piyano dinlerler. Bu dostluk sıradan iki kadının dostluğundan öte birbirinin dilini ve dünyasını anlayan iki entelektüelin dostluğudur. Zafer Hanım'ın Nigâr Hanım dışındaki çevresi ağırlıklı olarak bu minvaldedir. Örneğin günlükte padişahın kitapçıbaşısı Tevfik Bey'in haremiyle Nigâr Hanım'ın evine giderler.¹⁹² Nigâr Hanım Zafer Hanım'dan genellikle “Madam Kabuli” veya “Kabuli Paşa'nın haremi” olarak bahseder.

¹⁸⁹Nahid Sırrı Örik, *Eski Zaman Kadınları Arasında*. 3. Baskı. İstanbul: Oğlak Yayınları, 2008, s.60.

¹⁹⁰ Zehra Toska, *Zafer Hanım ve Aşk-ı Vatan*. Birinci Baskı. İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 1994, s. 11.

¹⁹¹Zehra Toska, “İstanbul Hayalhanesinde Beliren Kadın Sıraları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. V, Ankara: İletişim Yayınları, 1999, s.461.

¹⁹² Şair Nigâr Hanım, *Günlük I. Cilt*, Hazırlayan Zeynep Bektaş, İstanbul: Timaş Yayınları 2021, s.311.

Aldığı tahsil ve edindiği donanımla iyi bir münevvere dönüşen ve yazdığı onlarca romanla ilk Türk kadın romancı kabul edilen Fatma Aliye eserlerinde ayakları üzerinde duran ne istediğini bilen, eğitime önem veren rol model kadınlar çizmiştir. Ekmeğini kazanacak sanatı, diploması olan namusuyla geçimini sağlayan roman kahramanları sadece kadınlara değil Reşat Nuri gibi “*Udi* romanından sonra yazarlık sanatına heves ettiğini” söyleyen bir erkeğe de örnek ve ilham olmuştur.¹⁹³

Sanat öğrenen, elinde altın bileziği olan, mektep bitirmiş bir kadının varlıklı olmasa da hayatını idame ettirebileceğini anlatan bu tarz romanlardan belki de en ilgi çekici olan Fatma Aliye’nin *Refet* isimli romanıdır.¹⁹⁴ Babasız, taşrada doğmuş, bünyesi zayıf ve fiziksel çekicilikten uzak Refet’in dünyada tek dayanağı annesidir. Fakirdir, arkası yoktur buna rağmen gururludur. Okumanın hayatını değiştireceğine inanarak çalışır çok başarılı bir öğrenci olur. Romandaki Refet’e ait diyaloglar Fatma Aliye’nin fikirleridir. Doğuştan zengin bir aileden gelmese de bir hamisi olmasa da kadınların tahsille ve gayretle yaşam inşa edebileceğini dikte eder. Değerlerini korusa da geleneksel rollere, istemediği evliliğe tahsili sayesinde mecbur kalmayan, sefaletе düşmeyen güçlü Osmanlı kadını idealize eder. Ve nihayet Refet darülmuallimatı bitirerek diploma alır, muallime olur. Kendisine denk görmediği zengin uzak akrabasının evlilik teklifini reddeder zira onun geçindirmesine muhtaç olmayacağı bir mesleği vardır.

Kadınların şahsi çabalarıyla okuma yazma, müzik, lisan öğrenmeleri edebiyatta da işlenen bir olgudur. Fatma Fahrünnisa Hanım’ın kaleme aldığı ve 14 Teşrinisani 1312(26 Kasım 1896) ile 22 Mayıs 1313 (3 Haziran 1897) tarihleri arasında *Hanımlara Mahsus Gazete*’de tefrika olarak yayımlanan *Dilharap* romanı ise birçok açıdan ilginç özelliklere sahiptir. Evvela eserin girişinde kültürlü olduğu anlaşılan birkaç kadının romanlara dair tartışmasını okuruz. Yazarın evine gelen birbirlerine “hemşire”, “azize” ifadeleri kullanan bu misafirler, edebi sohbet ederler, kitap isimleri sayarlar ve Halit Ziya’nın o sıralarda *Servet-i Fünun*’da tefrika edilmeye başlanan eseri *Mai ve Siyah*’tan bahsederler.

Mukaddimede yer alan bu diyaloglar içinde romanın tür olarak vakit kaybı yarattığını ve faydasız olduğunu, okurların ahlakında bir iyileştirme yapmadığını ileri süren anlatıcıyı öyle olmadığına ikna eden konuklar nihayet *Dilharap*’ın yazılmasına vesile olurlar. Ev sahibi yani Fatma Fahrünnisa salondakilerin getirdiği mantıklı delillerle bir

¹⁹³ Selim İleri, “Seyir Defteri”, *Argos*, Aralık 1989, s. 3.

¹⁹⁴ Fatma Aliye, *Refet*, Haz. Şahika Karaca, İstanbul: Kesit Yayınları, 2012.

roman yazmayı ve haksızlığa uğramış kadınların sözcüsü olmayı kabul eder.¹⁹⁵ Eserde babasının ağabeylerinin eğitimine ihtimamla eğilmesine karşın kendisine verdiği yüzeysel bir eğitimle yetinmeyen, kendi kendisini yetiştirmeye çalışan örnek vardır.¹⁹⁶ Mazlume, babası kızını çok sevse de tüm vaktini ve gayretini oğullarına hasrettiğinden ya da o devirde “kadınların ilim ve fen öğrenmesi lüzumsuzdur” şeklindeki boş fikrin yaygın olması sebebiyle ilme istidadına rağmen derin bir eğitim göremez.

Buna rağmen okumaya büyük bir iştiağı vardır, eline ne geçerse okur. Nesirden çok şiiri sever. Babasının kütüphanesinde bulduğu *Fuzuli Divanı*’ndan çok etkilenir, onu defalarca kez okuyarak ezberler, pek mükemmel şekilde yazmasını ilerletir, yengesinden görerek piyano çalmaya başlar, anne ve ablasından bıçkı dikiş nakış gibi el işlerini göre göre öğrenir. Aynı zamanda dini vecibelerini aksatmaz, *Kur’an* da okur. Kendi kendini yetiştirmesi hem ahlakını hem ruhunu hem zihnini olgunlaştırmıştır. Bu donanımı sayesinde hiçbir türlü dengi olmayan bir aileye gelin gittiğinde ve eşinin haksızlıklarına uğradığında asaletinden ödün vermez. Fatma Fahrünnisa evlilik kadar görücü usulünün ve kadın haklarının da işlendiği romanında kahramanın yalnızca ev hanımlığının ya da entelektüel birikiminin üzerinde durmamış; karakterini de idealize ederek inşa etmiştir. İronik bir şekilde ismi başına gelenlerin habercisi olan Mazlume sonunda kendisine layık olmayan eşinden ayrıldığında bu özellikleri sayesinde bedbaht olmayacak güçlü bir kadın figürüdür.

II. Abdülhamid tarafından şefkat nişanı verilen kadınlara baktığımızda hepsinin eğitime bir şekilde katkısı olduğunu görürüz. Pedagoji kitabı yazarı Ayşe Sıdika, ilk ilmiyal yazarı Kamer Hanım¹⁹⁷, Farsça sözlük kaleme alan Hatice Nakiye Hanım, Fatma Aliye, Şair Nigâr, Halide Edip, Makbule Leman Hanım kendisine nişan takdim edilen yazarlardır.

Padişahın eser telif eden kadınlara yönelik takdir ve teşvikini de Ayşe Sıdika Hanım ve Kamer Hanım örneğinden görebiliriz. Ayşe Sıdika Hanım kız mektepleri için pedagojik ders kitabının olmadığını görüp ilk pedagoji eserini yazmış Kamer Hanım ise bir *İlmiyal* kaleme almıştır. *Namaz Hocası* adlı kitabını da alay ve taburlara hediye etme isteğinde¹⁹⁸ bulunan Kamer Hanım, Hamidiye Mektebi eski muallimelerindendir. Ahmet Cevdet

¹⁹⁵Fatih Altuğ, “Deneyim ve Duygulanım Aktarımı Olarak Roman: Fatma Fahrünnisa’nın Dilharap’ı, *Dilharap*, İstanbul: KÜY, 2017, s.14.

¹⁹⁶ Fatma Fahrünnisa, “Dilharap”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 14 Teşrinisani 1312 (26 Kasım 1896)

¹⁹⁷ Osman Güman, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İlmiyal Kültürü (1839-1922)” *Talid*, Cilt 12, Sayı 23, 2014, 167-211.

¹⁹⁸ *BOA*, Y.PRK.AZJ, H. 03-04-1308 (16 Kasım 1890)

Paşa'nın torunu Zeynep Sümbül gibi kitap çevirisi yapan kadınlara izin verilmiştir.¹⁹⁹ Diğer örnek Fatih İnâs Rüştîyesi muallimelerinden Hatice Hanım'a aittir. *Kitabet Muallimesi* adlı kitabının ruhsatına izin istemiştir.²⁰⁰ Kimi kez de basılması istenen eser meşihatça incelenir. Rabia Adeviye İbtidai Mektebi Muallimesi Emine Cavid Hanım'ın ta'b ve neşrine müsaade istediği *Cevahiru'l İslam* isimli eser bunlardan birisidir. Söz konusu eser incelenmek üzere meşihata gönderilmiştir.²⁰¹

Bir diğer isim 1839 doğumlu Fatma Kâmile Hanım'dır. Balıkesir'de dünyaya gelen şaire tüccar babası tarafından hususi tahsil ile eğitilmiş; Tırpancızade Fahreddin Efendi'den Arapça ve Farsça okumuştur. Nakşibendi tarikatındandır. Evinde kadınlara sohbet vermiştir. *Veladet-i Nebeviyeyi Hâvi* adlı eseri 1888'de basılmıştır.²⁰²

Sonuç olarak hususi öğrenim gören kadınlar örgütlü olarak ilk kez kendilerini Tanzimat'ta gösterebilme imkânı bulmuşlardır diyebiliriz. Daha öncesinde bilhassa taşrada şair ve mutasavvıf kimliğiyle şiir yazan, divan tertip eden kadınlar vardır fakat Tanzimat'tan itibaren gazetelerde, dergilerde yazılar yazan hususi eğitim almış kadınlar düzenli olarak yazarlar ve edebiyatı toplumsal konular için de kullanırlar. Osmanlı kadınları için öncülük yaparak onların sorunlarını, uğradıkları haksızlıkları seslendirmişlerdir, ele aldıkları, tartışmaya açtıkları konularla hem hemcinslerinin hem de erkeklerin zihinlerinde sorular bilinçlendirerek farkındalık yaratmışlardır. Eğitim hakkı, meslek edinme, kadın hakları konusundaki gelişmeler konak eğitimi görmüş gazetelerde yazılar yazan, romanlar kaleme alan kadınlar sayesinde.

3.1.2. Şair Hanımlar

19. Yüzyılda Moralızade Leyla (?- 1824) Diyarbakırlı Zemzem Hanım (1761-1851), Diyarbakırlı İffet Hanım (?-1860), Şeref Hanım (1809-1861) adları duyulmuş kadın şairelerdir. Hemen hepsi ilme önem veren aileleri tarafından hususi tahsille eğitilmiş, Arapça Farsça ders görmüşlerdir. Sırrı Rahile ve İffet Hanım gibi eşraf kızı olan örnekler olduğu kadar bir şeyhin kızı olan Şerife Ziba (?-1902), Mirliya Bekir Paşa'nın kızı Hasibe Maide Hanım (1830- 1881), Hersekli Ali Paşa'nın kızı Habibe Hanım (1845-1891) gibi üst zümreye ait örnekler de olması şiir vadisinde koşturan kadınların farklı sosyal

¹⁹⁹ "Erkan-ı Harbiye binbaşlılarından Şinasi Bey'in eşi Zeynep Hanım'ın yazmış olduğu *Küçük Seyahatname* isimli kitabın basımına izin verildiği..." BOA, MF.MKT. 968/50, H. 01-11-1324 (17 Aralık 1906)

²⁰⁰ BOA, MF.MKT. 940/13., H. 17-05-1324 (28 Haziran 1907)

²⁰¹ BOA, MF.MKT. / 478-55, H.29-07-1317 (3 Aralık 1899)

²⁰² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: II, s.808.

katmanlardan geldiğine işaret eder. Yalnızca merkez değil taşradan da ün yapabilmiş kadın şaireler mevcuttur.

Bir diğer ayrıntı kadın şairelerin çoğunun bir dergaha bağlı olmasıdır. Kastamonu’da doğup yetişen Baharzade Feride Hanım (1837- 1903) Şaban-ı Veli tarikatındandır. II. Mahmut’un kızı Adile Sultan (1826-1889) ve Sadrazam Mehmet Derviş Paşa’nın kızı Münire Hanım (1825-1903) ise tasavvuf yoluna giren sufi tarzda eserler kaleme alan şairelerdir. Arapça ve Farsçaya hakim olan, Müştak Efendi’den edebiyat ve belagat dersleri alan²⁰³ Münire Hanım Yenikapı Mevlevihane’si Şeyhi Osman Selahaddin Efendi’ye bağlanarak müritleri arasına girmiştir.²⁰⁴ Dini öğreti, nefis terbiyesi ve ilahi aşka erişme isteği tasavvufi alanda şiir yazan kadınların beslendiği başlıca motivasyonlardır.

Kuşkusuz Osmanlı şair kadını denince akla ilk gelen hanımlar Leyla Saz (1850-1936) ve Şair Nigar Hanım’dır (1856-1918). İkisinin de şiirleri edebiyat camiasında rüşünü ispatlamış, meşhur olmuş ve basılmıştır. Eserleri arasında bestelenenler de bulunmaktadır. Hem Leyla Saz hem de Şair Nigar Hanım inzivayı seven, köşesine çekilen şahsiyetler değildir. Son derece geniş çevreleri ve canlı bir sosyal hayatları olmuştur. Hatıraları yazmaları bir diğer ortak özellikleridir bu sayede edebiyatçıların birbirleriyle bağlantılarını, devrin modasını atmosferini sezebilmek mümkün olmaktadır. Nigar Hanım’a nazaran uzun bir yaşam süren Leyla Hanım’ın aile üyelerinin anılarını yazması²⁰⁵ onun hakkındaki bilgileri çeşitlendirmiştir. Buna göre 14 yaşında şiir yazmaya başlamış, çocukluğu sarayda geçtiğinden Sultan Abdülmecid, Sultan Murad’ı, Sultan Abdülaziz’i görmüş, hanım sultanların hepsiyle arkadaşlık etmiştir. Sultan Abdülmecid’in huzuruna çıktığında kendisine Tuhfe-i Vehbi’den ezber okuttuğunu, babasıyla Girit’e gittiklerinde Rum bir kadından Rumca öğrendiğini, anılarına kaydeden²⁰⁶ Leyla Saz yaşlılığında da okumayı, yazmayı ve müzikle ilgilenmeyi terk etmemiştir. Yüzlerce bestesinin yanında önsözünü Abdülhak Hamit Tarhan’ın yazdığı *Solmuş Çiçekler* adlı bir şiir kitabıyla *Harem’in İçyüzü* isimli bir hatırat kitabı yayımlamıştır.

Leyla Saz’ın en yakın dostlarından bizde entelektüel mahfil oluşturan ilk kadın Nigar Hanım ise birkaç yabancı dil bilen, iyi bir okur ve entelektüel olmasının yanında

²⁰³ Serhan Alkan İspirli, *Kadın Divan Şairleri ve Geleneğin Uzantısı*, Erzurum: Salkım Söğüt Yayınları, 2007, s.126.

²⁰⁴ Müjgan Cunbur, *Osmanlı Dönemi Türk Kadın Şairleri*, Ankara: Türkkad Yayınları, 2011, s.110.

²⁰⁵ Nezih N. Neyzi, *Kızıltoprak Anıları*, İstanbul: Peva Yayınları, 1986., Ali Neyzi, *Meyzi ile Neyzi*, İstanbul: Karacan Yayınları, 1983., Ali Neyzi, *Hüseyin Paşa Çıkmazı No:4*, İstanbul: Karacan Yayınları, 1983., Olcay Neyzi, *Durmayalım Düşeriz*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.

²⁰⁶ Nezih N. Neyzi, *Kızıltoprak Anıları*, İstanbul: Peva Yayınları, 1986, s.18,19.

Uluslararası çevresi olan bir şairdir. Çeşitli hocalardan edebiyat, Arapça, Farsça, Fransızca dersleri almıştır. İlk şiirini kardeşinin bir kaza sonucu ölmesiyle yazmış, çok erken dönemlerden itibaren imzasıyla gazetelerde şiirlerini yayımlamıştır.

Şair Celal Sahir'in annesi Fehime Nüzhet (ö. 1925) ise şair olmasının yanında tiyatro oyun yazarıdır. II. Abdülhamid'e karşı olduğu bilinmektedir. Balkan Savaşları'nda hastabakıcılık yapmış, gaziler için para toplamıştır.

Mihrünnisa Tarhan (1864-1943) gibi çok küçük yaşta babasını yitirse de ağabeylerinin himayesinde entelektüel donanım edinen Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın torunu Abdülhak Hamid Tarhan'ın kız kardeşi Mihrünnisa Hanım, İnâs Rüştîyesini bitirdikten sonra hususi olarak Mademoiselle de la Grande'den Fransızca öğrenmiş, Hoca Tahsin Efendi'den ağabeyleri ile fûnûn dersleri almıştır.

İbnulemin Mahmut Kemal İnal'a gönderdiği hal tercümesinde "Pederim vefat ettiği zaman pek küçük olduğumdan bu büyük noksanı validem ve kardeşlerim, bana hissettirmemeğe çalışırlardı. Onların şefkat ve muhabbetleri sayesinde sabavetim hoş geçmiştir." diyen Mihrünnisa Hanım ilk şiirlerini 1881'de *Evrak-ı Hazine Mecmuasına* göndermiştir. Sonraki yıllarda da ağabeyi Abdülhak Hamit Tarhan'ın onu şiire yönlendirdiğini görürüz.²⁰⁷ *Utarid, İkdâm, Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, Servet-i Fünûn* dergilerinde şiirlerini yayımlamayı sürdüren, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Recaizâde Mahmut Ekrem gibi isimlerin takdirini kazanan Mihrünnisa Hanım, bir dönem şiirlerini yayımlamaya ara vermiştir.²⁰⁸

Yukarıda bahsi geçen kadınların tamamı hususi hocalardan, aile büyüklerinden birebir dersler alarak informal olarak yetişmiştir. Dile hakimiyetleri, zamanın meşhur şairleriyle karşılıklı şiirler söyleyebilmeleri aldıkları tahsilin yüksek niteliğini göz önüne serer. Şiirleri hem biçim hem içerik bakımından devrin erkek şairlerinin yazdıklarından ayırt edilmez. Seçkin bir aileden olmayan, iyi bir tahsil almamış, kendi yeteneği ve şairane hisleriyle şiir yazan kadınların eserlerindeki ölçü, şekil bozukluğu ise fark edilmektedir. Edebiyatımızda *Mevlid* kaleme alan tek kadın şaire Balıkesirli Keşkekzâde Fatma Kâmile Hanım (1830-1921) mevlidinin mukaddimesinde bu duruma atıf yapar.

²⁰⁷ "Sen şu aralık niçin edebiyat ile iştigal etmezsin? Eminim ki resail-i edebiyeye bazı âsâr gönderecek olsan mukabilinde para da verirler. Nesib Bey'i tavsiye et de bak, zira senin nâmın edebiyat âleminde malum ve pek de makbul." İnci Enginün, *Abdülhak Hâmid'in Mektupları-2*, Dergâh Yay., İst., 1995, s.663.

²⁰⁸ Necati Tonga, "Evrak-ı Perişan Arasında Abdülhak Mihrünnisa Hanım ve Unutulmuş Bir Şiiri", *Nihayet*, 12 Aralık 2022, s. 32.

“Bu eser-i naçizanem guşe-i ismet-hanede kendü zade-i tab’ı acizanem olduğu cihetle mensub olduğum sınıfa nazar olunup zuhur iden noksânın afv olunması müstecârdır. (Bu değersiz eserimi evimin bir köşesinde kendi acizane yeteneğimin ürünü olarak yazdığım için mensubu olduğum sınıfa bakılarak eksiklerimin hoş görülmesi rica olunur.)”

209

Şaire kadınların anlatıldığı kitapların basımı önemli gelişmelerdendir. Edebi ürünler veren kadınların kimliklerinin ve yeteneklerinin onayı ve taltifi anlamına gelen bu biyografileri kadın kalemlerin benimsenmesine ek olarak onlarla iftihar edilmesi olarak değerlendirebiliriz. Bunlardan Mehmet Zihni Efendi 1294’te (1878) *Meşahiru’n Nisa* isimli bir ansiklopedi telif etmiş, Hacı Beyzade Ahmet Muhtar 1311/1892-1893 yıllarında *Şair Hanımlarımız* adlı bir eser bastırmıştır. Fatma Aliye’nin 1899-1901 yılları arasında *Malumat Gazetesi’nde* tefrika olarak yayınladığı *Namdaran-ı Zenan-ı İslamiyan* (Ünlü Müslüman Kadınlar) yalnızca Osmanlı kadınlarını değil İslam’ın başından itibaren tarihi sırada Emevi, Abbasi, Selçuklu dönemi kadınlarını ele alan bir çalışmadır.

Folklor araştırmacısı mizah gazetesi yazarı ve divan şairi Mehmet Tevfik (Çaylak) (1843-1893) *İstanbul’da Bir Sene* (1881) adlı eserinde yer alan “Üç Gün Alaka Sonra İzdivaç” adlı bölümde şu satırları ve isim zikrederek yazarak kadın şaireler ve eğitimleri hakkında aydınlatıcı bilgiler sunar.²¹⁰

3.1.3.Gazeteci Hanımlar

Dünyada kadınlara yönelik ilk süreli yayınlar on yedinci yüzyılın sonunda görülmeye başlamıştır.²¹¹ Osmanlı topraklarında basın Batı’dan iki asır sonra başlamışsa da Ali Raşit’in ilk gazetenin basımından 38 yıl sonra kadınlara yönelik ilk kadın gazetesini çıkarması erken bir gelişmedir. ²¹²1868’de *Terakki* dergisinin yanında ilave olarak çıkan *Muhadarat* kadınlara yönelik ilk süreli yayındır. Onu Selanik’te yayınlanmaya başlanan

²⁰⁹ M. Fatih Köksal, “Osmanlının Meçhul Kadın Şairleri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 30, İstanbul 2023, 343-368, s.347.

²¹⁰ Yirmi otuz seneden berisi bizce muteber değildir. Fakat ondan evvel böyle bir şakirt yetiştirecek Hoca Kadın İstanbul’da vücuduna pek güçlkle müyesser olunan nadirelerden olduğunu bilenler böyle bir kadının Erzurum’da zuhurlarına inanmazlar. Lakin yanlış fikir. Kastamonulu Ferde Hanım, Kastamonu’da zuhur eder ise elbette Erzurum’da bir Ani kadın hem hoca hem de şaire olacak kadar hüsn-i tabiate ilme malik bir ani zuhur eder. Ani Erzurum’da fart-ı zekâ ve fazl-ı vefir ile meşhur Müderriszade İsmail Efendi namında ilmiyeden bir zatın kerimesi olup pederinden sırasıyla ders görmüş, âsarıyla kendisine tab’an şair dedirtmiş kadınlardandı. Mehmet Tevfik Çaylak, *İstanbul’da Bir Sene*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015, s.83.

²¹¹ Çilem Tuğba Koç, *Modernleşme Sürecinde Batı’da ve Osmanlı’da Feminizm ve Kadın Dergileri (1869-1927)*, Ankara: Gece Akademi, 2019, s.57.

²¹² Kemalettin Kuzucu, “Osmanlı Dönemi Kadın Dergiciliği”, *Üsküdar Belediyesi Osmanlı Dönemi Kadın Dergileri Sergisi*.

Ayine izlemiştir. Kadın dergileri içinde *Şukufezar* tüm kadrosunun kadın olması hasebiyle özel bir yere sahiptir. Dergide yazan kadınlar baba ve eşlerinin isimleriyle değil; kendi isimleriyle yazmışlardır. İlk sayısındaki açıklama bir manifesto niteliğindedir: “Biz ki saç uzun, akli kısa diye erkeklerin alayına hedef olmuş bir taifeyiz. Bunun aksini ispat etmeye çalışacağız. Erkekliği kadınlığa, kadınlığı erkekliğe tercih etmeyerek çalışma ve gayret yolunda olacağız.”

Gazetelerde yazıları ve mektupları yayımlanan kadınlar kendi dar çevrelerinde dile getirdikleri duygu ve düşüncelerini, kimi kez sitemlerini yahut taleplerini bir ağ gibi geniş mecralarda duyurmayı başarmıştır. Kadınlar gazeteler vasıtasıyla birbirlerinden haberdar olur üstelik bu sadece Osmanlı sınırlarını kapsamaz dünya kadınlarının ahvalini de öğrenirler.

II. Abdülhamid’in döneminde kız okulları sayısı artsa, kadınlara ilim ve yeteneklerinden ötürü şefkat nişanı da verilse gazetelere uygulanan sansür politikasından kadınlar da nasibini almıştır. Yönetimin uygunsuz bulduğu kelimelerin kullanılmaması, muğlak yazıların yayınlanmaması, kadınlardan ve talebelerden gelen mektupların kabul edilmemesi emri vardır.²¹³ Öte yandan Padişah onayladığı yayın çizgisindeki gazeteyi desteklemiştir. 1895 yılında yayın hayatına atılan *Hanımlara Mahsus Gazete* en uzun soluklu kadın yayın organıdır. On üç sene boyunca kesintisiz devam etmiştir. Sahibi Mehmet Tahir Bey gazeteyi, “Medeni ülkelerde kadınlar ile ilgili gazeteler bulunmasına rağmen Osmanlı’da böyle gazetelerin olmamasından dolayı çıkartmak istediğini belirtmiş ve yazdığı mektupta kendisini “Osmanlı saltanatının sadık kölelerinden birisi” olarak tanıtmıştır.²¹⁴

Hanımlara Mahsus Gazete’nin başyazarlığını Makbule Leman, Nigâr Hanım, Fatma Şadiye, Mustafa Asım, Faik Ali, Talat Ali, Gülistan İsmet yapmıştır. Bahsi geçen isimler için Osmanlı kadın edebiyatçı kanonu denebilir. Dergi yayın politikasını “Okuyup yazmayı seven, eğitilmiş, dindar, iyi ahlaklı, iyi anne iyi eş özelliklerine sahip Osmanlı Müslüman hanımı yetiştirmek” olarak belirtmiştir.²¹⁵ Serpil Çakır’a göre ise derginin kadın yazarları yazılarında sadece kadınlık ve annelik rollerinin üzerinde durmamış, toplumdaki konumlarını, problemlerini de mesele edinmiştir.²¹⁶ Sarayla ters düşmemeye çalışan bir

²¹³ Fatma Gül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Ankara: Bağlam Yayıncılık, 2007, s.61.

²¹⁴ Yavuz Selim Karakışla, “Arşivden Bir Belge Hanımlara Mahsus Gazeteye İmtiyaz Verilmesi (1895)”, *Toplumsal Tarih*, C.13, S.75, Tarih Vakfı Yayınları, Mart 2000, s. 41-45

²¹⁵ Zehra Öztürk, “Hanımlara Mahsus Gazete” *DİA*, EK-1, s. 533-534.

²¹⁶ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınevi, 1994, s.28.

yayın politikası gütmesine rağmen *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin Emine Semiye, Gülistan İsmet gibi bazı yazarları Abdülhamid aleyhtardır, gizlice İttihat Terakki'ye katılarak cemiyet için çalışmalarda bulunmuşlardır.

Gazetede yazan diğer isimler başlıca hanım yazarlar Fatma Aliye, Emine Semiye, Fatma Fahrünnisa, Gülistan İsmet, Rânâ Binti Saffet, P. Fahriye, Leyla Hanım ve Makbule Leman'dır. Hanım yazarların tümü hususi tahsil almış seçkin ailelere mensup kadınlardır. Şartları ve imkanları müreffeh bir yaşam sürmelerine yetecekken hemcinsleri için çabalamışlardır. Toplumsal duyarlılıklarını yazılarında görürüz. Sıkça yazan erkek yazarlar ise A. Rasime müstearını kullanan Ahmet Rasim, Faik Sabri, Talat Ali, Ali Muzaffer, Mustafa Asım, Avanzâde Mehmet Süleyman'dır. II. Abdülhamid dergiye maddi yardımlarda bulunmuş, yazarlarına şefkat nişanı vermiştir.²¹⁷

Saydığımız isimler içinde Fatma Aliye ismi çok bilinse de kendine uzun bir bölüm ayrılmasını hak etmektedir. Fatma Aliye (1864-1936) şüphesiz Osmanlı kadın hareketi ve kadın entelektüelleri arasında üzerinde en çok durulmayı hak eden kişilerden birisidir zira yazdıkları, fikirleri ama en çok da yaşamıyla öncü bir kadındır. Hayatı, yazdıkları ve sosyal faaliyetlerle ilham vermiş kadın hareketine yön vermiştir. Tarihçi, devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa'nın kızıdır. Hem ilmiyeden hem de hukuk nosyonu bulunan Paşa, Kızı Fatma Aliye'nin entelektüel faaliyetlerini desteklemiş, ona hususi hocalar tutarak yabancı dil öğrenmesini teşvik etmiştir. Mübeccel Kızıltan Fatma Aliye'nin İslam kadın hukukuna dair etraflı bilgisini onun babasıyla Mecelle üzerinde çalışmasına bağlar.²¹⁸ Ahmet Cevdet Paşa kızının zekası ve kavrayışını fark ettikten sonra onunla eşit bir ilişki kurmuş, ilmi sohbetlerde bulunmuştur. Adliye nazırlığından ayrıldıktan sonra da onun eğitimine daha fazla eğilmiştir. Birlikte *Mesnevi-i Şerif*, *Kaside-i Bürde*, *Mukaddime* gibi eserleri okumuş ve üzerinde tartışmış, Arapça ve Farsça şiir seçkileri yapmışlardır. Fatma Aliye babası ile yaptıkları bu derslerin hasılasını *Durus-u Aliye* adını verdiği notlarda toplayacaktır.²¹⁹

Onun, babasını anlattığı *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı* ile Ahmet Mithat Efendi'nin kendisini anlattığı *Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu* adlı eserler hususi tahsil, hususi tahsilin içeriği ve hocaları hakkında çok önemli bilgiler sağlar. Fatma Aliye Hanım, Ahmet

²¹⁷Mustafa Sefa Çakır, "Dönemin Kadın Şairlerinden Sultan İkinci Abdülhamid'e Cülûsiyyeler", *SUTAD*, Ağustos 2019; (46): 75-93.

²¹⁸ Mübeccel Kızıltan, "Öncü Bir Kadın Yazar: Fatma Aliye", *Fahir İz Armağanı Journal of Turkish Studies*, Harvard Üniversitesi, 283-322, s. 294.,1990.

²¹⁹Esra Abaloğlu, *On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Tarih Yazımında Kadın Görünürlükleri: Tarih-i Cevdet ve Tezâkir Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, 2016., s. 35.

Mithat Efendi'nin ifadesiyle “binde bir tıfl-ı bahtiyara nasip olmayacak” şekilde kuvvetli bir tahsil görmüştür.²²⁰

Onun hem geleneği hem modernizmi sorgulayan zihin dünyasının izlerini kimi erkek yazarlarla yaptığı polemiklerde, Batı'daki Osmanlı kadın imgesine karşı çıkan yazılarında ve kendi hayatında görebiliriz. Lisan bildiğinden yabancı entelektüel kadınlarla tanışmış, onlarla din, bilim, kadın hakları konusunda diyaloglar geliştirebilmiştir. Onun yazılarında Avrupa'daki feminist hareketten haberdar olduğunu ancak Osmanlı kadınlarının kendilerine onları değil İslam tarihinde önde gelen kadınları örnek almaları gerektiğini yazması körü körüne Batı'ya hayran olmayı bir reddediş tavrıdır.²²¹

Avrupa'daki kadın hareketlerinden haberdardır ama eylemlerinin tümünü benimsemez. Öte yandan geleneği de körü körüne değil sorgulayarak kabul eder. Özden kopmayı reddeder fakat etrafındaki yeniliklere ve gelişmelere sırt dönmek ona göre yanlış bir tutumdur. Kadın haklarını, kadınların meslek sahibi olmasını, eğitim almasını gerektiğini müdafaa eder lakin Müslüman Türk kadını kimliğinden kopmasını tasvip etmez. Feminist değildir çünkü İslam'ın halihazırda kadına verdiği hakların gelenek ya da toplum düzeni sebebiyle göz ardı edildiğini düşünür. Dine, tahsile, örtünmeye bakış açısı ne Avrupai takliden ne de geleneğin gölgesinde kalır. Örneğin tesettürü benimser ve uygular fakat peçe kullanmaz, giyimini bu haliyle tesettür kabul ettiğini belirtir.²²² Yazmasına eşinin başlarda sıcak bakmamasına ve izin vermemesine rağmen yazmaktan ve okumaktan vazgeçmeyen Fatma Aliye nihayetinde evliliklerinin onuncu yılında yazarlığını eşine kabul ettirerek romanlarını yayımlatır. Romanlarında kendi hayatından izler bulunmaktadır.

Yapıtları fikirleri ve hayatıyla çağının çok ilerisinde bir kadın olan Fatma Aliye erken Cumhuriyet dönemlerine erişmişse de sessiz kalmayı tercih etmiş; 1936'da vefat etmiştir. Fatma Aliye ismini sınır dışına çıkarabilmesi bakımından da farklı bir yerdedir. 19. yüzyıl kadınların özlük hakları, seçmen olma taleplerinin yalnızca Osmanlı Devleti'nde değil Avrupa'da da yüksek sesle tartışıldığı bir zaman dilimidir. Şair yazar ve entelektüel kadınlar kendi ülkeleri dışındaki hemcinsleriyle iletişime geçerek güç kazanmayı, davalarını genişletmeyi hedeflemiştir. Fatma Aliye bu açıdan da öncü bir isimdir. Yalnızca doğduğu topraklarda hatırı sayılır bir ün ve okuyucu edinmemiş, başka ülkelerdeki hemcinslerinin dikkatini de çekmeyi başarmıştır. 1893'te “World's Colombian Exposition

²²⁰ Ahmet Mithat Efendi- Fatma Aliye, *Bir Muharrir-i Osmaniyye'nin Neş'eti*, İstanbul, 1311, s.77.

²²¹ Fatma Aliye, “Bablulardan İbret Alalım”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, sayı, 2. 1895, s.2-3.

²²² Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, Hazırlayan: Fazıl Gökçek, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001, s.265.

Woman's Library"den bir mektup almış, kitaplarının istenmiş olması üzerine yazdıklarını göndermiştir. Eserleri büyük ilgi görmüştür.²²³ Lübnanlı entelektüel ve şair Zeynep Fevvaz (1860-1914) yazdığı kitaba Fatma Aliye'yi dahil etmiş; gene Lübnanlı kadın yazar Mey Ziyade (1886-1941)²²⁴ 1924'te verdiği bir konferansta Fatma Aliye'nin Doğu'nun uyanışına yaptığı katkıları ve Türkçe yazmasına karşın kendisinden sonra yetişen Arap kadınlarını etkilediğini söylemiştir.²²⁵ Bu örnekler uzak coğrafyalardaki kadınların iletişim araçlarının sınırlı olduğu bir zaman diliminde dahi birbirlerinden haberdar olabildiklerinin göstergesidir.²²⁶

Ahmet Mithat Efendi ile dostluğu ve onun kendisi hakkında yazdığı *Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu* isimli eser geniş kesimlerce tanınmasını sağlamıştır. Kitap yer yer kendi anlatımlarını içerdiğinden yarı otobiyografik sayılabilir. Çocukluğu, ders aldığı hocaların şahsiyeti ve derslerin muhteviyatını anlattıklarından öğrenebiliriz. Anlattıklarına göre beş yaşında iken konağın öğretmeni olan Lofçalı Hacı İbrahim Şevki'den ders almaya başlayan Fatma Aliye *Kur'an'ı* hatmetmiş, *Mızraklı İlmihal* ve *Mevlid* gibi harekeli yazılanları okuyacak hale gelmiştir. Yedi yaşlarındayken ise *Battal Gazi*, *Kan Kardeşi*, kurşun basmasıyla basılmış *Muhayyemat-ı Aziz Efendi* ve *Elf-i Leyle (Binbir Gece Masalları)* gibi kitapları rahatça okumaya başlamıştır. Arapça, Farsça, Fransızca bilmektedir. Fatma Aliye geleneksel bir çizgide kalarak ilerlemenin savunucusudur. Hem Batı'ya hem Doğu'ya aşinadır. Hafız'ı bildiği kadar Lamartine'i de o kadar bilir.

"Ercüment Ekrem Talu ona 1935 yıllarında Hachette Kitabevi'nde rast gelmiştir. Yeni yazarların son yapıtlarını karıştırıyordu. Ayaküzeri, on dakika içerisinde, kendisine André Maurois ile François Mauriac'ın bir karşılaştırmasını yapmıştır ki Meşhedi Aslan Peşinde yazarı şaşkınlık denizine dalıp çıkmıştır. Çünkü 30-32 yıl önce Hanımlara Mahsus Gazete'de edebiyat yazılarını yayınlarken yargılama gücü ne ise, o gün de odur."²²⁷

²²³ Mübeccel Kızıltan, "Edebiyatımızda Bir Öncü: Fatma Aliye", *Hürriyet Gösteri*, Sayı:157, Aralık 1993, s.85.

²²⁴ Lübnanlı Mey Ziyade eğitimci bir babanın kızıydı, Rahibe okullarında öğrenim gördü, gazetecilik yaptı. 1908'de Kahire'ye göç etti ve her salı gününde evini bir mahfil haline getirerek Mısır, Suriye ve Lübnanlı siyasetçi, yazar şair ve entelektüelleri toplamıştır. Erol Ayyıldız, "Mey Ziyade", *DİA*, C:29, 2004, s. 498-499.

²²⁵ Firdevs Canbaz Yumuşak, "İslam Kültüründe Kadın Yazını", *Türkiye V. Dini Yayınlar Kongresi*, 02-04 Aralık 2011, Ankara, s. 37.

²²⁶ Hayatı ve eğitimi son derece ilginç olan yazar önemli kişilerden hususi öğrenim görerek güçlü bir yazar olmuştur. Bkz: Şükran Fazlıoğlu, "Zeynep Fevvaz", *DİA*, C: 44, 2013, s.359-360.

²²⁷ Salâh Birsal, *İstanbul-Paris*, İstanbul: Sel Yayınları, 2017, s.9.

Ahmet Cevdet Paşa'nın diğer kızı Emine Semiye ablası gibi tahsilini evde almıştır. Fransızca okuyup yazabilen, Arapça bilen Emine Semiye Selanik Askeri Rüştîyesinde Farsça hocası olan Kara Baba Tekkesi şeyhinden Farsça ve tasavvuf dersleri almıştır.²²⁸ Şair Nigâr Hanım'a yazdığı mektuplarından coğrafya bilgisinin iyi olduğu, politikaya ve dış olaylara hâkim olduğu anlaşılır. *Şura'yı Ümmet* adlı dergiye Yemen meselesi ilgili yazdığı "Yemen Hakkında" başlıklı yazısı önemli ayrıntılar içermektedir.²²⁹

Gazetede yazan bir diğer önemli isim Fatma Fahrünnisa, Ahmet Vefik Paşa'nın torunudur. Gazetede 19-20 yaşından itibaren yazı yayınlamaya başlamış, 1900'e dek dört sene boyunca en aktif yazarlardan birisi olmuştur. Tefrika şeklinde yayımlanan *Dilharap* isimli romanına dair Emine Semiye Hanım değerlendirme yazısı kaleme almıştır.²³⁰ *Dilharap*'ı Dumas'ın *Kamelyalı Kadın* eseriyle mukayese etmiş "...asar-ı Garbiyyeden en ziyade *La Dam O Kamelya*'nın tavr-ı tahririni severim. Zira o eserin her bir satırı enmûzeci hikmettir."²³¹ demiştir. Emine Semiye'nin bu ifadesinden Batı Edebiyatı'na vakıf olduğu anlaşılmakta ayrıca kadın yazarların kendi aralarında bir kanon oluşturdıklarına işaret etmektedir. Emine Semiye Hanım'ın *Hanımlara Mahsus Gazete*'de kaleme aldığı "Hanımlara Durûs-ı Hikmet" başlıklı yazı dizisinde fizik, kimya hakkındaki yazılar çocukluğunda konaklarında yaptıkları deneylerin hasılasıdır.²³² Gazetenin yazarlarından erken yaşta vefatıyla edebiyat çevresini müteessir eden Makbule Leman (1865-1898) hem şair hem de yazardır. V. Murat'ın kahvecibaşı İbrahim Efendi'nin kızıdır. Rüştîye tahsilinden sonra hususi tahsil görmüş, aldığı eğitimi daha sonra evinde topladığı kız çocuklarına vermiştir. *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin başyazarlığını da yapan Makbule Leman II. Abdülhamid tarafından şefkat nişanı ile ödüllendirilmiştir.

Yalnızca Müslüman kadınlar değil Gayr-i Müslim cemaatlerden kadınlar da kadın eğitimi ve hakları için çalışmış, seslerini duyurmaya çalışmış, dayanışma ruhu içinde olmaya gayret etmişlerdir. Etnik ve dini yapısı kozmopolit Osmanlı'da kadınlara yönelik ilk dergi Rum Efrosoni Samarcadis 1820-1877) tarafından 1845'te çıkarılan *Kypseli*

²²⁸ Kadriye Kaymaz, *Gölgedeki Kalem Emine Semiye: Bir Osmanlı Kadın Yazarının Düşünce Dünyası*, Küre Yayınları, 2009, s.29.

²²⁹ Şahika Karaca, Emine Semiye Hayatı, Fikir Dünyası, Sanatı, Eserleri, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, 2010, s.

²³⁰ Betül Coşkun, "Edebiyat Tarihinde Unutulmuş Bir Kadın Yazar: Ahmet Vefik Paşa'nın Torunu Fatma Fahrünnisa Hanım" Edebiyat <https://www.academia.edu/38787411/> [Erişim tarihi: 27.07.2022]

²³¹ Emine Semiye binti Cevdet, "Fazıla-i Şehire İsmetlü Fatma Fahrünnisa Hanımefendi Hazretlerine Cevap," *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı:109, 17 Nisan 1313 (29 Nisan 1897), s.7.

²³² Kadriye Kaymaz, *İlk Türk Kadın Yazarlardan Emine Semiye Hanım, Hayatı ve Eserleri, Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008, s. 14.

(*Petek*) isimli dergidir. Aylık yayımlanan dergi 34 sayı çıkabilmiştir. Ermeni kadın gazeteci Elbis Gesaratyan (1830-1911) ise 1862’de *Gitar* isimli bir aylık dergi çıkarmaya başlamıştır.²³³ 1885 doğumlu Hayganuş Mark Osmanlı’nın en uzun soluklu dergisi *Hay Gin’in* (1919-1933) editörlüğünü yapmıştır. Hayat hikayesinde örgün eğitim aldığı belirtilse de bir dönem hususi tahsil gördüğünü okuruz. Anılarında ailesinin onu evvela Ermeni alfabesini öğrenmesi için okuryazar bir kadına derse gönderdiğini anlatır.²³⁴

3.2. Ulema ve Mutasavvıflar Çevresi

“Oku!” emriyle başlayan ayet-i kerime, bilenlerle bilmeyenlerin bir olmayacağını kutsal kitapta belirtilmesi, Hz. Peygamber’in savaş esirlerine “kim on kişiye okuma yazma öğretirse serbest kalacağını” söylemesi İslamiyet’in bilgiye, verdiği değer somut örneklerindendir. Öğrenmek, öğretmek cins ayrımı olmadan teşvik edilmiştir. İslam geleneğinde Hz. Ayşe gibi hadis raviliği yapan örneğin olması dini bilgilerin aktarımının salt erkeklere mahsus olmadığına göstergesidir. Sonraki İslam medeniyetlerinde de ilim sosyal hayatın hemen her safhasında var olmuş ilim adamları büyük itibar görmüştür. Özellikle İslam’ın altın çağı kabul edilen 8. yüzyılla 14. yüzyıl arasında astronomi, cebir, fizik ve daha birçok alanda yetişen bilim adamları önemli buluşlara imza atmıştır.

Osmanlı’da medrese öğrenimi erkekler için olsa da “İlim kadın erkek her Müslümana farzdır” hadisi kadınları hafızlığa ve dini ilimlere yöneltmiştir. *Kur’an-ı Kerim* okumasını öğrenmek her Osmanlı vatandaşı için olmazsa olmazdır. Elif Ba cüzüyle evde başlayan öğrenim sıbyan mekteplerinde devam ederdi. Kadın terekelerinde en çok *Mushaf*’ın bulunması çeyiz olarak verildiğinin işaretidir.

Arşiv belgelerinde ismin başına getirilen “Hafize” lakabı hafızlığın itibarını ve toplumdaki yerleşikliğini anlatır. Evliya Çelebi İstanbul’daki 9000 hafızın 3000’nin kadın olduğunu söylemekte ve merasimlerde “Hafız ve Hafizeler” âle’l-umum küheylan atlar

²³³Serpil Çakır, “Varlık” *Osmanlı İstanbul’unda Kadın*, İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2021, s. 171.

²³⁴Hayganuş Mark, *Hayatımın Dalgaları, Hayganuş Mark Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Varol Matbaası, 1954, s.30.

üzerinde *Feth-i Şerif* (Fetih Suresi) tilavet ederek Alay Köşkü dibinden geçerlerdi” demektedir.²³⁵

17. yüzyılda yaşamış İstanbullu şeyh ve vaiz Seyyid Hasan’ın yazdığı *Sohbetname*’de kız kardeşlerinin birinden Türkçeye çevrilmiş bir hadis kitabı aldığını, kitabın başka bir yerinde de Seyyid Hasan’ın kız kardeşiyle yaptığı dini bir sohbeti aktaran Süreyya Faruki, dini kitaplar okuyan ve bu kitaplara dair konuşabilen kadınların sayısının akla gelebilecekten çok daha fazla olduğunu söyleyerek Osmanlı kadınının, kültürünü sadece ağızdan öğrendiğini varsaymanın işi fazla basitleştirmek olduğunu söyler.²³⁶ Şeyhülislam Feyzullah Efendi’nin anneannesi Piri Hanım’ı anlattığı otobiyografik risalesinde onun hem eşinden hem de başka ulema ve din adamlarından hadis tefsir dersleri aldığını, evliya menkıbelerini anlattığını yazmıştır.²³⁷ Büyükannesinden büyük bir hürmetle bahseden Feyzullah Efendi’nin tutumunun dindar ve ilim sahibi bir erkeğe gösterilen tutumdan farkı yoktur. Bir şeyhülislamın bu özellikleri sebebiyle eserinde aile üyesi de olsa bir kadına yer vermesi, ismini anması kadınların manevi tekâmül yolcularının yok sayılmadığını dair önemli bir misaldir.

Cemal Kafadar’ ın kitabındaki derviş Asiye Hanım’ın hikayesi de bu anlamda ilginç özellikler taşır. On yedinci yüzyılda Üsküp’te yaşayan Halveti tarikatına mensup Asiye Hatun şeyhine yazdığı mektupları sakladığı için mutasavvıf bir kadının dünyasına girebiliriz.²³⁸ Bir mürit olarak şeyhine koşulsuz itaat etmesi beklenen Asiye Hatun’un mektuplarında itirazlarının yer alması, fikirlerini açıkça belirtmesi geleneksel normlara göre tek tip şekillenmiş bir kadın örneği olmadığını ele verir.

Bahsi geçen şehirli şairler dışında taşrada yaşayıp dini şiirler yazan kadın şairler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi Güzide Ana’nın doğum ve ölüm tarihi net bilinmese de on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı düşünülmektedir. Şehit Feyzullah Çelebi’nin kızıdır.²³⁹ Mahlaslarından birinin kâtibi olması ve yazdıklarının niteliğinden iyi bir hususi öğrenim gördüğü belli olmaktadır. Nevşehir’in Hacı Bektaş Veli Dergâhında metfundur.

²³⁵Evliya Çelebi, *Seyahatname I*, 524; II, 188.

²³⁶Süreyya Faruki, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, yedinci baskı, s.142.

²³⁷Fahri Derin, “Şeyhülislam Feyzullah Efendi’nin Nesebi Hakkında Bir Risale” *Tarih Dergisi*, X, 14, s.97-103. Aktaran: Süreyya Faruki, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, s.143.

²³⁸Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burda Yoğ İken, Mütereddin bir Mutasavvıf Üsküplü Asiye Hatun’un Rüya Defteri*, İstanbul: Metis Yayınları 2009.

²³⁹A. Celalettin Ulusoy, *Pir Dergahından Nefesler*, Ankara: Ürün Yayınları, 2014, s.59.

Günümüze dek ulaşan şiirlerinde haksızlığa karşı çıkar, dünyanın bozulan nizamından şikâyetle bulunur.

İlmiye ve tasavvuf çevresinden yetişen, derviş olduğu bilinen, Allah aşkını anlatan şiirler kaleme alan, divanı bulunan kadınlar informal eğitimin başka bir parçasıdır. Allah indinde cinsiyetin, zenginliğin, dış görünüm ve soy sopun değil yalnızca takvanın geçerli olduğunu söyleyen ayet-i kerime çağlar boyunca kadın velilerin, muhaddislerin, hafızlarının yetişmesinin motivasyonu olagelmıştır. Mahremiyet sebebiyle kadının kamusal alandan ziyade özel alanda vakit geçirmesi dini ilimlerde ve tasavvufi terbiyede yoğunlaşmasını kolaylaştıran bir faktördür. Diğer İslam toplumlarında olduğu gibi Osmanlı toplumunda da manevi tekâmül yolunda ismi ünlenen pek çok kadın örneği vardır. Ömer Lütfü Barkan 15. yüzyılda bir dergâhta peş peşe iki kadının şeyhlik yaptığını belirtir.²⁴⁰

1882’de yapılan nüfus sayımında tekkede ikamet edenler de sayılmıştır. Buna göre tekkelerde 1259 erkek, 869 kadın tespit edilmiştir.²⁴¹ İstanbul’da beş tekke “hatun” sıfatlı bir kadın ismi ile anılmaktadır. “Bacı” “valide” ve “karı” isimlerini taşıyan da üç tekke vardır. Tekkelere çeşme, minber, kuyu, mutfak yaptıran, kitap eşya bağışlayan çok sayıda kadın bulunmaktadır. Tekke mukimi kadınlar üç grupta sayılabilir: Şeyh ve ailesine mensup kadınlar, tekkede görevli kadınlar ve derviş kadınlar. Tekkedeki görevlerin arasında zâviyedarlık, tekkenîşinlik, türbedarlık, duagûluk, bevvâblık, aşçılık, tekkenin tüm mali idaresini yöneten mütevellilik ve mutasarrıflık sayılabilir. İsmi geçen görevleri kadınların üstlendiği arşiv belgelerinde yer almaktadır. Bazı görevler anne babadan miras yoluyla devredilmiştir. Mütevellilik, zâviyedarlık, tekkenîşinlik, mutasarrıflık gibi.²⁴²

1921 yılına ait bir kayıta aynı tekkede ikamet eden iki kayda rastlanmıştır. Cuma günleri düzenli mukabele okunduğundan Fatih Keçepiri Cuma Tekkesi olarak anılan bu tekke Kadiri Tarikatı’ndandır. Burada mukim Rukiye Hanım 11 Rebiülevvel 1340 (12 Kasım 1921) tarihinde tekkede çocuklara ders vermek için ruhsat talep etmiştir. Rabia Hanım ise 29 Rebiülevvel de (30 Kasım 1921) tekkede bir dersane açılmasını istemiştir.²⁴³

²⁴⁰Ömer Lütfü Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler”, *Vakıflar Dergisi*, 11, s.279-386.

²⁴¹H. Kemal Karpaz, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 418.

²⁴² “Arşiv Belgelerine Göre Tekkelerde Kadınlar ve Görevleri”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 625.

²⁴³ İstanbul Müftülüğü *Meşihat Defterleri*. No. 1746, Evrak No. 117/kırmızı 107, Sayfa No. 79., İstanbul Müftülüğü *Meşihat Defterleri*. No. 1746, No. 126/kırmızı 123. Sayfa No. 70 Evrak., Aktaran. Serpil Özcan, Arşiv Belgelerine Göre Tekkelerde Kadınlar, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 12/2 (Eylül 2022): 615-644, s. 636.

Ailesinde dini ilimlerle ilgilenen üyelerden ders alarak kendini yetiştiren kadınlar bu konuda engellenmeyip desteklendiklerini göstermektedir. Mesela 17. yüzyıl sonunda doğan hace-i zenan (kadınların hocası) olarak bilinen hattat, şair Ani Hatun Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi ailesinden gelmekteydi.

Yalnızca merkezde değil taşrada da kızını eğiten ulemadan örnekler vardı. Kastamonu ulemasından bir şairin kızı Feride Hanım hem şairdi hem de hattatlık icazeti vardı.²⁴⁴ 18. yüzyılın ikinci yarısında kızı Zübeyde Fitnat'a özel dersler aldırarak şeyhülislam Esad Efendi, kızının önde gelen şairelerden biri olmasını sağlamıştır.

Müderres, şair, hattat bir babanın kızı olan Kastamonulu Baharzade Feride Nesibe Hanım (1873-1904) ilk eğitimini babasından almış, hafızlığını tamamlamış, Farsça ve Arapça öğrenmiş; hat meşk etmiştir. Hocasının nezaretinde istinsah ettiği *Muhammediye* bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde Yazma Bağışlar bölümünde 1395 numarada kayıtlıdır. Feride Nesibe Hanım'ın icazeti olan eserin ferağ kaydında kendisini "Seyyide Nesibe el-Feride bint'i Baharzade" olarak tanıtmakta ve Hasan eş'Şevki'nin öğrencisi olduğunu belirtmektedir. Bu yazma onun bir eseri hem imla olarak hem de hat sanatında yetkin biri olduğunu kanıtlamaktadır.²⁴⁵

Sülüs ve nesih meşk eden şairenin hat icazeti de vardır. Çok genç yaşta gazelleriyle ün kazanmıştır. Devlet büyüklerine yazdığı şiirler de vardır. Mithat Paşa'nın sadrazam oluşu üzerine bir tebrikname yazmış, Paşa da teşekkürname ile karşılık vermiştir. Çocukken okuduğu *Tuhfe-i Vehbi* sayesinde Edebiyata merak salmıştır.²⁴⁶ Erzurumlu Emrah Kastamonu'ya geldiğinde onunla görüşerek şiirlerine tahmis ve nazire yazmıştır.²⁴⁷ Leyla Saz, Baharzade 'nin şiirlerine nazire yazdığı diğer şairdir. Eşi Sırrı Paşa'nın Kastamonu Valiliği esnasında birbirleriyle tanışıp görüşen iki şaire ortak bir gazel de kaleme almıştır. Leyla Hanım kır çiçeğine benzettiği Baharzade Feride Hanım'ı sevdiği şairler Abdülhak Hamid, Makbule Leman, Fitnat Hanım ve Şair Nigar Hanım arasına katarak metheder.²⁴⁸

Leyla Saz Hanım İstanbul'a döndükten yirmi sene sonra tekrar Kastamonu'ya gittiğinde Baharzade Feride Hanım'la bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Leyla Hanım'ın verdiği detaylar on dokuzuncu yüz yılda taşrada yaşayan entelektüel bir kadının

²⁴⁴İbrahim Alaattin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s. 135.

²⁴⁵Zehra Öztürk, "Muhammediye'nin İki Yazma Nüshası ve İki Kadın Müstensih", *Türk Kültürü İnceleme Dergisi 1*, İstanbul 1999, 329-334, s.331, 332.

²⁴⁶Murat Uraz, *Kadın Şair ve Muharrirlerimiz*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi, 1941, s. 81.

²⁴⁷Eyüp Akman, *Kastamonu Kaynaklarında Erzurumlu Emrah*, Ankara: Gazi Kitabevi Yayınevleri, 2011.

²⁴⁸Bünyamin Çağlayan, *Baharzade Feride Hanım Divanı*, 2006, Ankara: Çağhan Ofset Matbaacılık

ev, kılık kıyafet ve sosyal ortamına dair fikir verir.²⁴⁹ Diyarbakırlı Şaire Sırrı Rahile Hanım (1814-1877) Kadirî tarikatına mensup bir mutasavvıftır. Divanında tasavvufi kavramlar, ıstılahlar yoğundur ve mensup olduğu tarikatın öğretilerini anlatır.²⁵⁰

Ahmet Cevdet Paşa'nın kızları Fatma Aliye, Emine Semiye Hanımları sayabiliriz. Ahmet Cevdet Paşa dindar ve aydın bir baba olarak öğrenmeye hevesli Fatma Aliye'ye destek çıkmıştır. İlk pedagoji kitabı yazarı eğitimci Ayşe Sıdika Hanım'ın babası ulemadan Mustafa Numan annesiz kalan kızlarının eğitimine büyük ihtimam göstermiştir. Örgün eğitim almalarına ilave olarak Ayşe Sıdika'nın Bulgarca öğrenmesi için ona hoca tutmuştur.

Abdülhamid'in ünlü şeyhi Şeyh Zâfir'in kızı Zeynep ve torunu Esmâ da hususi eğitim almış kadınlardandır. Esmâ Zâfir çevirmenlik yapmış, kitap yayınlamıştır. Önce hususi eğitim görmüş akabinde koleje devam etmiştir.ⁱⁱ Onun koleje ilk başladığında İngilizce hiç bilmeyip Fransızca bildiğinden yalnızlık çektiğini söyleyen Mary Patrick Mills, bir gün kütüphanedeki Fransızca ansiklopedide babası Cezayir Emiri Abdülkadir'in hayat hikayesine rastladığını ancak o zaman kendini gerçekten evinde hissettiğini anlattığını kaydeder.²⁵¹

1912 doğumlu Saffet Tanman da ulema kökenli bir aileden gelmektedir ve çocukluğundaki hatıralar ilginç bilgiler sunmaktadır.²⁵² Son devir din alimlerinden Esad Erbili “daha 1900’lü yılların başında kızına piyano dersleri aldırarak kadar geniş görüşlü, münevver bir insandır.”²⁵³ Nafi Baba Tekkesi'nin şeyhi Nafi Baba'nın kızı Cavide Hayre

²⁴⁹Tezkire-i Fatin'de gazelini gördüğüm Feride Hânım ile Kastamonî'ye ilk gidişimde görüşmüştük. İkinci defa gidişimde birçok aradım. Nihâyet cahil kadının biri “Baharzade kızı” diye ekmegini kalemi ile kazandığını hoş görmeyerek “şükka yazar, nâme yazar, yazısını hükümette erkekler okur” takbihi ile yerini haber verdi. Gittim. Odacığının köşesinde buldum. Dallı koyu pembe entarisinin üstüne küçük bir şal parçası kuşanmış, kesik saçlı başını oyaly koyu renk yemeni ile kundaklayıp incecik örgü saçını yandan kundağın arasına sokmuş, İstanbul'da gördüğü yaşlı hanımların kıyafetinde derli toplu tertemiz odasının erkân şiltesine oturmuş bir kitap mütalaa ediyordu. Beni kapı eşiğinde görünce mülâkâtımız yirmi seneyi geçtiği hâlde derhâl tanıyıp istikbâle şitâb niyetiyle yerinden fırladı. Fakat ilk adımda sendeledi, düşerken kavradım, kucaklaştık. O hâl-i metrukiyette kendini arayıp buluşum o derece memnun etti ki teessüründen titriyordu. Birkaç dakika süren sükkûtan sonra hasbîhâle başladık, raftaki kitaplarını sordum. “Eslâfin divanları ve tarihler” dedi. Kendi âsârını istedim. “Eser sahibi olmak haddim mi? Ben kimim ki eserim olsun” dedi. Kimsiniz sualime “Hiç” deyince “Hiç de bir şeydir, fakat şâyân-ı hürmet, edibe bir hânımsınız.” dedim. Gözleri yaşardı, mülâkâtımızın yadigârı olmak üzere müşterek bir şey yazmamızı teklif ettim. “Ben ne yazabilirim, uzun senelerden beri kalemim...” diyerek sükkût etti ise de ibrâm ve ricamla müşterek bir gazel yazdık. Ertesi gün bana mükemmel bir kaside gönderdi. Bedbaht hatunla bir daha görüşemedik. İrtihâlini İstanbul'da öğrendim. İbnü'l Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 409- 410.

²⁵⁰Berat Açıl, “Sırrı Rahile Hanım ve Divanı”, Boğaziçi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, s. 45.

²⁵¹Mary Mills Patrick, *Son Sultanların İstanbul'unda*, İstanbul: Dergâh Yayınları 2017, s.101.

²⁵²Saffet Tanman, *İlgaz Dağları'ndan Batnas Tepeleri'ne*, İstanbul: YKY, 2008.

²⁵³Şefik Can, *Hatıralar*, haz: Hayat Nur Artıran, İstanbul: Sufi Kitap, 2022, s.102.

Hanım ünlü bir hanende ve bestekardır.²⁵⁴ Bursalı bir şeyh ailesinin kızı Şukufe Hanım'ın piyanosu tekkede merdivenden çıkınca kenarda durur. Kadınlara Peygamber Sofrası düzenleyen, tekkenin geleneklerini sürdüren Şukufe Hanım ve ailesi piyano çalmasında beis görmez.²⁵⁵

Şazeli Tekkesi şeyhi Salih Efendi'nin (ölümü 1918) kızları Kalbiye ve Ruhiye 'ye verdiği hususi tahsil dikkate değerdir. Salih Efendi Arapça, Farsça ve Fransızca biliyor; keman, kanun, ud ve piyano çalıyor, ayrıca bu aletlerin tamiratından da anlıyordu. İki ay Fransa'da yaşamıştı. Kızları tekkede doğup büyüdüler. Okuma yazmayı babalarından öğrendiler, daha sonra törenle mahalle mektebine başladılar. Annelerini erken yaşta zatürreden kaybettiler, kısa bir zaman sonra Karakol Cemiyeti'nden olan babaları bir İngiliz askeri tarafından başından vuruldu ve öldü. Anneanneleri, yetim kalan, dört kardeşi Çanakkale'de şehit olan oğluna bağlanan maaşla büyötmeye çalıştı. 1913 doğumlu Kalbiye ve 1911 doğumlu Ruhiye cumhuriyetin ilanından sonra Türkoloji ve Felsefe bölümlerine girdiler. Kalbiye Hanım ölene dek yurdun çeşitli yerlerinde öğretmenlik yaptı.²⁵⁶

Müziğe eğilimli şeyh babaları sayesinde bu alanda ilerleyen kadınlara örnek olarak Nefise Özses (doğumu 1908) ve Sadiye Morkaya gösterilebilir. Şeyh Mustafa Efendi'nin kızı Nefise Özses, babasından müzik zevki alarak ağabeyi Hafız Mahmut Bey ile meşk sistemi ve ud çalışmıştır. Günümüze üç bestesi ulaşmıştır.²⁵⁷

Geç modern dönemde doğmuş Samiye Cahid Morkaya (1897-1972) da bir şeyhin kızı olarak örgün eğitimine ek olarak aldığı informal tahsille dikkat çeker. Babası Şeyh İbrahim Şuaddin Efendi'dir. (Ölümü 1896) Kendisini yakından tanıyan Hüseyin Vassaf'ın, güzel yemek, hususiyle aşure pişirdiğini, bağ bahçe işinden anladığını, güler yüzlü sevilen biri olduğunu anlattığı Şuaeddin Efendi aynı zamanda musikiye aşinadır ve tambur çalar.²⁵⁸ Kızlarına da müzik hocası tutar. En küçük kızı Samiye Morkaya Tamburi Mesut Cemil'den sekiz sene müzik eğitimi alır ve Darelelhan'dan diploma almaya hak kazanır.

Şeyh kimliğinde olup kızını müzik yolunda ilerlemeye teşvik eden kişilerden birisi de 1914 doğumlu Vecihe Daryal'ın babasıdır. Şirvanlı bir din alimi olan Abdülmecid

²⁵⁴ Dr. M. Nazmi Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, Ankara, 2000, s.224.

²⁵⁵ Banu Demirağ, *Dün Bursa Manolya Ağacının Kökleri*, İstanbul: Graphis Matbaası 2000, s.195.

²⁵⁶ Aysıt Tansel, "Kalbiye Tansel (1913-2001) Bir Cumhuriyet Kadını", *Kadın Hayatlarını Yazmak: Oto/Biyografi, Mitler ve Tarih Yazımı Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı*, İstanbul, 19-20 Nisan 2014, s.57-64., s. 58.

²⁵⁷ Patricia Adkins Chiti, Selen Gülün, *Türkiye'de Kadın ve Müzik*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019, s.22

²⁵⁸ Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, c.4, s.143, 144.

Daryal anne babasının yönlendirmesiyle yedi yaşındayken besteci Şevki Bey'in yeğeni Nazıma Hanım'dan ders almaya başlar. Darelhan'da eğitimine devam ederek Mesut Cemil, Ferit Kam, Rauf Yekta gibi isimlerle çalışır.²⁵⁹

Eğitimci Kazım Nami Duru (1876-1967) okula gitmeden annesinden okuma yazma öğrendiğini, hocasının bu duruma memnun olduğunu anlatır. Annesi Fatma Zehra Hanım, Şeyh Külünk İsmail Efendi adında bir Rufai şeyhinin kızıdır. Doğum tarihleri düşünüldüğünde Kazım Nami Duru'nun annesinin okuma yazma bilmesi önemli bir ayrıntıdır.²⁶⁰

İsimleri zikredilen babalar sıradan bir dindardan farklı olarak şehirli, münevver ve ruhani bir dünyaya mensupturlar. Tasavvufi bir gelenekte yaşam sürmeleri kızlarına dini terbiye ve eğitime ek olarak müzik, yabancı dil, edebiyat eğitimi aldirmalarına mâni olmamıştır. Kuşkusuz bu bakış açısında farklı bir hoşgörü ve ilmin kıymetini bilmeleri etkin olmuştur.

Ulema çevresi veya ailesinden yetişen şair, hoca, hafız kadınların yanı sıra hattat örnekler de bilinmektedir. Hâfız Hatice Hanım (Ölümü:1299/1881) Karacaahmet Kabristanı'nda metfundur. Kâdiri tarikatının önde gelen büyüklerinden Kaygusuz İbrahim Baba'nın dervişlerindendir. Mezar taşındaki bilgilere göre Seyyid bir aileden gelen Hafız Hatice Hanım, hattattır ve şeyhiyle aynı hazirede bulunacak kadar iyi bir dervıştır. Sultan II. Mahmut döneminde yaşamış, Yahya Efendi Dergâhında medfun Şerife Fatma Fitnat Hanım (Ölümü: 1250/1834) mezar taşı sayesinde bilgi edinebildiğimiz diğer bir hattat dervıştır. Buna göre babası dersiam ve şeyhtir. Şahidesinde alime ve hattat ibaresi yazmaktadır. II. Abdülhamid devri kadın hattatlarından Servet Hanım ise Abdülaziz'in hal edilmesi olayı sebebiyle Taife sürgün edilen Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin kızıdır. Okuma yazma bilmeyen biriyle evlenmiş, anlaşılamayıp ayrılmıştır. Yazdığı dokuz hilye-i şerife atfen “Çocuğum yoksa da rahmete vesile olacak dokuz evladım vardır” diyecektir.²⁶¹

Babası yahut dedesi tasavvufa mensup, şeyh ya da hoca olan kadınların yaşam öykülerine göz attığımızda aileden devraldıkları mirası sürdürdüklerini görürüz. Tekkede, bir dergâhta yetişmiş olmak o mekanların terbiyesini ve ilmini edinmek hayatlarında

²⁵⁹Patricia Adkins Chiti, Selen Gülün, *Türkiye’de Kadın ve Müzik*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 139.

²⁶⁰Ali Birinci, “Kazım Nami Duru (1876-1967)” *Türkiye’de Sosyoloji İsimler-Eserler I*, Derleyen: M. Çağatay Özdemir, Ankara 2008, s. 235.

²⁶¹Hilal Kazan, *Dünden Bugüne Hanım Hattatlar*, İstanbul: İBB. Kültür A.Ş., 2010, s.65, 74, 82.

önemli izler bırakmıştır. Kendileri bir aile kurduklarında bu aktarımı çocuklarına, kimi kez torunlarına yapmaları kaçınılmazdır. Hal ve davranışları sıradan insanlardan farklıdır ve bu durum anlatılarda yer alır. Halide Edip otobiyografisi *Mor Salkımlı Ev*'de tüm aile üyelerini detaylıca tasvir eder, anneanesi diğerlerinden farklıdır. Onun incelikli yaşam tarzını, ağzından kimseye kötü söz çıkmamasını, cömertliğini bağlı bulunduğu tarikata bağlar.

Tâhirü'l Mevlevî'nin babaanesi Şefika Afife Hanım, ünlü hattat Mehmet Tahir Cemaleddin Efendi'nin kızı, Yenikapı Mevlevihane'si şeyhlerinden Osman Selahaddin Efendi'nin süt kardeşidir. Tahir'ül Mevlevî'ye babaannesinin yetişmesindeki katkısını şöyle anlatmaktadır: “Sekiz dokuz yaşlarında bulunduğum ve mahalle mektebine devam ettiğim sıralarda idi ki- ruhu şad olsun büyük validemin çalıştırması sayesinde *Kur'an-ı Kerim*'i hatmeyledikten maa'da *Ahmediye*, *Muhammediye*, *Envâr'ül-Aşıkîn*; hatta *Battal Gazi* gibi harekeli basılmış kitapları -tabir-i mahsûsiyle- söküp çıkarıyordum.”²⁶²

Anlatılan örnekler dindar, şehirli ve münevver Osmanlı aydınlarının ailelerindeki kadınlara yaklaşımlarını ortaya serer. Gerek musiki gerek edebiyat gerek sanat alanına yönettikleri kadınlar kendi yollarında ilerleme imkanı bulmuşlardır. Geç modern dönem tasavvuf çevresindeki baba-kız, aile ilişkileri üzerinde çalışıldıkça çok enteresan bilgilerin çıkacağı bakir bir vahadır.

3.3. Sosyal Faaliyetleri

İslam inancına göre kişinin vefatından sonra amel defterine iyilik yazılacağı inancı yüzyıllar boyu devam eden kamuya açık bir hayır bırakma geleneğini doğurmuştur. Sağken cami, çeşme, köprü, okul yaptırmak ya da süregiden bir yardım sağlamak yalnızca erkeklere özgü değildir. Kadınların çok farklı alanlarda ölümlemlerinden sonra sayısız hayrı devam ettirmeleri banisi olduğu eserlerden ve vakfiyelerde kayıtlıdır.

Klasik dönemden itibaren kadın hayırseverler gözle görülür, görülmez pek çok yardımlaşma ve hayır faaliyetinin tam merkezinde yer almıştır. Toplumun her katmanından kadın hayır ve vakıf bağışçısı olmuşsa da kuşkusuz imkân ve servetleri açısından en çok saraylı kadınlar büyük eserler bırakmıştır. Özel bütçelerinden yalnızca muhtaçlara ya da şehir imarına katkı yapılar vakfetmekle yetinmemişler, dini, ilmi müesseseler de tesis etmişlerdir. Çocuklar için sıbyan mektepleri, inşa ettirdikleri camilere kitap bağışlamaları bu türden örneklerdir. Pertevniyal Sultan, Turhan Sultan'ın vakıf eserlerine kütüphane eklemeleri de bilinmektedir. Saraydakiler kadar İstanbul'un sosyal ve ekonomik hayatını

²⁶² A. Atilla Şentürk, *Tâhirü'l-Mevlevî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1991, s.5

Tanzimat'tan itibaren etkileyen Kavalalı Ailesi'nin tahsilli, zengin ve kültürlü kadınları da pek çok yardım faaliyetine bizzat katılmıştır. Büyük servet ve nüfuzlarıyla İstanbul halkının giyim kuşam ve sosyal hayata dair alışkanlıklarını değiştiren Kavalalı prensesler hayır hasenat ve kültürel odaklar oluşturmada da etkin olmuştur. Kavalalı ailesinden Zeynep Kâmil Hanım bu konuda en öndeki kişidir. Gerek konaklarındaki canlı kültürel ortam gerekse yardımseverliği dillere destandır. Çocuğu olmayan Zeynep Hanım eşi Yusuf Kâmil Paşa ile bir çocuk doğum hastanesi yaptırmış, Üsküdar'da bulunan hastane Zeynep Kâmil olarak semte de adını vermiştir. Karı koca vefatlarında hastanenin bahçesine gömülmek istediklerinden orada medfundur.

Kavalalı ailesinde Abbas Halim Paşa'nın eşi Prensese Hatice Halim Yakacık'taki on dönümlük bağını ve içindeki köşkünü 1938'de yetim çocuklar için bağışlamıştır.²⁶³ Ahmet Muhtar Paşa'nın eşi Kavalalı ailesinden gelen Prensese Emine Tugay Kızılay'da ve daha pek çok yardım derneğinde görev almıştır. Hayırseverlik faaliyetlerinin sahipleri basında yayınlanır. Önceki dönemlerde vakfiyelerde geçen baniler şekil değiştirmiştir; modern dönemde gazetelerde isimleri geçer. Mustafa Fazıl Paşa'nın eşinin Mekteb-i Sanayi öğrencilerine giyim yardımında bulunması gibi örneklerin gazetelerde yayınlanması teşvik amacı taşır.²⁶⁴

Saraylı hanımlar, devlet adamlarının eşleri, kızları dışında sivil toplum kuruluşları oluşturan, diğer kadınları bilinçlendirip organize eden şahsiyetler ilk kuşak Osmanlı kadın öncüleridir. Farklı amaçlara hizmet eden kadın cemiyet ve dernekleri Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e değin dört başlık altında kurulmuştur: Ülke savunması, kız çocuklarının eğitimi ve kadınların istihdamı, diğer milletlere mensup kadınların çıkardıkları ve erkeklerin kurduğu dernekler. İlk çıkan dernekler Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti, Osmanlı Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi gibi ülke savunmasına yönelik derneklerdir. İkinci sırada Osmanlı Türk Kadınları Esirgeme Derneğı, Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Hayriyesi, Biçki Yurdu, kadın eğitimini destekleyen dernekler gelir.²⁶⁵

²⁶³ Baha Tanman, *Nil Kıyısından Boğaziçi'ne Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hanedanının İstanbul'daki İzleri*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011, s. 57.

²⁶⁴ “Mekteb-i sanayi şakirdanına giydirilmek üzere Devletli Mustafa Fazıl Paşa Hazretlerinin harem-i ismet tev'emleri hanımefendi hazretleri taraf-ı aliyyelerinden mekteb-i mezbura yüz adet hırka irsal buyurulmuştur”. *Terakki*, 8 Şubat 1285, Numara: 27.

²⁶⁵ Serpil Çakır, “Osmanlı Kadın Hareketi: XX. Yüzyılın Başında Kadınların Hak Mücadelesi”, *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar*, (Der: Hülya Durudoğan, Fatoş Gökçen, Bertil Emrah Oder, Deniz Yüksekler), İstanbul: Küy Yayınları, 2010, s.111-113.

Bahsi geçen iki gruptaki derneklerin kurucu kadrosunda hususi tahsil almış kadınları görürüz. Fatma Aliye, Emine Semiye, Fehime Nüzhet, Aziz Haydar gibi hanımlar Balkan Savaşları sonrasında askerlere, yetim çocuklara ve dullara yönelik yardım kuruluşlarında lokomotif görevi gören isimlerdir. Yalnızca yazı, şiir, tiyatro gibi eserleriyle değil aktif olarak bilfiil derneklerde görev de almışlardır. Kadınların kendi paralarını kazanabilmeleri, idare edebilmeleri ve bir sanat edinebilmeleri için terzilik öğretme yerlerin düşünülmesi yardım faaliyetlerinin ileriye dönük ve birden fazla amaca matuf olduğunu anlatır. Öğrenim amaçlı kurulan yardım dernekleri hem istihdam hem istihsal sağlayacak, aynı zamanda kadınlara bir kimlik kazandıracaktır. Örneğin Konya'daki Şefkat Heyeti'nin açtığı kızlar için dikiş evi masraflarını kenara koyduktan sonra gelirinin yüzde onunu yetimler için ayırmıştır. Behire Hakkı'nın açtığı Biçki Yurdu adlı atölyesi başka semtlerde açılarak şubeleşmiştir. Derneklerin kendi halinde kapalı yaşam süren kadınları da bünyesine dahil etmesi sosyal yaşama aktif katılımı bulunan kadın sayısını artırmıştır. Bu süreç aynı zamanda toplumsal kodlarda ve ataerkil düşünce yapısında da kırılmalara sebep olacaktır.

Meşrutiyet kadınların kurup içinde yer aldığı dernekler açısından son derece zengin bir zaman dilimidir. Fakirler, öğrenciler, askerler, yetim ve öksüzler için sayısız dernek kurulmuştur. İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi, Kadınları Esirgeme Derneği, Teali Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, Osmanlı Cemiyet-i Nisaiyye, Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti bu amaçlarla kurulmuş cemiyetlerdir.²⁶⁶

Meşrutiyette sosyal ve toplumsal rolleri ile görünürlükleri artan kadınlar Osmanlı İmparatorluğu'nun girdiği yıkım sürecinde sessiz kalmamıştır. Balkan Savaşları neticesinde gelen muhacir akınları, şehit ve gaziler büyük travmatik etkiler doğurmuştur. Henüz kaybedilen vatan topraklarının şoku atlatılamamışken yeni işgaller infiale yol açar. Kadınların II. Meşrutiyet'le başlayan hemcinslerine verdikleri konferanslar Balkan Savaşları sonrasında daha büyük katılımı devam etmiştir. İlk toplantı 8 Şubat 1913'te, ikincisi 15 Şubat 1913'te gerçekleşmiştir. Bu toplantılara İnâs İdadisi öğrencileri, öğretmenler, Halide Edip, Fatma Aliye, Fehime Nüzhet, Nakiye Hanım, Şair Nigâr Hanım gibi dönemin münevver kadınları büyük ilgi göstermiştir.²⁶⁷

²⁶⁶ Zafer Toprak, II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay. (228-237), 1992, s.231.

²⁶⁷ Nuray Özdemir, Millî Mücadele Dönemi Mitinglerinde Türk Kadını, *Belgi*, Sayı 21, (Kış 2021/1) ss. 1-21, s.3.

İzmir ve İstanbul'un işgaline karşı kadınların ciddi örgütlenmesi ve tepki eylemleri olmuştur. Mitinglere katılmış, para toplamış, yardım kampanyaları düzenlemişlerdir.

Halide Edip gibi ön plana çıkan kadınlar kadar isimleri gölgede kalan cesur kadınlar da vardır. Bunlardan birisi Zeliha Özen (1890-1955) Yemen şehitlerinden Osman Sadık Paşa'nın kızıdır. İstanbul'un işgalini protesto için 20 Mayıs 1919'da Doğancılar 'da 22 Mayıs'ta ise Kadıköy'de düzenlenen mitinglerde konuşmalar yapan Zeliha Hanım, rüştiyeden sonra hususi eğitim görmüş darülmuallimata, yeterlilik sınavını geçerek kaydolmuştur. Daha sonra Edebiyat Fakültesi'ni bitirerek Fransızca öğretmeni olmuştur.

268

Hususi tahsiliyle Darülinas Edebiyat Şubesi'ne giren, işgale karşı düzenlenen mitingde nutuk irat eden, Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye bizzat katılan Münevver Saime "Asker Saime" olarak ün kazanmış, kendisine İstiklal Madalyası verilmiştir. Onun hakkında Fevziye Abdullah Tansel, İzmir'in işgalini tel'in için düzenlenen Kadıköy'deki mitingde konuştuğu için tutuklandığını, Münevver Saime'nin bunun üzerine kaçarak Millî Mücadele'ye bizzat katılıp silah kullanıp yaralandığını anlatmaktadır.²⁶⁹ Darül'inastan arkadaşı Şukufe Nihal, Münevver Saime'nin vefatı üzerine gazetede kaleme aldığı yazıda ona hayranlığını ve ölümünden duyduğu kederi anlatmıştır.²⁷⁰

Kadınların fazlasıyla aktif olduğu bu yıllarda savaşlarda yaralanan askerler için rozet satan kadınlar arasında eğitimli kadınlar başı çekmektedir. İçlerinde darülmuallimat mezunları olduğu kadar hususi tedris görmüş olanlar da bulunmaktaydı. Hatta daha sonra saraylı olan bir örnek dahi bulunmaktadır. II. Abdülhamid'in oğlu Nurettin ile gaziler yararına rozet satarken karşılaşp sonra onunla evlenen Andelib Hanım (1902-1980) iyi eğitimli bir hanımdır. Yaşlılığında kendisi hakkında yapılan şahitliğe göre sabahları gazete okur, kitap okumaya pek düşkündür eski yazı ve Fransızca kitapları vardır.²⁷¹

İnformal eğitimli kadınların büyük kısmı aynı zamanda sivil hayırseverlik kurumlarının kurucusudur. Yardım dernekleri, eğitim amacıyla kurulmuş dernekler, fakirler için kurulan derneklerinin mimarı ya da öncülerinin genellikle okur yazar ve üst sınıftan kadın olduklarını görürüz. Emine Semiye, Fatma Aliye, Hamiyet Hulusi, Selma

²⁶⁸ Halil Tekiner, *Lokman Hekim Dergisi*, 2015;5(3): 88-89, s.88.

²⁶⁹ Fevziye Abdullah Tansel, *İstiklal Harbi'nde Mücahit Kadınlarımız*, Ankara: Ankara Kültür Merkezi Yayınları, 1991.

²⁷⁰ Şukufe Nihal, *Kadın*, 4 Haziran 1951, sayı: 223.

²⁷¹ Ekrem Buğra Ekinci, *Sultan Abdülhamid'in Son Zevcesi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017, s.111.

Ekrem, Fehime Nüzhet, Aziz Haydar, Halide Edip gibi. Bazen de Meliha Zâfir gibi eşiyle birlikte sivil toplum girişimi içinde yer almışlardır. Kazım Zâfir, Şeyh Zâfir'in torunudur. Ressam Naciye Neyyal'in kızı Meliha Zâfir ile sokak çocuklarını koruma yurdu kurmuşlardır.

Savaş, işgal, yıkım zamanlarını tecrübe etmek zorunda kalan bu kadınların yalnızca yardım ve hayırseverlikte değil toplumsal bilinci uyandırmakta, eğitim kurumlarını oluşturmada da önemli gayretleri olmuştur. Bunlardan biri, gazetelerde kadın haklarını savunan ve kadınların yaşadığı mağduriyetleri sert bir üslupla dile getiren Aziz Haydar Hanım (1881-1956) girişimciliği ve fikirleriyle dikkat çeken bir isimdir. 1881'de Mora Yarımadası'ndaki Tırhala'da doğan Aziz Haydar varlıklı bir ailedendir. Babası Haydar Bey belediye başkanıdır. Selanik'e atanınca aile de oraya gider. Çocukluğu Selanik'te geçen Aziz Haydar'ın arkadaşlarından birisi Mustafa Kemal'dir. Evlendiğinde tek çocuk olduğu için babasının soyadını değiştirmez, bir oğlu olur ve eşinden ayrılır. İstanbul'a gelerek aktif bir hayata atılır. Erenköy Kız Lisesi'ni kurar, Sultanahmet'te "Ana" adında annelere yönelik bir okul açar. Pek çok dernekte görev alır, gazete ve dergilere yazılar yazar, Balkan ve Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşlarında hemşirelik yapar.²⁷² Erenköy Kız Lisesi'nin temellerini atar. Topkapı Fukara Cemiyeti'nde aktif olarak çalışır. Onun elmaslarını satarak temellerini attığı bu okul günümüzde de eğitim vermeye devam etmektedir. Aziz Haydar, Mustafa Kemal'in şu sözleriyle taltif olunmuştur: "İzmir düşman işgalinden kurtarıldıktan sonra muzaffer Başkumandana Türk kadınlarının şükranlarını sunmak için o devrin ileri gelen on-on beş hanımı Çankaya Köşkü'ne gitmişlerdi. Halide Edip Hanım ve Aziz Haydar Hanım da bu heyetin içindeydi. Sırayla Gazi Mustafa Kemal'in elini sıkıp tebriklerini sunuyorlar. Sıra Aziz Hanım'a gelince Gazi, bir an duraklıyor, gülümsüyor. 'Oo! Sen misin Aziz?' diyor ve elini öpüyor. Ve sonra öbür hanımefendilere, çocukluk arkadaşının elini bırakmadan, şu açıklamayı yapıyor: 'Biz erkekler vatanın kurtulması için çalışırken, devletimizden maaşımızı da aldık. Halbuki Aziz Haydar Hanım aynı fedakarlıkları devletten bir kuruş bile almadan yaptı!' ”²⁷³

Türk Kadınlar Birliği Başkanı 1899 doğumlu Latife Bekir sivil toplum kuruluşlarında annesinin izinden giden, Cumhuriyet döneminde son derece aktif görevler alan informal eğitilmiş bir kadındır. Latife Bekir'in annesi Nesime Yusuf da (Kocamemi),

²⁷²Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, 1994, s.84.

²⁷³Nezihe Araz, "Eğitim Savaşının Öncüsü Aziz Haydar Hanım 7", *Milliyet*, 3 Ağustos 1988, s. 9.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin, *Teali-i Nisvan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti*'nin kurucularından, ayrıca bir entelektüel ve İttihat Terakki üyelerindendi.²⁷⁴ Nesime Yusuf (Kocamemi)'nin başkanlık ettiği cemiyetin kız çocukları için okullar açılmasını sağlamak, atölyeler kurmak gibi hizmetleri vardır. Osmanlı donanmasına *Nevzad-ı Vatan* isimli bir savaş gemisi de hediye eden cemiyetin yayın organı *Hanımlara Mahsus Gazete* 'dir. Nesime Hanım'ın kızı, Suphi Paşa'nın torunlarından olan Latife Hanım hususi tahsil görerek yetişmiş, dadısından iyi derecede Fransızca öğrenmiştir, Rumca da bilmekteydi. Annesinin kurduğu bu cemiyette 17 yaşındayken katiplik görevinde bulunmuştur.²⁷⁵ Ekonomik olarak sıkıntıya düştüklerinde Notre Dame Sion'da Fransızca öğretmenliği yapması önemli bir ayrıntıdır.²⁷⁶

Erken cumhuriyet döneminde de informal eğitilmiş kadınların gerek evliliklerinde gerekse sosyal yardım faaliyetlerinde şahsiyetlerini ortaya koyduğu bir gerçektir. Said Paşa'nın kızı Suphiye (İstinyeli) Hanım bu kişilerdendir. Suphiye Hanım iki kez evlenmiş, iki eşi de hariciyede çalıştığından onlara eşlik ederek yabancı konukları ağırlamıştır. Münevver Ayaşlı'nın anılarında Suphiye ve Vahit Hanımlar'ın ikisi de zekâları, görgüleriyle tanınan hanımefendiler olarak geçmektedir.²⁷⁷ Lisan bildiğinden Osmanlı döneminde yabancı konuk hanımlara çevirmenlik yapmıştır. Onun Avusturya İmparatoriçesi 'ne İstanbul'a geldiğinde haremde rehberlik ettiğini Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın hatıralarından öğreniriz.²⁷⁸

Sonuç:

Klasik dönemde valide sultanların vakıf olarak yaptırdıkları çeşme, cami, mektep gibi hayırlar geç modern dönemde informal eğitilmiş aydın ve fedakar kadınlarca derneklere evrilmiştir. Bahsi geçen ve ismi yitip giden pek çok kadının emeği, toplumu bilinçlendirerek organize etmiş bazen savaş yetimlerine para toplamış, bazen kadınlar için istihdam alanı oluşturmuşlardır. Savaşlar, işgal, vatan topraklarının elden çıkması farklı dünya ve siyasi görüşten kadınları aynı amaç şemsiyesi altında bir araya getirmiştir. Nezihe Muhittin, Azize Kıbrıslı, Seniha Sami Moralı ve adı unutulmuş pek çok isim örgün eğitim

²⁷⁴Melek Günersu, *Nevbahar: Abdülatif Suphi Paşa Konağı'nda Aşk ve Tarih*, İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2004, s.38.

²⁷⁵Murat Özer, *Doğu-Batı Sentezinde Bir Paşa -Şeyh Maarif Ailesi Moreviler*, Kaknüs Yayınları, 1. Baskı, İstanbul: 2011, s.236.

²⁷⁶Aslı Davaz, *Eşitsiz Kız Kardeşlik*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014, s. 364.

²⁷⁷Münevver Ayaşlı, *Dersaadet*, İstanbul: Bedir Yayınları, 1993, s. 115, 146.

²⁷⁸*Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları*, Haz. Burak Enver, İstanbul: Kronik Yayınları, 2023, s.125.

almamış, mektebe gitmemiş fakat nitelikli informal tahsilleriyle hem Osmanlı hem Cumhuriyet'te önemli işler başarmışlardır.

3.4. Saray Kadınları ve İnfomal Eğitim

Devlet yönetim kademesinin en üstü olan sarayda yaşam daima sıkı bir hiyerarşiye ve kurallar silsilesine bağlı kalmıştır. Eğitim çok önemsenmiş hem hanedan mensuplarının hem saray halkının eğitimine çaba harcanmıştır. Bu kısımda özellikle oryantalistlerin kurguladığı hayali harem önyargısının üzerinde durulacak ve haremdeki kadınların tahsilinin niteliği, süresi, etkisi gibi konular ele alınacaktır. Müzik öteden beri sarayda icra edilen ve önemsenen bir daldır. Bestekar pek çok padişah ve valide sultan sarayda aktif bir müzik geleneği olduğuna işaret etmektedir. Padişah ve eşleri dışında cariye ve kalfalardan da üstün yetenekli müzisyenler yetiştirilmiştir. Yalnızca padişahın ailesindeki kadınların değil cariyelerin saray görevlilerin neleri bilip bilmediği, saray kadınlarının okuma alışkanlığı, Valide Sultanların vakfettikleri kütüphaneler ve şahsi kitapları hakkında bilgi verilecektir.

3.4.1. Kadınefendiler

Klasik dönemden son döneme değin şehzadelerin ve veliahtların eğitime çok dikkat edilmiştir. Lalaları tarafından nezaret edilerek yetiştirilen padişah oğullarının her dersten farklı hocası bulunurdu. Öte yandan erkek çocuklarının tahsiline gösterilen ihtimamın olduğu bir yerde kızların göz ardı edileceği düşünülemez. Sarayda harem bölümündeki genç kız ve sultanların tahsiline her zaman önem verilmiştir. Padişahın kızları da incelikli bir görgü, dini ilimler, el iş sanatlarıyla ilgili dersler alırdı. Dört yaşına gelen her şehzade ve sultan eğitime başlardı. *Bed-i Besmele* denen devlet erkanın katıldığı, lalaların refakat ettiği ve ilk dersi şeyhülislamın verdiği bir merasimle, okuma yazma, *Kur'an-ı Kerim*, ilmiyal dersleri öğretilirdi.²⁷⁹

Okuma yazma bilmeyen Valide Sultan'ın olmadığını ileri süren Ali Akyıldız terekelerinden çıkan yazı takımlarına dayanarak en önemli eşyalarının kağıtlar, mürekkep hokkaları, divitlerin olduğunu belirtir, zira haremdeki en yetkili kişi olan Valide Sultan'dır ve işlere dair yazışmaları da o yapar. Valide Sultanların bıraktıkları vakfiyelerden, kurdukları kütüphaneleri, camilere bağışladıkları kitapları öğrenebiliriz. Büyük bir hayırsever olan Turhan Sultan uzun süre valide sultan makamında kaldığından ardında pek çok eser bırakmıştır. Bu eserlerden Yeni Cami Külliyesi'nde tesis ettiği kütüphaneye 314

²⁷⁹İlber Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2008, s.159.

cilt eser bağışlamıştır. Kitapların üzerinde mührü basılıdır. Ayrıca inşa ettirdiği iki kalenin içinde yer alan cami için 48 cilt kitap koydurmuştur.²⁸⁰

Pertevniyal Sultan'ın Trabzonlu bir hocaya Mısır baskısı altı ciltlik bir *Tefsir-i Kebir* hediye etmesi, vasiyetinde sağlığında sürekli okuduğu Hafız Osman hatlı *Kur'an-ı Kerim*, Hafız Hasan Raşid hatlı *En'âm ve Delâilü'l Hayrat*, Mehmet Sadeddin Bursevi hatlı *Evrâd-ı Fethiyye*, Abdüssamed el-Hac Rasim Mehmet hatlı *Hizbü'l-bahr ve Devr-i A'lâ* mecmuasıyla üzerinde *Dua ve Esma-i Evliyaullah* yazılı mecmuayı ziyaretçilerin okumaları için türbesinde konmasını istemesi sultanın okuyup beslendiği kaynakları gösterir.²⁸¹

İlme büyük önem veren Bezm-i Âlem Valide Sultan'ın tesis ettiği kütüphane tıp, coğrafya, tarih, ziraat, siyer, astronomi, mantık, cebir, dini ilimler, rüya tabirleri gibi pek çok alandan kitapları ihtiva eder. 439 ciltten oluşan bu kütüphane sultanın entelektüel kişiliği hakkında önemli bilgiler sağlar. Vakfiyesinde hepsinin isimlerinin kayıtlıdır ve içlerinde Bezm-i Âlem Sultan'ın mührü yer almaktadır. Sultan yazma ve basma eserlerden oluşan şahsına ait bu kütüphaneyi banisi olduğu Dar'ül Maarif Mektebi'ne bağışlamıştır. Sultan II. Mahmut'un türbesinin arka tarafına modern mimari üslubuyla inşa edilen mektep, Osmanlı Devleti'nin ilk sivil idadisiidir. Kütüphanesi vakfiyede yer alan bilgiye göre cuma günleri dışarıdan gelenlere hizmet edecektir.²⁸²

Padişahların yabancı dil ve müziğe verdiği ehemmiyet saraydaki kadınlara da sirayet etmiştir. Adile Sultan, Esma Sultan, Refia Sultan, Şadiye Sultan, Fatma Sultan, Nazime, Ayşe, Fehime Sultanlar aldıkları hususi dersler sayesinde yabancı dil bilen, enstrüman çalabilen padişah kızlarındandır. Divanı olan, yabancı dil konuşabilen, müzikte beste yapabilecek denli yetkin padişah eşleri, hanım sultanlar da hususi dersler görmüşlerdir. Gördüğü eğitimi hakkında arşiv belgelerinden malumat edinebildiğimiz Refia Sultan'ın Fransızca, Farsça ve piyano dersi aldığını anlıyoruz. Örneğin Sultan için Farsça hocası, Sadi'nin *Gülistan* adlı eserini, *Taberi-i Kebir*'i satın almıştır. Fransızca hocası Maria Tirard ise Sultan'a Fransa'dan kumaş getirtmiştir. Padişah II. Abdülhamid'in bir iradesiyle şehzadeler ve kerimelerinin tahsil seviyesini anlamak için bir imtihan yapılmıştır. Buna göre alınan *Kur'an-ı Kerim*, *Dürri Yekta* adlı eserin okunması, kıraat,

²⁸⁰İsmail E. Erünsal, "Turhan Valide Sultan Kütüphanesi", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 426.

²⁸¹Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı Valide Sultan*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017, s.473,483.

²⁸²Selda Nur Mermertaş, "Osmanlı Devleti'nin İlk Modern Mekteplerinden Dar'ül Maarif", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15 Haziran 2021, s. 89,90.

hüsn-i hat, coğrafya, Fransızca kıraati, grameri ve tercümesi ile *La Fonten* hikayelerinin ezberinden oluşmaktadır.²⁸³

Sarayda müzik eğitime çok değer verildiği bilinen bir gerçektir. Padişahlardan Abdülmecid, Abdülaziz, II. Abdülhamid, V. Murat ve Vahdettin ve Halife Abdülmecid Efendi enstrüman çalmış, besteler yapmıştır. Cariyelerden koro, bando takımı oluşturan V. Murat'ın kızları bestekardır.

Piyano Batı tarzı hayat etkilerinin görülmeye başlanmasından itibaren gerek sarayda gerek devlet ricalinin konaklarında yer almıştır. Abdülmecid döneminden itibaren piyano sosyal değişimin Batılılaşma yönünü temsil eden enstrüman olarak ortaya çıkmasıyla icracı, orkestra şefi, besteci, eğitimci, nota yayıncısı, mağazası gibi pek çok meslek ve kolları gelişir.²⁸⁴ Sanat dallarının çoğuna yatkınlığı ile tanınan Halife Abdülmecid, çocukken Feleksu Kalfa'dan müzik dersleri almıştır. Arşiv belgelerinde sultanlar için alınan piyano, akordeon kayıtlarına yahut müzik aletlerinin tamirine dair bilgiler bulunmaktadır.²⁸⁵ Sarayda her salonda birer piyano bulunduğunu söyleyen Leyla Saz'ın şahitliği, saraylı hanımların piyanoya ilgisini açıklar niteliktedir. Nitekim arşiv kayıtlarından cariyelerden de piyano çalan örnekleri görürüz. Örneğin bir belgede Padişah II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ertesinde haremdeki cariyelerden biri piyanosunu sorup iadesini istemiştir. Muhtemelen Yıldız Sarayı'nın yağmalanması esnasında piyanoya el konulmuştur. Cariyenin belgeye yansıyan bu arzusundan müziğin saraylılar nezdindeki ehemmiyetini kavrarız.²⁸⁶

Saraydan başlayan müzikteki dönüşüm konaklara, oradan da hali vakti yerinde olanların hanelerine girecektir. Türk Müziği bu dönemden itibaren yerini ve itibarını kaybedecektir. Kimi aileler “Türk müziğinin inleyen monotonluğu” yerine müzik olarak Avrupa müziğini koyar.²⁸⁷ Kırım Savaşı sonrasında Avrupalı müziğin gittikçe yayılması “Pianofertesiz harem, hemen hemen yoktur ve Türk hanımlarının pek çoğu mükemmel yorumcudur.” şeklinde yorumlanmıştır.²⁸⁸

²⁸³BOA, Y. EE., 72/131.

²⁸⁴Arif Güzel, “XIX. Yüzyılda Piyano ve Osmanlı Kadını”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 8, S. 1, 2021, s.246-261. s.246.

²⁸⁵Şehzade Ziyaeddin Efendi'nin kızı Dürriye ve Kadriye Sultanlar için yeniden alınacak piyano ve akordeon ile tamirat bedeli miktarın ödenmesine dair belge: BOA, MB. İ 186-48, H. 04-07-1334 (7 Mayıs1916) Seniha Sultan'ın bir sebzeçiye olan borcuna karşılık piyanosunun satılmasına karar verilmesi ve borcunun ödenmesi tavsiye edilmesi: BOA, MB. İ 149-2, H. 11-12-1328 (14 Aralık 1910)

²⁸⁶BEO, 3675-275575, H. 29.11.1327 (12 Aralık 1909)

²⁸⁷Selma Ekrem, *Peçeye İsyan*, İstanbul Anahtar Yayınları Kitabevi, 1998, s.159.

²⁸⁸Yonca Karul İlyaz, *Piyanonun Osmanlı'daki Serüveni*, Nobel Akademik Yayıncılık, 2021

Donizetti, Guatelli, D'arande (Aranda Paşa) gibi yurt dışından gelen müzisyenler saray halkına dersler vermiştir. Son dönem sultan hanımlarının çoğu ileri derecede iyi piyano çalmaktadır. Münire Sultan (1844-1962), babasının isteği üzerine Batı musikisi öğrenmiş piyano ve lavta çalmıştır.²⁸⁹ Sultan Abdülmecid'in oğlu şehzade Burhaneddin Efendi'nin torunu Kadriye Sultan (1895-1933) da iyi derecede piyano çalmaktaydı. Hatta sürgün edildiğinde İsviçre'de piyano dersleri vererek geçimini sağlamıştır.²⁹⁰ Şadiye Sultan (1886- 1977)'ın besteleri Paris'te çalınmıştır. Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan (1898-1957), Padişah Vahdettin'in kızları Sabiha (1894-1917) ve Ulviye (1892-1967) de piyano çalıp beste yapan sultanlardandır.²⁹¹ 1901, 1904 ve 1905 yıllarında İstanbul'a yolculuklar yapan zengin ve seçkin pek çok İstanbullu aile ile tanışıp evlerinde misafir kalan Marc Hély's (1864-1958), Naime Sultan'a (1876-1945) da misafir olur ve gözlemlerini kaleme alır. Onun müziği tutkuyla sevdiğini, sarayına küçük bir konser salonu yaptırdığını, şehre gelen sanatçılara bu salonda dinleti yapıldığını kaydeder.²⁹²

Leyla Saz, haremın saz takımlarının hepsinin mükemmel olduğunu, kalfaların Mabeyn sazendeleri ve beyler kadar iyi çaldığını, hatta Şehzade Vahdettin Efendi'nin doğumunda çalan kadınlar için “Nasıl bu kadar mükemmel çalabilirler! Nerdeyse bizden iyi çalışıyorlar” dendiğini kaydeder. Ayrıca Sultan Murad Efendi'nin iyi piyano çaldığını, bestelerinin de olduğunu belirtir. Çırağan'da bulunduğu senelerde kızları Fehime (1875-1929) ve Hatice Sultan'lara (1870-1938) bizzat piyano dersleri vermiştir.

Fatma Sultan'ın tahsiline dair bir anekdotu da II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu nakleder. Sultan Abdülmecid'in oğulları Beşinci Murad ile kızı Fatma Sultan'a bir ders odası hazırlattığını, hocaların buraya gelip ders verdiklerini anlatır.²⁹³

Ablası Advie Hanım'la küçük yaşta Cemile (1843-1915) ve Münire Sultan'a (1844-1862) nedime ve arkadaş olarak saraya alınan Leyla Saz, Cemile Sultan'ın yalnız piyano çaldığını, Münire Sultan'ın ise muallimesi tarafından takdim olunmuş bir lavtası olduğunu söyler. Şöhret, Levnifer, PayamNigâr Kalfaların keman çaldığını, Seçkin bir piyanist ve saray saz takımının baş kemancısı olan Donizetti Paşa'nın öğrencisi Hazinedar

²⁸⁹A. Emsal Çevik, M. Yaşar Kaltakçı, “Türk Musiki Geleneğinde Kadın ve Kadın Bestekarlar”, *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, Bahar 2011.

²⁹⁰Yılmaz Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, C.II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 418.

²⁹¹Murat Bardakçı, *Sultani Besteler: Osmanoğulları'nın Son Padişahı Mehmed Vahideddin'in Eserleri*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 1997, s. 14.

²⁹²Marc Hély's, *Kapalı Bahçe Kadın ve Harem*, Çeviren: Aysen Altınel, İstanbul: Gita Yayınları, 2011, İkinci Baskı, s. 101,102.

²⁹³Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s.100.

DürriNigâr Kalfa'nın ise "O zamanın modası olan polka, mazurka ve vals havalarında parçalar bestelediğini aktarır."²⁹⁴

Ünlü müzisyen Geza Hegyei, Abdülmecid Efendi'nin eşine, kızı Dürrüşehvar Sultan'a ve Şadiye Sultan'a piyano dersleri vermiştir. Taha Toros ise Lizst'in sarayda Abdülmecid Efendi, Sabiha, Şadiye Sultanlara piyano hocalığı yaptığını anlatır.²⁹⁵ Hanım Sultanlar için devrin önde gelen musiki hocaları tutularak küçük yaştan itibaren müzik eğitimi aldırılmasının yanı sıra cariyelerinden yeteneği olanlar da bu eğitime dahil edilirdi. Meşhur müzisyen Medeni Aziz Efendi'nin vükela konakları, saraylar arasında dolaşarak ders verdiği bilinen hocalardandır. Atiye Sultan (1824-1850)'ın kızları Feride (1847-1920) ve Seniye Hanımlara (1843-1920) ve cariyelerine musiki meşk ettirmesi²⁹⁶ II. Abdülhamid'in kızı Zekiye Hanım Sultan'ın (1872-1850) sarayında ünlü hattat Fehmi ramazan imamı, musikişinas Hafız Hacı Nafiz Bey de müezzin olarak görev yapması²⁹⁷ saraydaki hayatı sürdürme arzusudur. Evlendikten sonra maiyetlerinde devrin önde gelen musikişinaslarını, hattatlarını bulunduran, kendilerine tahsis edilen saraylarında misafir eden padişah kızları, böylelikle çocukluklarında aldıkları görgü ve eğitimlerini devam ettirmiştir.

Sarayda padişahın kardeşlerinin eşleri ve kızları da himaye edilir, verilen eğitime dahil edilirdi. Naciye Sultan hatıratında babasının ölümünün ardından Sultan Reşat'ın kendisine gösterdiği ihtimamı sevgiyle anar.²⁹⁸ Padişahın kızları şüphesiz cariyelerden daha iyi bir eğitim alırdı. Sarayda erkek çocuklarının eğitimi de klasik dönemden modern dönme değişim geçirmiştir. Sultan Abdülmecid'den itibaren modern eğitimi ülke geneline yayma politikalarının izdüşümü olarak sultan ve şehzadelerin gördükleri eğitim de iyileştirilmiş, örgün eğitim haline getirilmiştir.²⁹⁹

Saraylı kadınlar arasında Adile Sultan (1826-1899) hem uzun yaşaması sebebiyle ki Islahat devrinde dünyaya gelip Tanzimat devrinde yetişmiş, II. Meşrutiyet'e erişmiş; böylelikle II. Mahmut, Abdülmecid, Abdülaziz, V. Murat zamanlarını görmüştür. Hem de

²⁹⁴Leyla Saz, *Haremde Yaşam Saray ve Harem Hatıraları*, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2012, s.39,40, 94-95.

²⁹⁵Taha Toros, "Lizst'den İstanbul'da Kalan Anılar", *Tarih ve Toplum*, c: 65, s:29, 1989, s.35.

²⁹⁶İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1958, s.90.

²⁹⁷Cevriye Uru, Sultan II. Abdülhamid'in Kızı Zekiye Sultan'ın Hayatı (1872-1950), *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü, 2010, s.45.

²⁹⁸Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları, Haz. Burak Enver, İstanbul: Kronik Yayınları, 2023, s.43,48.

²⁹⁹Ali Akyıldız, *Nazime Aydın ve Dindar Bir Sultan*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2020, s.30.

aldığı çok iyi eğitimle en dikkat çekici hanım sultandır. Sanatkâr ruhlu Adile Sultan da hem iyi bir müzisyen hem de bestecidir. Muntazam olarak piyano ve ud çalar, hüznüyleken de besteler yapardı.³⁰⁰ Bestelediği ilahilerin yanında şiirleri arasında en bilinen eseri “Merhaba ey fahri alem merhaba” da Hacı Faik Bey tarafından bestelenmiştir.³⁰¹

Gördüğü dersler arasında din dersleri, edebiyat, musiki, Arapça, Farsça ve hat dersleri bulunmaktadır.³⁰² Dönemin ünlü hattatı Ebubekir Mümtaz Efendi yazı hocasıdır. Meşk derslerinde ilerleyen Sultan, hattat icazeti almıştır. Adile Sultan divan sahibi tek kadındır, divanında münacat, naat, methiyeler, mersiyeler ve tasavvuf manzumeleri yer alır, bulunan beyit sayısı iki bini aşmaktadır. Kanuni’nin “Muhibbi” divanını 1308/1890’da ilk kez bastıran da Adile Sultan’dır. Onun bu himmeti o zamana dek Türk kültürüne gösterilmiş en büyük teveccüh; en büyük vakfı da atasının divanına gösterdiği bu himmettir.³⁰³

II. Abdülhamid halkın eğitimi kadar çocuklarının da eğitimine hassasiyetle eğilmiştir. Türk müziğin, gamlı bulduğundan özellikle Batı müziğine büyük ilgi duyan padişah, şehzadeliği zamanında besteler yapmış, Guatelli Paşa Miralay Lombardi ve Dusap Paşa’dan Batı musikisi dersleri almıştır. Kızları için hususi hocaları görevlendirmiş, bilhassa müzik konusunda ilerlemelerine önem vermiştir. Eşlerinin de müzikle ilgilenmesini teşvik etmiştir. Guatelli Paşa’nın öğrencisi olup mükemmel alafranga piyano icra edebilen Mezide Kadın³⁰⁴, Nazikeada Kadın, pek güzel keman çalan Nurefzun, kızları Ayşe, Şadiye Sultan ve şehzade Burhanettin çok iyi müzisyendir. 1888’de İstanbul’a gelerek otuz sene burada yaşayan, Alman Şair Rilke’nin kuzeni piyanist Anna Grosser Rilke (1853-1938) hatıratında iyi bir besteci ve icracı olan Şehzade Burhanettin’e uzun yer verir. İlk defa Padişah II. Abdülhamid’le Yıldız’da verdiği bir konserle tanışır ve daha sonra sık sık görüşürler. Evlendikten sonra Şişli’de bir konakta oturmaya başlayan Şehzade, Anna Grosser Rilke’den defaatle resital vermesini rica eder, o da ekibiyle müzik geceleri yaparak bu akşamlar sayesinde iyi ücret alır.³⁰⁵

³⁰⁰Sibel Eraslan, *Osmanlı Sarayı’nda Kadın Sultanlar*, İstanbul: Selis Yayınları, 2007, s. 155.

³⁰¹Ferda Mazak, *Sultan II. Mahmud’un Kızı Adile Sultan*, Çamlıca Kültür ve Dayanışma Vakfı, 2000, s. 128.

³⁰²Saadettin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri* C. 1, İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936, s.6.

³⁰³İskender Pala, “Adli kızı Âdile”, *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 1997, S. 45, 23-25.

³⁰⁴Nahid Sırrı Örik, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2002, s. 129.

³⁰⁵Anna Grosser Rilke, *Avrupa Saraylarından Yıldız’a İstanbul’da Bir Hoş Sada*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s.154, 195.

Abdülhamid'in çocuklarının tahsilinden bilhassa müzik eğitimine gösterdiği ihtimama rağmen memnun olmadığını ileri süren Tahsin Paşa hatıratında şöyle söyler: “Sultan Hamid kendi çocuklarının tahsiline itina eder, bunların kemâlatı ilm ile mücehhez olduğunu isterdi. Fakat her nedense buna muvaffak olamaz ve bu yüzden pek canı sıkılıyor görünürdü.”³⁰⁶ İyi bir müzisyen olan Ayşe Osmanoglu da hatıratında saraydaki piyano eğitimine dair önemli bilgiler sunar. Muzika-i Hümayun muallimliğine alınmış olan François Lombardi'nin talebesi olan hazinedar Dürrüyekta Hanım'ın kendisine muallim olarak tayin edilmiştir. Haftada bir gün de Lombardi'den ders alır. Bir gün piyano çalarken notalara dikkat etmediği gerekçesiyle anne babasından ikaz aldığını fakat bu olaydan ders çıkarıp daha çalışkan bir öğrenci olduğunu anlatır. Ayşe Sultan'ın yazdıklarından yüksek mevkilerdeki saray görevlilerin eşlerinin müzikle olan ilgisini öğrenme imkânımız olur.³⁰⁷ Küçükken kız kardeşi Refia Sultan'la Sadrazam Cevat Paşa'nın konağına misafir olduklarını ve Cevat Paşa'nın eşi Nimet Hanım'ın fevkalade piyano çaldığını söyler.

Naklettiği bir diğer vaka müziğin saraylı sultanlar için ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından enteresandır. Ayşe Sultan saltanat mensuplarının sürgün edilmesiyle Beyrut'a yerleşen Sultan Abdülaziz'in kızı Saliha Sultan'ı ziyarete gitmiştir. Yaşı ilerlemiş Saliha Sultan, Ayşe Sultan'ı tüm hatırlatma çabalarına rağmen hatırlayamayınca kenardaki piyanonun başına geçen Ayşe Sultan Aziz Marşı'nı çalmaya başlar. Birdenbire Saliha Sultan'ın hafızası canlanır saygıyla ayağa kalkar ve hüngür hüngür ağlayarak babasının marşını dinlemeye başlar.³⁰⁸

II. Abdülhamid'in diğer kızı Naime Sultan'ın Fransızca ve resim dersi aldığını haremdeki yakın akrabaları³⁰⁹ dolayısıyla bilen Harun Açıba nakletmiştir. Sarayda sohbetlerin Fransızca yapıldığını anlatan II. Abdülhamid'in gelini Mislimelek Hanım, “Zaten o tarihlerde Fransızcadan başka bir lisan kullanılmazdı. Ecnebi lisanlarından yegâne Fransızca öğretilirdi. Diğer lisanlar yalnızca yetenekli talebelere öğretilirdi ki bunlar İtalyanca, İngilizce veya Rumca gibi lisanlardı. Fakat Fransızca bilmek mecburi idi.” demektedir.³¹⁰

³⁰⁶Tahsin Paşa, *Abdülhamid Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931, s. 125.

³⁰⁷Ayşe Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid* İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s.120.

³⁰⁸Münevver Ayaşlı, *Dersaadet*, İstanbul: Bedir Yayınları, 1993, s.131.

³⁰⁹Betül Kübra Bağce, “II. Abdülhamid'in Kızı Naime Sultan'ın Hayatı”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2008, s.99.

³¹⁰Nemika Deryal Marşanoğlu, *Haremden Sürgüne*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2011, s.67

Sarayın teknik gelişmelere ve yeniliklere kayıtsız kalmadığını hanım sultanların fotoğrafla ilgilenmesinden anlayabiliriz. Sultan Reşad zamanında ilk kadın fotoğrafçı Naciye Suman saraydaki sultanlara fotoğraf dersi vermiştir.³¹¹

Kimi kez padişahlar da informal eğitime dahil olur. Sabiha ve Ulviye Sultanlar Farsça Muallimi İranlı Neva Efendi'den *Kur'an-ı Kerim* ve Farsça dersi almaktayken, hocanın yaşlandığını fark eden babaları Sultan Vahdettin dersleri üstlenerek kendi vermeye başlamıştır.³¹² Abdülmecid'in ikinci hazinedarı aynı zamanda kızların sütanneliğini yapan MihriMelek Hanım'ın oğlu Refik'i önce Darüşşafaka'ya yazdıran ardından Almanya'ya eğitime gönderen Vahdettin, okulunu bitirip dönünce onu kızlarının eğitimiyle görevlendirdi.³¹³

Sanatçı kimliğiyle tanınan Halife Abdülmecid'in kızı Dürrüşehvar'ın eğitimine çok önem verdiği ona tuttuğu hocalardan anlaşılır. Geza Hegyei'den musiki dersleri alan sultan Muallim Binbaşı Kemal Efendi'den³¹⁴ fûnûn- u nefise ve lisan dersleri görmüştür. Seniha Sami de Dürrüşehvar Sultan'a İngilizce dersleri vermiştir.³¹⁵ Oryantalist kadın tasavvurundan rahatsız olan Halife, Osmanlı kadınına edilgen değil etken ve çağa uyumlu olmasını arzu eder. Avni Lifij'e göre Abdülmecid "Batı'da Türk kadının harem dairesinde, yumuşak bir sedirde bağdaş kurarak, sol elinde çubuk, sağ eli meyve sepetlerinde, tatlı çanaklarında sabahtan akşama kadar kurumaya yüz tutmuş bir ot hayatı sürdürdüğünü" sandıklarını, oysa "Türk kadınının, son çıkan bir kitabı bitirdikten sonra mülahazalara daldığını, Beethoven'in sonatından veya Wagner'in eserlerinden en güzide parçaları mükemmelen çalıp dinletebildiğini bütün dünyaya kanıtlamak" niyetinde olduğunu söyler.³¹⁶ Bu kurguda Batı'daki oryantalist ve yanlı bakış açısına karşı çıkılırken hedef olarak Batılı kültür öğelerinin isminin olması ilgi çekicidir.

Halife Abdülmecid'in kız kardeşi Nazime Sultan'ın ise 1878 yılında yani Sultan 11 yaşındayken aldığı dersleri ve notlarını gösteren karnesi, sarayda ne tarz bir hususi eğitim verildiğini açıklar. Nazime Sultan'ın gördüğü karnesindeki dersler *Kur'an-ı Kerim*,

³¹¹Seyit Ali Ak, "İlk Profesyonel Kadın Fotoğrafçımız Naciye Suman, *Sanat Olayı*, Mart 1985, no: 84, s.78-79.

³¹²Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s.87.

³¹³İpek Çalışlar, *Hanedandan Bir Sultan Sabiha*, İstanbul YKY, 2023, s.23.

³¹⁴ Müttekait Binbaşı Kemal'in *Kağıt ve Şuhûr-i Mübareke-i Selase* isimli eserleri vardır. Aziz Mahmut Hüdaî Tekkesi postnişinlerinden Mehmet Gülşen Efendi'nin müridlerindendir.

³¹⁵ Lale Uçan, "Halife Abdülmecid Efendi'nin Hayatı", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü *Yayımlanmış Doktora Tezi*, 2019, s.253.

³¹⁶Ahu Antmen, *Modernizm Peşinde: Sanatın Yüz Yılı, Cumhuriyet: Asırlık Bir Muhasebe*, Derleyen: Mehmet Öznur Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, s. 275.

Tuhfetü's-şâhan, Risale-i Ahlâk, Muhammediye, Arapça (Bina), Farsça, İlmihal, Sülûs ve Nesih, Tarih, Ahlâk, Dil Eğitimi, güzel yazı dersleridir. Sultan'ın Kur'an-ı Kerim ve Hat ders notu 10'dur. Sultan'ın Arapça ve Farsçadan aldığı düşük notlar karnenin ciddiyetle ve toleranssız bir şekilde verildiğine işaret eder. ³¹⁷ Nahid Sırrı Örik, Nazime Sultan'ın kavrayışlı ve kültürlü olduğunu, gençliğinde Fransızca öğrendiğini Birinci Dünya Savaşı sırasında da Almancayı elde etmeye çalıştığını söyler. ³¹⁸

Naciye Sultan da hatıralarında aldığı eğitime değinen saray kadınlarından. Kendisine alfabeyi ilk öğreten ve ondan sonra da okutmaya devam eden hocasının Profesör Aynizade Tahsin³¹⁹ olduğunu söyler. Fakat saraya münevver zümresinden hoca gelmesi yasak olduğundan hocası İstanbul'dan sürülmüştür.³²⁰

İyi eğitim, alan saraylı kadınlara Kavalalı ailesinden Mısırlı prenses ve sultanları da ilave etmemiz gerekir. Yaşayış, zenginlik asalet ve kültürleriyle Osmanlı sosyal toplumsal hayatını etkileyen Mısır kökenli aristokrat kadınlar oldukça iyi hususi eğitim görürlerdi. Zeynep Kâmil Hanım, Kavalalı Mehmet Paşa'nın kızıdır ve gerek engin hayırseverliği gerekse sanatçı ve alimleri himaye ettiği, kapılarını açtığı konağıyla ailenin en meşhurdur. Hidiv Abbas Halim Paşa'nın eşi ve kızları da hususi eğitim alan ve müthiş donanımlı kadınlardır. Altı kızı için Almanca, İngilizce, Fransızca öğreten mürebbiyeler tutan Abbas Halim Paşa, İstanbul'un en meşhur hocalarının köşke gelerek Ulum-ı Diniye, Osmanlı Tarihi ve Edebiyatı, Arapça, Farsça dersleri vermesini sağlamıştır. Diyanet İşleri Reisi olacak olan Ali Rıza Hakses İslam Tarihi ve ilm-i hal hocaları, Üsküdarlı Ressam Ali Rıza resim, Feyhaman Duran kızların resim ve hat hocasıdır.³²¹

Abbas Halim Paşa'nın eşi, Hidiv Tevfik Paşa ve Emine Valide Paşa'nın kızı olan Prenses Hatice Halim, kültürlü ve birkaç dil bilen eğitilmiş bir kadındır, eşinin Bursa Valiliği sırasında kent merkezinde ve civar köylerde tüm masraflarını kendisinin karşıladığı okullar açar, hayır hasenat yapar.³²² Kızları Zeynep Halim'in yedi sene boyunca Mehmet Akif'in

³¹⁷Ali Akyıldız, *Nazime Aydın ve Dindar Bir Sultan*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2020, s. 31, 32.

³¹⁸Nahid Sırrı Örik, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2002, s.99.

³¹⁹Mülkiyeliler tarafından "baba" olarak anılan Aynizade Tahsin (1876-1962) çevirmenlik, müderrislik, hanedan üyelerine hususi hocalık, mebusluk görevlerinde bulunmuştur. Kabataş Lisesi'nin kurucularındandır. İktisat alanında birçok eser yazmıştır. Uğur Avcı, "Mülkiyeliler" in "Babası" Aynizade Tahsin (1876-1962)", *Anasay*, yıl 7, sayı 23, s.171-199.

³²⁰*Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları*, Haz. Burak Enver, İstanbul: Kronik Yayınları, 2023,27. Aynizade'nin 1910'da Londra'ya gönderilmesi Naciye Sultan'ın doğum tarihi düşünüldüğünde sürülmesi hikayesini doğrular niteliktedir

³²¹Saffet Tanman, *İlgaz Dağları'ndan Batnas Tepeleri'ne*, İstanbul: YKY, 2008, s.154, 155.

³²²Grace Ellison, *İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017, s.99.

öğrencisi olmaktan devamlı gurur duyduğunu belirten yeğeni, teyzesinin dersler hiç bitmesin arzusu duyduğunu söyler. Abbas Halim Paşa fiziksel olarak da kızlarının gelişimine önem verir. Kronometre tutarak kürek çektirir, yarışlar düzenler.³²³ Abbas Halim Paşa'nın kızı Prenses Zeynep Halim'in köşklerinde yardımcılarında bahsettiği bir bölümde, hususi eğitime dair ilginç bir açıklaması vardır. "Hanımlar sınıfı" olarak isimlendirdiği kadınlardan meydana gelen birkaç kişi "mektebe gitmiş, eli kalem tutan, zeki, becerikli, yeniliğe açık genç hanım" olarak nitelenir.³²⁴

Diğer kızı, Prenses Emine Halim, Cumhuriyet Devrinde de ailesinden gördüğü kültür ortamını yaşatmaya devam etmiş; 1940'larda kış aylarında ikamet ettiği Teşvikiye'deki İzmir Palas'ta her hafta açık büfeli toplantılar düzenlemiştir. Müdavimleri arasında Yahya Kemal, Ahmet Hamdi Tanpınar, Arif Dino, Mina Urgan, Alman Heykeltıraş Rudolph Beling, illüstratör İhap Hulusi Görey, mutasavvıf Şemsettin Yeşil gibi çok farklı cenah ve düşünüşten simalar vardır.³²⁵

Aynı aileden gelen ilk Türk kadın ressamlarımızdan Emine Fuat Tugay'ın annesi Mehmet Ali Paşa'nın ikinci göbek torunu Prenses Nimetullah Hanım da hem tahsili hem sosyal alandaki faaliyetleri sebebiyle ilgi çekici bir karakterdir. Birkaç yabancı dile hâkim, iyi eğitilmiş ve hayırsever biri olan Prenses 1912-13 Balkan Harbi patladığında Kızılay'ın ilk hanımlar komitesine başkan olur muhacirlerin yardımına koşar.³²⁶

Kavalalı ailesinden yazar çevirmen Prenses Kadriye Hüseyin de iyi eğitim görmüştür. *Kadınlar Dünyası*, *Mihrap* dergilerinde masalları ve hikayeleri yayımlanan Prenses, eserlerinde Türk, İran, Mısır mitolojilerinden atıflar yapmıştır.³²⁷ Başka bir örnek Kavalalı ailesinden Mustafa Fazıl Paşa'nın kızı Prenses Nazlı'dır. Avrupai bir hayat tarzını benimseyen babası sayesinde kız kardeşleri ve kendisi devrin kaçgöç adetine uymaz binici kıyafeti ve şapkalarla peçe takmadan at binerler. İyi şekilde yetiştirilen, özel derslerle büyütülen çocukları için Mustafa Fazıl Paşa, Ali Suavi'yi köşte misafir eder, onlara ders

³²³Baha Tanman, *Nil Kıyısından Boğaziçi'ne Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hanedanının İstanbul'daki İzleri*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011, s.

³²⁴Derin Türkömer, *Avcı Prenses Zeynep Halim ile Sohbetler*, İstanbul: YKY, 2019, s.67.

³²⁵Baha Tanman, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hanedanı'nın İstanbul'un Sosyal ve Kültürel Hayatındaki Etkileri" Marry Milles Patrick, *Son Sultanların İstanbul'unda, Siyaset Modernleşme Yabancı Okullar*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011, s.62.

³²⁶Emine Fuat Tugay, *Bir Aile Üç Asır*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.363.

³²⁷Abuzer Kalyon- Zeynep Gözde Kozlu, "Prenses Kadriye Hüseyin ve Eserleri", *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3 Aralık 2017, s.62.

verdirir³²⁸, kızlarını dostlarıyla yaptığı edebi ve siyasi sohbetlere katılmaya teşvik eder.³²⁹ Babasının Yeni Osmanlılarla olan ilişkisi ve Abdülhamid karşıtlığı sebebiyle küçüklüğünden itibaren politik kimliği temayüz eden 1853 doğumlu Prenses Nazlı çok iyi bir hususi eğitim görmüştür. Birkaç yabancı dil bilmekte, sanat ve edebiyatla ilgilenmektedir. Şair Şerife Ziba Hanım kendisinin katibeliğini yapmıştır.³³⁰

Padişaha veya üst düzey devlet görevlilerine yakın olanların yalnızca oğulları değil kızları da bu sayede iyi eğitim alma, çevre edinme olanağına kavuşmuştur. Kuşkusuz bunun en somut örneği Leyla Saz Hanım'dır. Kendisi de iyi bir piyano icracısı olan Leyla Saz'ın anıları bize önemli bilgiler sunar zira çocukluğu babasının saray doktoru olması hasebiyle sarayda geçmiş, Münire Sultan'ın nedimeliğini yapmış, birlikte Matmazel Romano'dan özel ders almışlardır. Yazdıklarından saraydaki piyano ve müzik eğitimi alan isimlere ulaşırız.

3.4.2. Cariyelerin Saraya Gelişlerinden İtibaren Eğitimleri

Saraya çok küçük yaşta hatta bazen bebekken giren cariyelerin eğitimi başlı başına özel bir konudur. İlk günden itibaren disiplini bir yaşam tarzına tabi tutulan cariyelerin saray görgü, adap ve terbiyesini alması için kalfalar tarafından eğitilir. Yeteneğinin olup olmadığına bakılır ve varsa müzik dersleri verilir.

Kitap sever, kitaplara aşına olan valide sultanların dışında kimi saray mensubu kadınların terekelerindeki kitap çeşitliliği de hayret uyandırıcıdır. Sözelimi III. Ahmed'in kızı Saliha Sultan'ın çırağı Hazinedar Saliha Kalfa tecvit, ilmihal kitaplarına ek olarak *Enam-ı Şerif, Battal Gazi, Tarih-i Mısır, Altıparmak, Saadetname, Risale, Kanun-ı Sultan Ahmed, Fıkh-ı Keydani, Tercüme-i Baha-i Veled, Yusuf u Züleyha, İmad'ül İslam, Acaib-ül Mahlukat, Dekâik'ul Ahbar, Mesail-i Abdullah İbn-i Selam, Hallu'l Mesal* isimli kitaplara ayrıca kimi kağıtlara sahiptir. *Sultan* I. Mahmut'un altıncı hasekisiyken vefatı sonrasında Haremeyn müfettişi İbrahim Bey'le evlenen Rami Kadın'ın ise üç adet *Mushaf-ı Şerif, Enam-ı Şerif, Akaid Risalesi, Tercüme-i Muhammediye, Hilye-i Şerif-i Nebeviye-i Aliyye Efadalüt't Tahiyye, Fezâil-i Beytü-l Makdis, Melâzü'l Müttakiyn, Şifae'l Kulub, Kitab-ı Üstüvani, Ulviyyat-ı Sultani* kitaplarına da sahiptir.³³¹

³²⁸Şemsettin Şeker, *Ders ile Sohbet Arasında On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s.340.

³²⁹Emine Fuat Tugay, *Bir Aile Üç Asır*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.186.

³³⁰İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1962.

³³¹Betül İpşirli Argit, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 217.

Aslında bu durum garip değildir çünkü haremde yalnız padişah kızları değil; cariyeler de sıkı bir eğitimden geçmektedir. Önce Türkçe, *Kur'an* okuma, yazma öğrenirler, musiki, raks, ince sanatlara dair ders alırlardı. Küçük kızları ve acemileri kalfalar okutturur, çoğu yazı da öğrenirdi. Saray kalfaları içinde okuyup yazması olmayan nadirdir. Namaz sureleri ezberlemek ve dini kaideleri bilmek ise saraydaki herkes için şarttır.³³² Ramazanlarda dini tören ve ibadetler daha fazla önem kazanırdı. Haremdeki kadınlar mukabeleler, sohbetler düzenlerdi. 1759'dan Hilafet 'in kaldırıldığı 1924 yılına dek devam eden Ramazan ayında padişahın huzurunda yapılan tefsir dersleri olan Huzur Derslerine saraydaki kadınların da paravan arkasından dinlemek suretiyle katılmışlardır.³³³

Sanayi Mekteplerinin 1868'de tesisine dek devlet tarafından eğitilen kızlar saraydaki kız cariyelerle sınırlıdır, seçkin bir terbiye ve tahsille yetiştirilen cariyeler sadece sarayda hizmet etmekle kalmayıp önemli devlet adamlarıyla evlenerek sarayda edindikleri eğitimi kendi evlerine taşırlardı.³³⁴ Osmanlı'da Avrupa'daki gibi katı bir sınıf farkı bulunmadığından saraydaki cariyeler Enderun'da yetişen genç devlet adamlarıyla evlendirilir, böylece seçkin bir sınıf oluşturulurdu.

Saray müfredatında temel dini bilgiler, okuma yazma, raks, dikiş, nakış derslerinin yanı sıra kuklacılık, hayalbaz, karagöz gölge oyunu gibi gösteri sanatlarında eğitim de verilmiştir. Hünarlı cariyelerin sarayda yapılan gösteriler için seçildiği, eğitim aldırıldığı arşiv belgelerine yansımıştır. Örneğin on yedinci yüzyılda IV. Mehmet'in saltanatında Enderun muallimlerinden Osman Çelebi'nin evinde üç cariyeye verdiği derslerin ücreti kayda geçmiştir. Cariyelere kukla eğitimi veren Enderun Hocası Karabaş Derviş Ali'ye bir aylık öğrenim karşılığı olarak 1200 akçe ödenmiştir.³³⁵

Yapısı itibariyle mahrem bir yer olan hareme yabancıların hatta padişahın bile girmesi mümkün değildi. Bu sebeple Osmanlı topraklarını, İstanbul'u görmeye gelen seyyahların başlıca merak konularından biri harem hayatı olmuştur. Haremde yaşayanların vakitlerini neyle geçirdikleri, giyim kuşamları ve gündelik yaşamları hakkında çoğu gerçekten uzak varsayımlar üretilmiş, resimlerde hayali harem kadınları çizilmiştir.

³³²Balıkhané Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul: Kapı Yayınları, 2022, s. 414.

³³³Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", *DİA*, İstanbul, 1998, Cilt: 18, s. 441-444.

³³⁴Elif Ekin Akşit, *Kızların Sessizliği Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.74, 75.

³³⁵Günnaz Özmutlu, "IV. Mehmet Dönemi Osmanlı Sarayında Sanatçı Cariyeler (1677-1687)" Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, 2012, s.89.

Genellikle rahatına düşkün bir şekilde uzanırken giyinik olmayan bir şekilde yapılan tabloların Osmanlı harem hayatıyla ilgisi yoktur. Oryantalist yaklaşımla bir keyif, hedonizm yuvası olarak tasavvur edilenin aksine harem disiplinli ve hiyerarşik bir düzeni olan yerdir.

Sultanlar kadar cariyelerin de temel eğitim sonrası yetenekli olanlarının belirlenerek özel derslerle yetiştirilmiş; güzel ve eğitilmiş olanları kimi zaman padişah eşi olmuştur.³³⁶ Enstrüman çalabilen, okuyup yazabilen incelikli bir terbiyeden geçmiş saraylı hanımlar üstün bir kültürü de haizdir. Müzik ise sarayda ilk dönemlerden başlayarak çok önemli bir yer teşkil etmekteydi. Osmanlı müzik kültürü en seçkin örneklerini sarayda vermiş; Türk Müziği sarayda neşv-ü nema bulmuştur. II. Mehmet’le birlikte Enderun’da müziğe yer verilmiş, kız ve erkekler yetiştirilmeye başlanmıştır. Sarayda hizmet veren bu kişiler şarkı çalıp söylemekteydi.³³⁷ O tarihten itibaren müzik saray için vazgeçilmez olmuş, kadınlar da yetenekleri ölçüsünde eğitim görmüştür. 1537 yılında Fransız Kralı I. François tarafından elçi yardımcısı olarak İstanbul’a gelen Guillaume Postel 1560’ta basılan *Republique des Turcs* adlı eserinde İstanbul’da seyrettiği bir çengi takımını anlatmış ve bu takımda bulunan kadın icracıları tasvir etmiştir³³⁸: “Öteki eğlence çalgısı, tatlı sesi dolayısıyla pek yaygın olan harptir. (Çeng) Çalgı, altında tellerin bağlandığı, daha güzel ses vermesi için üstüne denton takılmayan yatay çubuğu ile büyükçe bir balıksırtını andırmaktadır. Çeng Singuin (Çingene) denilen kızlarca, gündelik ücret karşılığı çalınır, tıpkı saz şairleri için olduğu gibi. Kızlardan biri çeng çalarken, öbürü yalnız bir yüzüne deri gerilmiş, olan ve kenarından pirinçten ziller bulunan küçük bir def çalar. İki, üç kız kelimelerle anlatılamayacak güzellikteki kıvraklık hünerlerini gösterir, bu arada hepsi çeng eşliğinde şarkı söyler. Sonra havayı değiştirmek için yavaşça en büyük ve en güzel olanları ayağa kalkar, örtüsüyle sırmalı başlığını atarak, erkeklerin şapka gibi giydiği sarığını başına geçirerek aşk duygusunu hiçbir şey söylemeden sözsüz bir oyunla güçlü bir şekilde canlandırır. Arkadaşı iki bacağı arasında dik tuttuğu çengi çalarken, bir yandan da dizlerini yere vurarak ve benzeri hareketlerle ritim tutar.”

Kadın müzisyenlere ait tespit edilebilen en eski belge 18. yüzyılın sonunda Kantemiroğlu tarafından yazılmış *Kitab’ül İlmü’l Musiki âlâ Vechü’l Hurufat* adlı eserde bulunan Saba-i Reftar olarak kaydedilmiş saba makamındaki peşrevdir. Minyatürlerde

³³⁶Vahdettin’in ilk eşi Nazikeda Hanım Cemile Sultan’ın sarayında onun nezdinde yetişmiş ve eğitim almıştır.

³³⁷Mehmet Kaygısız, *Türklerde Müzik*, İstanbul, 2000, s.150.

³³⁸Şefika Şehvar Beşiroğlu, “İstanbul’un Kadınları ve Müzikal Kimlikleri”, *İTÜ Dergisi/b Sosyal Bilimler*, Cilt:3, sayı 2, 2006, s.10.

çalgı çalan kadınların olması sadece ses değil bir aletle de müzik icra ettiklerini söylemektedir. Kendisi de müzikle ilgilenen sanatçı ruhlu bir padişah olan III. Selim zamanında Enderun konservatuar gibi müzisyen yetiştirmiş, önemli sanatçılar hocalık yapmıştır. Harem-i Hümayun cariyeleri de çeşitli dallarda eğitim görmüşlerdir.³³⁹ Örneğin III. Selim'in haremmini tasvir eden bir minyatürde ud çalan bir kadın vardır. Başka bir örnekte de santur ve ud çalan kadınlar minyatüre dahil edilmiştir.³⁴⁰

Padişah Vahdeddin'in son eşi Nimet Hanım'ın 1 Ağustos 1937'de *Tan Gazetesi*'nde yayımlanmaya başlanan hatıratı son dönem cariyelerin saraydaki yaşayışlarına ışık tutar. Aldıkları dersler, gündelik rutinleri, özel günlerdeki kılık kıyafet seçimleri Nimet Hanım tarafından anlatılmıştır. Haremde Batılılaşma çoğu davranışta somutlaşmıştır. Örneğin bayramlarda giyilecek elbiseler Avrupa dergilerinden seçilmekte, kumaşlar da yabancı markalar tercih edilmektedir.³⁴¹

Saray terbiyesinin en müşahhas örneğini Halide Edip'in (1884-1964) otobiyografisinde sonradan babasının eşi olacak saraylı Gümüş Hanım'ı anlattığı satırlarda görürüz. Halayığ Fikriyar ile haminnesinin evine yerleşen saraylı hanım küçük Halide'ye kitaplarını okuması için verir, ona piyano öğretir. Halide Edip'in haminnesi de saray bulunmuştur ve her haliyle çevresindekilerden bambaşka bir kişiliğe sahiptir. Onun yüksek sesle Fransızcadan tercüme edilmiş kitaplar okuduğunu hatırlar.³⁴²

Cumhuriyetin ilanından sonra 1930'larda yaşayan ve gözlemleyenlerin kaleme aldıkları anılarında saraylıların yaşamıyla ilgili bolca malzeme vardır. Piyano çalmaları, saraydaki hal ve hareketlerini sürdürmeleri ortak özellikleridir.³⁴³ Hayatının bir dönemi saray içerisinde geçmiş sonrasında çırak edilip evlendirilerek ya da kendi isteği ile saraydan çıkan kadınlar yaşadıkları yeni yerin atmosferini değiştirmiştir. İncelikli bir kültürle yetişip saraydan çıkıp evlenen bir hanım oturduğu semtte "saraylı hanım" olarak bilinirdi.³⁴⁴

³³⁹Bülent Aksoy, "Osmanlı Musiki Geleneğinde Kadın", *Osmanlı Ansiklopedisi* Cilt: 10, s. 778-800.

³⁴⁰Serhat Yener, Osmanlı Dönemi Minyatürlerinde Enstrüman Figürleri Üzerine Bir İnceleme, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2012 (16) 1: 169-186, s. 184, 185.

³⁴¹Şaziye Karlıklı, *Son Kadın*, İstanbul: Everest Yayınları, 2021, s.117.

³⁴²Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Özgür Yayınları, 1998, ikinci baskı, s. 26,34.

³⁴³Örneğin 1924 doğumlu Gültekin Baktır anılarında, on altı yaşında saraya girmiş, Rıza isminde bir paşa ile evlendirilerek çırak edilen Dilruba Hanım'ı anlatır. "Sarı beyaz karışımı kıvrıcık saçlarını hep topuz yapardı. Duru beyaz bir teni, iri yeşil gözleri, Grek burnu ve upuzun boynuyla yağlı boya tabloların birinden çıkmış gibiydi. Daima tafta gibi hisirdayan siyah dantelli elbiseler giyer, gözlerinin rengini belirginleştiren uzun yeşil küpeler takardı. Başını da siyah tül bir eşarpla yarısı kalacak şekilde örterdi. Onun o hali belleğime çakılmış bir resim gibi hala duruyor. Piyano çalardı. Evlatlığının oğlunu da Galatasaray Lisesi'nde okutuyordu."

³⁴⁴Saraylı: Sarayda hizmet ettikten sonra çırak çıkartılıp evlendirilmiş olan cariyelere verilen isim (Kamil Kepeci, *Tarih Lûgati*, Tan Matbaası, 1952, s. 332; 222–223). Saraylıya dair benzer bir tanım, Sarayda hizmet

Özellikle imparatorluğun son zamanlarında yaşamış olanların ben anlatılarında örneklerini gördüğümüz saraylı hanımların hepsi iyi bir eğitimden geçmiştir. Teğmen babasıyla saraylı annesinin evlilik hikayesini anlatan Ressam Mukaddes Yıldırım (Abdülaziz’in teşrifatçısı Mahşer Midillisi Kâmil Bey, Mukaddes Hanım’ın büyük dedesidir.) Bu tarz bir örnek sunarak; Padişah Abdülhamid’in halli ile Saray’dan çıkan annesi Perûze Hanım’ın Ayşe Sultan’la yaşıt olduğunu birlikte büyüdüklerini, Türkçe okuma yazma, Kur’an-ı Kerim, piyano, beden eğitimi gibi dersleri gördüklerini aktarır.³⁴⁵

Başka bir örnek *Hanımlara Mahsus Gazete*’nin yazarlarından Gülistan İsmet’in annesidir. Yedi yaşındaki iken saraya verilen Hüsnügül Hanım iyi bir eğitim aldıktan sonra evlenmek isteyince sultana azat dilekçesini sunmuş ve Binbaşı Mehmet Tevfik Bey ile evlenmiştir.³⁴⁶ Annesini şu ifadelerle anlatan Yazar Suat Derviş’in anneannesi saraylıdır: Benim annem çok münevver bir kadındı, tahsilini hususi olarak yapmıştı. On altı yaşlarında romanlar yazmıştı. Galatasaray Lisesi’nde Türkçe öğretmeni ve büyük şair Ahmet Haşim’in hocası olan Şekip beyefendiden Türkçe ve edebiyat öğrenmişti... Annem benim tanıdığım zamandan onu kaybettiğim güne kadar memleketimizde çıkan bütün gündelik gazeteleri ve kitapları okurdu, yani elinden kitap düşmezdi.”³⁴⁷

Hatıratlarda, iyi yetişip çırak edilen saraylı hanımlardan müzik dersi veren hususi hocalık yapan örneklerle rastlanılır. 1889 doğumlu gazeteci yazar Burhan Felek, çocukluğunda ailesinin kendisine keman öğretmesi için saraylı bir hanım tuttuğunu anlatmaktadır.³⁴⁸ Namık Kemal’in oğlu Ali Ekrem Bolayır, çocukken, sarayda kızlar korosunun baş flütçüsü Gülizar Hanım’dan flüt dersi almıştır.³⁴⁹ Sultanlar da küçüklüklerinden itibaren birlikte büyüdükleri, evlenirken nedimeliklerini yaptıkları cariyelerle ilişkilerini kesmemiş, onları hayat boyu koruyup gözetmişlerdir. Nazime Sultan Abdülaziz’in cariyelerinden olan Tahir’ül Mevlevi’nin annesi Emine Emsal Hanım’a hayat boyu bağlı kalmıştır. Nazime Sultan’ın annesine gönderdiği mektuplarda sürekli selam

ettikten sonra çırak çıkartılıp hariçte evlendirilmiş olan cariyelere verilen isim (Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lüğati*, İstanbul 1986, s. 303).

³⁴⁵Semiha Akpınar, *Büyükada Bir Ada Öyküsü*, İstanbul: Adalı Yayınları, 2014, s.104.

³⁴⁶Marry Milles Patrick, *Son Sultanların İstanbul’unda, Siyaset Modernleşme Yabancı Okullar*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017, s. 138,139

³⁴⁷Suat Derviş, “Hayatımı Anlatıyorum: Daha Eski Anılar”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 30, Haziran 1986, s.51-56.

³⁴⁸Burhan Felek, *Hayal Belde Üsküdar*, İstanbul: Felek Yayıncılık, 1988, s.51.

³⁴⁹Fanny Davis, *Osmanlı Hanımı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.179.

gönderdiği, Tahir'ül Mevlevi'nin dört sene kadar onun vekilharçlığını yapması bu bağlılığın işaretleridir.³⁵⁰

Uzun ve renkli bir yaşam süren Leyla Saz da padişah kızlarıyla dostluğunu bir ömür sürdürenlerdendir. Münire Sultan'la küçük yaşlardan itibaren beraber büyüyen, ders alan, piyano çalan Leyla Hanım evlenirken de Münire Sultan'ın nedimesi olmuştur. Son dönem saray adetlerine, haremdeki cariyelerin günlük hayatları saraylıların yaşamları, Adile Sultan, Fehime, Hatice Cemile Sultan gibi sultanlarla olan görüşmeleri, tanıklıkları dair öğrendiğimiz mühim detaylar onun bu konuda kaleme aldığı eser sayesinde.

Sarayda yaşayıp hatıralarını yazan bir diğer kişi Leyla Açıba, kadınların gördüğü derslere dair önemli veriler sunar. Anlatılanlardan saraylı kadınların eğitiminin oldukça ciddiye alındığını ve sistematik bir şekilde öğrenim verildiğini anlarız. Abhaz Açıba Hanedanına mensup soylu bir aileye mensup 1898 doğumlu Leyla Açıba, Sultan Vahdettin'in ilk eşinin nedimesidir. 1919-1924 yılları arasında beş sene boyunca kadınefendiye hizmet etmiştir. Hatıraları vasıtasıyla sarayda yaşayan tüm kadınların günlük hayatlarını, meşgalelerini takip edebiliriz. Kişisel tasvirlerle de ayrıntısıyla girdiğinden kadın efendilerin tahsil, müzik bilgilerini öğrenebilme şansımız olur. Leyla Açıba da iyi bir tahsil görmüştür. Anılarında beş yaşından itibaren hususi hocalardan ders aldığını, böylelikle Fransızca, İngilizce konuşmayı, piyano çalmayı, yağlı boya resim yapmayı ve güzel yazı yazmayı öğrendiğini kaydeder.³⁵¹

Cumhuriyetin ilanından sonra 1930'larda yaşayan ve gözlemleyenlerin kaleme aldıkları anılarında saraylıların yaşamıyla ilgili bolca malzeme vardır. Piyano çalmaları, saraydaki hal ve hareketlerini sürdürmeleri ortak özellikleridir.

Sonuç:

Oryantalistlerin tezviratı ve hayali kurgularının aksine harem hiçbir zaman bir sefahat merkezi olmamıştır. Sıkı bir hiyerarşik düzeni vardır, padişahlar bile bu düzene uymak zorundadır. Saray kadınlarının hemen hepsi ciddi bir terbiyeyle disipline tabi tutulur, dini eğitim alırlardı. Padişah kızlarıysa nitelikli bir tahsil görürdü. Müzik aleti çalmakta virtüöz derecesinde ustalaşan örnekler derslerin sistemli olduğunun delilidir. Ayrıca Edebiyat, Arapça, Farsça, Tarih dersleri de alınan dersler arasındadır.

³⁵⁰Ali Akyıldız, *Nazime Aydın ve Dindar Bir Sultan*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2020, s.169.

³⁵¹Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesin Harem Hatıraları*, haz: Harun Açıba, İstanbul L&M Yayınları, 2004, s. 20.

II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet’le kızlar için mektepler açılmış olsa da padişah kızları ve yakın efradı şehzadeler gibi örgün eğitim almamış; hususi hocalardan ders görmeye devam etmiştir. Nazime Sultan, Dürrüşehvar Sultan, Sabiha ve Ulviye Sultan son dönemde yaşamış, sarayda eğitim gören padişah kızlarıdır.

Ülkeden sürgün edildiğinde çoğu Osmanlı Hanım sultanı donanım ve kültürleriyle gittikleri yerde çevre edinmiş, entelektüellerin toplantılarının önde gelen konukları olmuşlardır.

Cariyelerden de yetenekli olup müzik eğitimiyle iyi bir icracı olan çok sayıda kadın vardır. Saraydan çırak edilerek çıkan kadınlar “saraylı” olarak anılır ve gittikleri yerlerde mutlaka tanınırlardı. Zira hal ve hareketleri, aldıkları terbiye ve tahsil kişiliklerinin ayrılmaz parçasıydı.

IV. BÖLÜM

İNFORMAL KADIN EĞİTİMİNİN MADDİ UNSURLARI

Bu kısımda kadın eğitiminin mekân, zaman unsurları ele alınmaya çalışılacaktır. Hususi tahsil aldığı ve iyi yetiştiği bilinen kadınları anlatılsa da detaylar çoğunlukla göz ardı edildiğinden hususi eğitimin mahiyeti muğlak kalmaktadır. İnformal eğitimini birebir, toplu, sürekli, serbest alanlar, çocukluk–gençlik çağında ya da evlendikten sonra daha yaşlıyken sürdürenler, bir aydın okulu sayılan mahfillere devam eden, onu tesis eden kadınlara odaklanarak muğlaklığın aralanması bu bölümün amacıdır.

İnsan sosyal bir varlıktır. Temel ihtiyaçlarının karşılanması yanında diğer insanlara, onlarla ilişki kurmaya muhtaçtır. İlkçağlardan günümüze sohbet, eğlence ya da öğrenim için bir araya gelerek bilgi ve fikir alışverişinde bulunulur. Şifahi yolla öğrenmenin etkin olduğu dönemlerde ise zamanın isim yapmış alimleri dinlemek yaygın bir alışkanlıktır. Atina’da Sokrates, Aristoteles, Platon’dan Gazali’ye, Ebu Hanife’ye pek çok filozof ve alim derslerini bu şekilde yapmıştır. Osmanlı toplumunda kadın ve erkeklerin sosyalleşmeleri kendi aralarında olduğundan ve mahremiyet sebebiyle ayrı toplandıklarından buluşma mekanları da farklıdır. Kahvehaneler, camiler, şehre ait mekanlar erkeklerin daha yoğun olduğu yerlerken, kadınlar daha çok evlerde, hamam ve mesire yerlerinde bir araya gelmekteydi. Köylerde ise ihtiyar odaları ve kadınların evlerde gece buluşmaları yaşa bağlı bir hiyerarşisi olan şifahi kültür mekanlarıdır.

Klasik dönemde alimlerin düzenli olarak bir araya gelerek ilmi münazaralar, edebi sohbetler yaptığı ünlenmiş konak ve yalılar olduğu gibi on dokuzuncu yüzyılda da bu tarz meclisler devam etmiştir. Batılılaşmanın etkisiyle bazılarında yalnızca erkekler değil kadınların da iştirak etmesini kaçgöç kavramının zayıflaması olarak yorumlayabiliriz. Osmanlı kadınlarının kendi aralarında zengin ve renkli bir dünyaları olduğunu belirten yabancı seyyahlardan kadın olanların bu konudaki şahitliği yol göstericidir. Batı’da sanılan aksine kadınların ezilip tahkir edilmediğini, müreffeh bir hayat sürdüğünü, zevk ve eğlenceyi sevdiklerini yazan seyyahların anılarında kadınların ortak faaliyetlerine de dikkat çekilir. İlim öğrenmeye, kültürel edebi sohbetlerin yapılmasına yönelik toplantılar devamlılık arz ettiğinde sivil eğitim mekânı mahfiller oluşur. En bilinen iki örnekten Fatma Aliye evinde konuk ettiği yerli ve yabancı kadınlarla dinleri, Doğu ve Batı’yı, kadının yerini ve daha pek çok bilimsel konu üzerinde konuşur, tartışır. Bu sohbetleri *Hanımlara*

Mahsus Gazete 'ye yazdığı yazılarda anlatır. İkinci örnek Şair Nigâr Hanım ise evinde konuk ettiği sanatçı, yazar ve şairlerle müzik, edebiyat sohbetlerini günlüklerine taşır. Kuşkusuz Fatma Aliye ve Şair Nigâr Hanım dışında eşleri vasıtasıyla evlerinde mutlak olarak bir kültür ortamı sürdüren emsalleri bulunmaktadır.

4.1. İnfomal Eğitim Mekânları

4.1.1. Şehir, Mahalle ve Konak

Burada ele alacağımız Osmanlı mahalle sistemi dini inanca göre şekillenmiştir. “Zengin Ermeni’nin yanında fakir Ermeni’nin evi, zengin Rum Fanaryot’un yanında fakir Rum’un evi, paşanın konağı yanında basit bir kâtibin, suylucunun, hamalın evi aynı mahallededir”.³⁵² Tezyinatı ve yapısı itibariyle sivil mimari şaheseri sayılabilecek konaklar getto oluşturmaz, bir yalının hemen yanında küçük bir evde imamın oturması da olağandır. Komşuluk yaparlar, kimi kez çocukları birlikte oynar, eğitim görür. Mahallede varlıklı ve kültürlü ailenin evi aynı zamanda bir eğitim merkezidir. Aslında eğitim Osmanlı şehir hayatının bir parçasıdır.

Samiha Ayverdi tanıdıkları bir aileden bahseder. Bir mahalle imamının kızı olan Zehra’yı önce komşuları İbrahim Paşa’nın mektebe gönderilmeyip evde hususi tedris alan kızı Nurefşa’ya arkadaşlık yaparken görürüz. Fransızca, İngilizce hatta Felsefe hocaları eve ders vermek için gelir. Nurefşa evlendikten sonra Zehra’yı Valide Paşa olarak anılan Hidiv Abbas Paşa’nın annesi, kendisine gazete okumak, nedimelik yapmak, şehir havadislerini vermek üzere yalısına almıştır.³⁵³ Mahalle kültürü benimsendiğinden konak sahiplerinin etrafındaki yoksulları, ihtiyaç sahiplerini gözetmesi, ramazanlarda sofralar kurması, talebe okutması hatta haftada bir kez hamam yakıldığında kullanıma açması itiyattır.³⁵⁴

³⁵²İlber Ortaylı, “Türk Osmanlı Aile Yapısı”, Perşembe Konferansları, s.37.

³⁵³Samiha Ayverdi, *Ezeli Dostlar*, İstanbul: Kubbealtı Yayınevi, 2009, s. 77.

³⁵⁴“*Mutfakta, aşçıbaşı Hasan Ağa’nın sabahları ilk işi, kömür ateşlerinin maltızlarından birine bir tencere oturtmak, bu tencerenin içine de eritildiğinde ağzına kadar dolacak miktarda Halep tereyağı doldurmaktır. Erimiş yağ tencerisinin içinde büyük bir kepçe dururdu. Maltızlara vurulan tencerelerdeki yemeklere, kaşıkla değil kepçeyle yağ koyarlardı. Yirmi üç kişilik konak halkından başka misafirlerin de sayısı her gün on kişiden az olmazdı. Misafirlerin az olduğu günlerde yemekler artsa bile atılmazdı. Konağın fakir fukarası çoktu. Her gün onların da sahanları dolmalıydı. Konağın büyük kubbeli, içinde halvet ve soğukluğu bulunan hamamının küllhanı hiç söndürülmezdi. Hamamın kapısı, konak halkı yıkandıktan sonra, Otlukçu Yokuşu’nun daha aşağılarındaki Haliç’e doğru mahallelerden gelenlere de her zaman açıktı. Konağın, Kırk çeşme akarsuyunun toplandığı büyük haznesinden, evinde akarsuyu bulunmayan fakir fukara kimselerin musluklarına da su verildi. Bütün bunlar geçmişi yüzlerce yıla dayanan köklü ve soylu bir ailenin töreleriydi. Yerleşmiş adetler bozulamazdı. Bir konak halkına nasıl çorbasız, sebzesiz, etsiz, pilavsız, tatlısız, böreksiz, muhallebisiz, hoşafsız yemek çıkarılabildi? Bu yiyeceklerin yağı, unu, tuzu, biberi ve ölçüleri nasıl azaltılabildi? Gelen fakir fukaranın tabakları nasıl boş geri çevrilirdi? Nasıl sıcak hamamda yıkanmalarına izin verilmezdi?” Cahit Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken*, İstanbul: YKY, 14. Baskı, s.58.*

Konak salt bir mimari yapı ve mesken özelliği taşımaktan ziyade yaşam ve kültür aktarımı merkezidir. Kalabalık bir nüfusu barındıran ve külfetli bir gidişatı olan konak sadece mekân özelliği taşımaz. Çalışanlar, evin birkaç kuşak birlikte yaşayan ahalisi, misafirleri, hamiliği yapılan uzak yakın akrabalar ile minyatür bir sarayı andırır. Evin nüfuzlu reisi devlet kademesinde görevli yahut bir paşazade olduğundan resmi konuklar da konakta sıkça görülen figürlerdendir.³⁵⁵ On dokuzuncu yüzyıla kadar, devletin güçlü zamanlarında konakta yaşayanların sayısı iki üç bine ulaşırken, iki-üç yüze, daha sonraları ise kırk elli kişiye dek düşmüştür.³⁵⁶ Osman Nuri Ergin'in ifadeleriyle, "Bazı vezirlerle zenginlerin konakları da mühim bir tahsil yeri sayılır. Birçok edipler, şairler ve mütefekkirler, her ne maksatla olursa olsun bir vezirin konağına devam ile orada yer, içer, yatar, kalkar; toplantılara ziyafetlere iştirak eder, bu suretle hem o veziri hem de konağında toplananları ilminden, tecrübesinden istifade ettirirdi. Bu türlü kimselere "hanegî" derler ve Paşa'nın hanegîsi denildi mi içtimaî ve ilmî mevkii ve derecesi anlaşılırdı."³⁵⁷

Konakların devlet dairesi gibi kullanılmasından ötürü sadrazam konağına Bab-ı Asafî, beylerbeyi konaklarına "paşa kapusu" denilmiştir.³⁵⁸ Konağın çalışan kadrosu iyi bir terbiye ve eğitimden geçirilerek adab-ı muaşeret dersleri alırdı. Ailenin kendi içinde riayet ettiği saygıya dayalı ilişki vardı, çocukların yetişmesine ve öğrenimine büyük önem verilmekteydi ve son olarak konağın etrafındaki orta halli ya da yoksul ailelerin çocukları konak çocuklarıyla birlikte ders görme imkanını elde ederdi.³⁵⁹ Her konağın bir kütüphanesi vardı. Hem talim ettirilen derslere yönelik hem de konak sahibinin ilgi duyduğu alanlara göre eserlerin yer aldığı konak kütüphanelerinde ünlü hattat ve müzehhiplerin eserleri de yer almaktaydı. Ayrıca konağa her gün bir hattat gelerek *Kur'an-ı Kerim*, *Buhâri-i Şerif*, *Şîfa-i Şerif* gibi eserlerden kendisine birkaç sayfa yazdırılır, bunun konağı bereketlendirdiğine yorulurdu.³⁶⁰

³⁵⁵İstanbul'da devlet adamları ve varlıklı kişilerin ikametgâhları üçe ayrılıyordu. "Bunlardan Boğaziçi'nde su kıyılarında ve ahşap olanlarına yalı; İstanbul'un sayfiye semtlerinde, bahçe içlerinde ve yine ahşap olanlarına köşk; şehirde, ayrı harem selamlık daireli ve çokları kâgir olanlarına konak denilirdi." Abdülhak Şinasi Hisar, *Boğaziçi Yalıları, Geçmiş Zaman Köşkleri*, İstanbul 1968, s.119

³⁵⁶Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul: 2001, s.357.

³⁵⁷Osman Nuri Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San' at Müesseseleri Dolayısıyla: Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1977, 1:376.

³⁵⁸Samiha Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları 1973, s.31

³⁵⁹Nevin Meriç, "Kadında Meydana Gelen Değişimlerin Tarihselliğinden Birkaç Kesit", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü*, Editör: Yıldız Ramazanoğlu, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000, s.61.

³⁶⁰Balcızáde Tahir Harimî, *Tarihi Medeniyette Kütüphaneler*, Vilayet Matbaası, Balıkesir 1931, 529-530.

Tanzimat'a kadar konaklarını aynı zamanda devlet dairesi olarak kullanan, konaklarında çalışan, misafirlerini kabul eden sadrazam, paşa gibi üst düzey yöneticileri entelektüel mahfiller oluşturmuştur. Nişancı Ferruh Bey, Şehit Ali Paşa konaklarında alim ve edipleri ağırlayan bir meclis geleneği oluşturan meşhur devlet adamlarındandır. Tanzimat döneminde yönetimde bürokrasinin ve bürokratların hâkim olduğu bir anlayış olduğundan devlet adamlarının yetki alanı genişlemiştir. Büyük Reşit Paşa, Âli Paşa, Keçecizade Fuat Paşa gibi yeniliği ve modernliği savunan devlet adamları bu sayede pek çok reforma imza atabilmiştir. Tanzimat aydınlarının üzerinde durduğu iki temel problem kadının toplumdaki yeri ve yönetici kadroyu oluşturan erkeklerin Batılılaşmasıdır.³⁶¹

Bu iki temel mesele ortak bir kesişim kümesi haline gelecek kadının Batılılaşmasına, geleneksel rolünden sıyrılmasına evrilecektir İlber Ortaylı Tanzimat insanının oluşumunda, geleneğin payının olduğunu teslim eder ama ona göre geleneği değiştirme geleneği, Tanzimatçılarla başlamıştır.³⁶² Tercüme Odası'ndan yetişen, yabancı dil bilen, Batı'yı görmüş bu isimler eğitimin kalkınmada çok büyük bir rolü olduğunu düşündüğünden; yaşadıkları konakları birer eğitim kurumu, entelektüel mahfiller haline getirmiştir. İlim meclisleri düzenlemiş, kabiliyetli olduğunu düşündükleri gençlere hamilik yapmışlardır. Yalnızca maddi olarak değil manevi olarak da el uzatılan, gelecek vadeden gençler ilim meclislerinde yer alarak hem bilgi ve görgülerini artırır hem de önemli zevatla ilişki kurma imkânı elde ederlerdi. Patronaj sayesinde yükselen, devletin en üst kademelerine çıkabilen isimlerin velinimetlerine duydukları vefa ömür boyu sürer. Küçük Said Paşa gibi kızına hamisinin ismini verenler (Suphi Paşa'dan mülhem Suphiye) olduğu gibi; Ahmet Cevdet Paşa gibi kendisini yetiştiren Reşit Paşa'yı kitabında savunan, "Pederimden ziyade ana ağladım"³⁶³ gibi örnekler hoca, hâmi, velinimetlere duyulan bağlılığın ifadesidir.

Kurulan sohbet halkalarında ilmi meseleleri tartışılır, konukların birikim ve bilgileri böylelikle yayılma imkânı bulurdu. Bir tür sivil okul olan konaklarda hane halkının eğitimi de önemsenirdi. Bu eğitim hem kendini yetiştirme hem de yaygın eğitim olduğundan iki yönlüdür.³⁶⁴ Zeynep -Yusuf Kâmil, Münif Paşa, Saffet Paşa, Abdülatif Suphi Paşa konaklarında yalnızca erkeklerin değil, kadınların da hem dinleyici olarak hem de bizzat

³⁶¹Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, Hazırlayan: Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s.30.

³⁶²İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2015, 4. Baskı. s.19.

³⁶³Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. II, Ankara: TTK, 1991, s. 41.

³⁶⁴Hatice Kelpetin Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015, s.81.

iştirak ettiği toplantılar gerçekleşmiştir. Konağının entelektüel havasıyla pek çok kişinin temayüz etmesini sağlayan Maarif Nazırı Abdurrahman Sami Paşa (1795-1881) bu anlamda en önde gelen isimdir. Konağında çocuklarına ve torunlarına Türkçe ile Acemceyi bizzat öğretir, *Mesnevi* okuturdu.³⁶⁵ Paşa'nın ailesinden Meşrutiyet ve Cumhuriyet'te önemli roller üstlenecek hususi tahsilli kadınlar çıkmıştır. Seniha Sami Moralı, Latife Bekir, Hamiyet Hulusi Hanımlar yakın tarihimizde siyaset ve kültür dünyamızda iz bırakan isimlerdendir.

Entelektüellerin, şairlerin, ilim ve siyaset adamlarının mütemadiyen toplandığı devrin en önemli musiki ve kültür mahfillerinden biri Yusuf Kâmil ile hanımı Zeynep Kâmil'in konağıdır. Konağın uzun süreli misafirleri de olur. Yusuf Kâmil Paşa (1808-1876) bir beytini takdir ettiği Diyarbakırlı Rahile Sırrî Hanım'ı (1814-1877) İstanbul'daki konağında dört sene ağırlarlar.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kızı olan Zeynep Kâmil Hanım büyük bir servete ve derin bir kültüre sahip bir hanımdır. Şeyh Mehmet Zaik Efendi'nin iyi yetişmiş şaire kızı Şerife Ziba Hanım'ın Zeynep Kâmil Hanım'ın katibeliğini yaptığını bilmekteyiz.³⁶⁶ Eşi Yusuf Kâmil Paşa ile sayısız vakıf kurmuş, hayır hasenatta bulunmuştur. Zeynep Hanım Konağı olarak bilinen konakları bir kültür merkezi hüviyetindedir. Babasının hamisi ve dostu olması sebebiyle kardeşi ile çocukluğunu bu konakta geçiren İbnulemin'in anlattıklarından konaktaki ortam ve müdavimlerin kimliğini öğreniriz. “Encümen-i Daniş” olarak nitelediği konakta garbın ve şarkın üdebası ve ulemasının ilmi mübahaselerde bulunduğunu, taşradan gelen ilim adamlarının misafir edildiğini söyleyen İbnulemin, eşinin ölümünden sonra sekiz sene yaşayan Zeynep Kâmil'in de onun yokluğunu aratmadığını ekler.³⁶⁷

Musikiye de meraklı olan Zeynep Kâmil Hanım, şaire Sırrî Rahile Hanım'ı konağında misafir etmiştir. Sırrî Hanım burada Zeynep Hanım'ın iltifatlarına nail olur ve şiirlerini İstanbul'a tanıtır. Konağın müdavimi sanatçılara sanat eserleri sipariş edilir. Örneğin Zeynep Hanım için konağın devamlı misafirlerinden Hattat Yahya Hilmi'ye, *Delailü'l Hayrat* yazdırılmış ve Hacı Ahmet Efendi'ye tezhip ettirilmiştir. Konakta daimî hanende ve sazandeler de bulunmaktadır. Değerli üstatlar Zeynep Hanım'ın cariyelerine

³⁶⁵Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal I Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010 s.294.

³⁶⁶İbnulemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1962.

³⁶⁷Hasan Bedrettin Ülgen. “Zeynep Kâmil Konağı'na Dair Hatıralar”, *Vakit*, 2 Mart 1942, s.2

musiki meşk ettirmiştir.³⁶⁸ Bunlardan Enderûnî Ali Bey Zeynep Hanım tarafından sarayında ayda yirmi altınla kalfalarına musiki hocası olarak tutulmuş, bu hizmeti otuz sene sürdürmüştür.³⁶⁹ Sazende cariyelerinden Lavtacı Mihriban Hanım, Ali Bey'in öğrencilerindendir. Salah Birsell'in aktarımına göre bir gece Şirket-i Hayriye Müdürü Hafız Vehbi Efendi'nin Bebek'teki yalısında bir musikî meclisi kurulmuştur. Enderûnî Ali Bey son yıllarını yaşadığından hastadır. Keçecizade Reşat Fuat Bey de o gece oradadır ve Mihriban Hanım'ın sazı ile Ali Bey'e eşlik ettiğini görmüştür. Zeynep Hanım'ın konağındaki eski güzel günlerini hatırlayan Ali Bey ağlamaya başlayınca ona Mihriban Hanım ve mecliste bulunanlar da eşlik eder.³⁷⁰

Tercüme Odası çıkışlı Maarif Nazırlığı görevinde de bulunan Safvet Paşa (1814-1883) mahfil sahibi paşalardandır. Konağında ve yalısında ilimle iştiğal etmiş, ailesindekilere de bu konuda imkân sağlamıştır. Hakkı isminde aslen bir Fransız olan babayla bir İngiliz'in kızı olan Matmazel Alfa, konakta harem kısmında hanımlara Fransızca ve Fransız edebiyatı dersleri okutmuştur.³⁷¹ Safvet Paşa'nın öğretmen tarafı da vardır; saray mensuplarına hocalık yapmış, Sultan Abdülmecid'e, Şehzade Murad Efendi'ye ve Fatma Sultan'a Fransızca dersleri vermiştir.³⁷² Hususi hocaların birden fazla konakta ders verdiğini Madam Alfa'nın hikayesinden gözlemleyebiliriz. Saffet Paşa'nın konağında haftada iki gün kalmayı taahhüt etmiş. Madam Alfa aynı zamanda Fatma Aliye'nin hocalarından biridir. Bir diğer hususi hoca Darülmuaallimatta hocalık ve yöneticilik yapan yeni ihtida etmiş olan Refika Hanım'dır. Eşi Harbiyeli Sadık Bey evine haftada bir geldiğinden haftada iki üç gününü Ahmet Cevdet Paşa'nın konağında geçirmektedir.

Son dönemin en önemli münevver ve devlet adamlarından hem ilmiye hem de hukuk tahsili görmüş Ahmet Cevdet Paşa'nın (1822-1895) konağında daimî bir hocanın bulunduğunu Ahmet Mithat Efendi'nin Fatma Aliye'yi anlattığı kitabından öğreniriz.³⁷³ Kitapta geçen bilgilere göre evin hanımı Advîye Hanım'a ders veren bir hoca hanım vardır, ayrıca konakta kalan öğrenciler de bulunmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa'nın konağındaki

³⁶⁸ Şemsettin Şeker, *Ders ile Sohbet Arasında On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 246.

³⁶⁹ Dr. M. Nazmi Özalp, *Türk Musikisi Tarihi, Türk Musikisi Tarihi*, Ankara, 2000, s.225.

³⁷⁰ Salâh Birsell, *İstanbul-Paris*, İstanbul: Sel Yayınları, 2016, s. 151.

³⁷¹ Şemsettin Şeker, *Ders ile Sohbet Arasında On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 301.

³⁷² Azmi Özcan "Saffet Mehmed Esad Paşa" *DİA*, cilt 35, s. 467.

³⁷³ Ahmet Mithat Efendi, *Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, İstanbul: Sel Yayıncılık 2011, s. 46.

hayat yukarıdakiler kadar alayışlı değildi. Kalabalık ramazan sofraları teşrifatlı meclisler yerine daha sade ve kapalı bir yaşamı tercih eden Paşa, ilmi ağırlıklı toplantıları yeğlemekteydi. Fatma Aliye, 1892’de yazdığı *Nisvan-ı İslam* adlı eserini babası Ahmet Cevdet Paşa’nın konağına gelen hanımların tartıştıkları konulardan hareketle yazdığını ileri sürer. Hanımların üzerinde konuştuğu başlıca meseleler tesettür, evlenme boşanma gibi konulardır.³⁷⁴ Babaları erken ölen eşi Advıye Hanım’ın kardeşleri konakta yaşamaktadır, uzak bölgelerden tahsil için gelip uzun süre kalan misafirler, kimsesi olmadığı için himaye edilenlerle konak halkı nüfusu daima kalabalık bir görünüm arz etmiştir.³⁷⁵ Eve gelen hususi hocalardan Paşa’nın sadece üç çocuğu değil, konakta bulunan misafirlerin çocukları, cariyeler de ders görmekteydi.³⁷⁶

Tanzimat konakları içinde en renkli atmosfere sahip olanı Münif Paşa’nın (1830-1910) konağıdır. Yerli yabancı pek çok kişinin gelip gittiği konakta ilim adamlarını ağırlamış, kültür sohbetleri yapmıştır. Miss Mary isimli “Fazıl bir İngiliz kızının” Münif Paşa’nın kızları Leyla ve Fitnat’a Fransızca öğretmekle görevlendirildiğini belirten Abdurrahman Adil Eren, konağın müdavimleri arasında Ubeydullah Efendi, Hayriye Benabad’ın eşi Ali Nuri Efendi gibi isimleri de saymaktadır. Ona göre Paşa, konağını “bir antropoloji müzesi” haline getirmiştir. Çünkü içinde her cins alim, her cins kıyafet ve her cins lisan o konakta içtima etmiştir.³⁷⁷ İlim adamlarını her zaman himaye eden, konağında ağırlayan Münif Paşa, Hoca Tahsin Darülfünundaki görevinden uzaklaştırılıp hakkında ithamlar dolaştığında ondan ilgisini esirgememiş, onu kollamayı sürdürmüştür. Öyle ki Hoca Tahsin, Münif Paşa’nın bir ilim kültür merkezi haline getirdiği konağında misafirken vefat etmiştir.³⁷⁸

Tanzimat paşalarından konağında mahfili olan fakat hayat tarzı olarak geleneksel kodlar dışına çıkması sebebiyle eleştirilen Keçecizade gibi bir örnek de vardır. Keçecizade Fuat Paşa haremlik selamlık uygulamasına riayet etmemekle, ailesindeki kadınların rahat tavırları sebebiyle ayıplanmıştır. Şinasi, Namık Kemal gibi devrin ünlü şair ve yazarları ile meclisler düzenleyen Keçecizade Mehmed Fuad Paşa (1814-1868) konağı ve yalısında

³⁷⁴Bernard Caparol, *Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2000, s. 74.

³⁷⁵Bedia Ernat’ın verdiği bilgiye göre arkadaşı çevirmen Melahat Togar’ın anneanesi Fatma Aliye’nin teyzesi yani Advıye Hanım’ın kardeşidir. Ahmet Cevdet Paşa’nın ailesi ve köşküyle çok yakın ilişki içinde olduklarını belirten Melahat Togar okuma yazmayı eve gelen hocalardan öğrenmiştir, daha sonra örgün eğitim almıştır.

³⁷⁶Mübahat S. Kütükoğlu, “Ahmet Cevdet Paşa’nın Aile İçi Münasebetleri”, s.203, 204.

³⁷⁷Abdurrahman Adil Eren, “Ubeydullah ve Hatıralarım”, *Yarım Ay Mecmuası*, Numara 62, 1937.

³⁷⁸Ömer Faruk Akün, “Hoca Tahsin”, *DİA*, c.18, İstanbul 1998, s.199.

verdiği balolar, Paşa'nın Avrupai ve devrine göre serbest yaşantısı sebebiyle Yeni Osmanlılar ve Ahmet Cevdet Paşa tarafından eleştirilmiştir.

Keçecizade'nin ekürüsü Sadrazam Âli Paşa da (1815-1871) ilim tahsiline ve meclislerine büyük ehemmiyet veren biridir. Paşa'nın evindeki meclislere katılanlardan bazıları Ziya Paşa, Namık Kemal, Kazım Paşa, Safvet Paşa gibi isimlerdir. Bestekar Nikogos, Yağlıkçızade Hacı Ahmed Efendi, Behlül Efendi ise Âli Paşa konağının muvazzaf simalarıdır.³⁷⁹ Bunlara ilaveten aylıklı çalışan hanende ve sazandeler, çocuklarına ders veren hususi hocalar da bulunmaktadır. Âli Paşa kızlarının eğitime önem veren bir şahsiyettir. Kazasker İzzet Efendi'den hat dersleri alan Zahide Selma isminde 1857 doğumlu bir kızı olduğunu İbnulemin 'den öğrenmekteyiz.³⁸⁰ Zahide Selma Hanım'ın babasının Mercan'daki camisinin minber kapısında kaleme aldığı levha, çıkan yangında cami ile yanmıştır. Devrin önemli aydın kadınlarından ve hususi hocalarından Hatice Nakiye Hanım'dan da Farsça dersleri alan³⁸¹ Selma Hanım, Babiâli baskınında öldürülen Harbiye Nazırı Nazım Paşa ile evlenmiş; erken denecek bir çağda 1895'te vefat etmiştir.

Saraylıların da çevrelerine edip ve şairleri topladığı bilinmektedir. II. Abdülhamid'in kızı Zekiye Sultan eşi Nurettin Paşa ile saraylarında bir kültür mahfili oluşturmuş, musiki geceleri düzenlemiştir. Çok cömert ve hayır sahibi Sultan'ın özellikle ramazanda kapılarını ihtiyaç sahiplerine açtığı ve her gece büyük sofralarda misafir ettiği bilinmektedir.³⁸²

4.1.2. Ders Mekanları: Mahfiller

Sözlükte “toplantı yeri” ya da “toplanmış insanlar” şeklinde açıklanan *mahfil* sözcüğü bu bölümde önemli bir yer teşkil ediyor. Müdavimleriyle aynı mekânda, kararlaştırılmış bir zaman diliminde belirli bir tema, amaç veya ilmi konuları konuşmak, tartışmak üzere yapılan buluşmalar mahfil olarak ele alınmıştır. Söz konusu meclislere katılanların kimliği, konular, sohbet veya derslerin içeriği üzerinden hususi tahsille bağı araştırılmıştır. Sivil bir okul vasfını taşıyan mahfillerin evveliyatı klasik döneme dek gider. Günümüzde de kimi özellikleri dönüşüm gösterse de hala pek çok mahfil ortamına devam eden, evini bir mahfile çeviren kişi sayısı az değildir. Sohbet halkası etrafında müşaverede

³⁷⁹Şemsettin Şeker, *Ders ile Sohbet Arasında On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s.272.

³⁸⁰İbnulemin Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul: MEB, 1970, s.621.

³⁸¹Murat Uraz, *Kadın Şair ve Muharrirlerimiz*, s.70.

³⁸²Ahmet Semih Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, s. 167.

bulunmak, münazara yapmak, ders anlatmak kadim bir gelenektir. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumundaki Batılılaşma hareketleri neticesinde gelenek ve yenilik arasında tenakuz, insanların yaşam alanlarına sirayet ederek cemiyetin hayat şekli hale gelmiştir. Mahfiller; yani ulema, vüzera şura konakları hiçbir devrede olmadığı kadar etkin olmuştur.³⁸³

Klasik dönemden itibaren devam eden toplanarak ders, ilim yapma geleneği modern dönemde yeni formlar kazanarak süregelmiştir. Kadınların kendi aralarında bir araya gelerek çoğunlukla dini sohbetler yapması, müzik fasılları düzenlemesi pek çok kaynaktan geçmektedir. Seçkin konuklarla sanat, edebiyat, felsefe gibi nitelikli konuların konuşulup tartışıldığı düzenli olarak yapılan toplantılar “entelektüel mahfil” olarak tanımlanır. İlk örneklerinin Fransa’da zengin soylularca yemekli olarak düzenlediği bu mahfiller sayesinde yazar ve sanatçılar birbirleriyle iletişime geçebilmiş, edebiyat ve sanata dair fikirlerini aktarabilmişlerdir.³⁸⁴ Kadınlar da kamusal alana salon sahipliğiyle girmişlerdir. Devrimden önce ve devrim esnasında kadınlar edebiyatın, sanatın, politikanın konuşulduğu salonlarda yer alarak, misafir ağırlayan ev sahibesi rolünde erkeklerle aynı kamu alanına girmeye çalışmıştır.³⁸⁵

Konak sahiplerinin ebeveynsiz kalan yahut imkânı olmayan akraba çocuklarını kız erkek fark etmeksizin gözetmesi yaygın bir davranıştı. Tanburî Refik Fersan babasını kaybettikten sonra teyzesadesi Mabeynci Faik Bey tarafından himaye edilerek yetiştirilmiştir. Mekteb-i Sultani ve Robert Kolej’e gittiği halde devrin en önde gelen isimleri kendisine hocalık yapar. Ahmet Rasim’den Edebiyat, Tevfik Fikret’ten Türkçe dersleri alır. Tanburî Cemil Bey ise müzik hocasıdır. Faik Bey’in kızı müzisyen Fahire Fersan ve kız kardeşleri de Refik Bey gibi dil, musiki, Fransızca dersleri almışlardır.³⁸⁶

Konaklarda buluşmaların entelektüel buluşma merkezleri olmasının yanında siyasi toplantıların yapıldığı, önemli kararların alındığı hatta padişah hal etmeye gidecek süreçlerin yaşandığı yerler olduğunu da eklemek gerekir. Mithat Paşa’nın konağı Padişah Abdülaziz’in tahtından indirilmesine yol açacak darbe kararının alındığı mekândır. Sanatçı

³⁸³Şemsettin Şeker, *Ders ile Sohbet Arasında On Dokuzuncu Asır İstanbul’unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s.157.

³⁸⁴M. Kayahan Özgül, “Encümen-i Şuarâ”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, C.II*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2003, s.359–360.

³⁸⁵Joan B. Landes, *Woman and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Cornell University Press, New York, 1990, s.24.

³⁸⁶Murat Bardakçı, *Refik Bey Refik Fersan ve Hatıraları*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2022, Üçüncü Baskı, s.23,106.

ve entelektüel yönüyle tanınan V. Murat'ın da Kadıköy'deki köşkünde muhalif entelektüel, sanatçılarla bir araya geldiği bilinmektedir.

II. Abdülhamid'in vesveseli kişiliği amcasının başına gelen hadiseyle pekişmiş, meclislere şüpheyile yaklaşmıştır. Onun döneminde her toplantıya katılanın jurnal edilmesi bu şüphenin eseridir. Kuşkusuz bu durum mahfillere ket vurmuştur. Bir araya gelenler de siyasi yorumlar tapmaktan imtina etmiştir.

II. Meşrutiyet ise her anlamda sosyalliğin zirve yaptığı bir aralıktır. Cemiyetler, dergiler, gazeteler etrafında toplanan aydınlar, sanatçıların yanı sıra sivil buluşmalar da zengin bir atmosfer sağlar. Kadınların kamusal alanda, basında görünürlüğünün artması, derneklerdeki faaliyetleri kadın kanonları oluşturmuştur. Selanikli, İzmirli, İstanbullu hatırı sayılır bir kadın münevverler topluluğunun sıklıkla bir araya geldiği ben anlatılarından takip edilir. Birbirlerini ziyaret eder, eserlerini ithaf eder, aynı dergi ya da dernekte omuz omuza çalışırlar.

Şair Nigâr Hanım ve Leyla Saz evlerinde düzenli süregiden bir kültür ortamı oluşturduğu bilinen kadınlardandır. Şair yazar ve entelektüellerin düzenli olarak katıldığı toplantılar düzenlemişlerdir. Macar Osman Paşa'nın kızı, Osmanlı kadın şairleri içinde çok önemli bir yere sahip olan Nigâr Hanım (1856-1918) çok iyi eğitim alan son devrin en önemli kadınlarından. Evlenip üç çocuk sahibi olduktan sonra eşinden ayrılıp baba evine dönmüştür. Düzenli olarak yazdığı günlükler, sağladığı bilgiler sebebiyle eşsiz bir kaynaktır. Çok faal bir sosyal hayatı olan Nigâr Hanım özel hayatındaki mutsuzlukları edebiyatla dindirmeye çalışır. Şişli'deki konağında salı günleri evinde yerli ve yabancı seçkin insanların bir araya geldiği toplantılar düzenlemiştir.

Günlükleri İstanbul'un entelijansiyası ve mahfillerine dair müthiş bir bilgi kaynağı sağlar. Tanıdığı kişilerin çeşitliliği hayret uyandırıcıdır. Hem kendi evinde çok fazla misafir ağırlar hem de kendisi misafirliğe gider. Sarayla da yakın ilişkileri olduğundan yazdıklarında pek çok sultan ve şehzadenin özel hayatları hakkında ipuçları bulmak mümkündür. Onun yazdığı sayfalar arasında pek çok isim arasında önde gelen bestekâr, yazar, şair siyasetçi ismi ve bağlantılarına ulaşabiliriz. Ahmet Mithat Efendi ile yakın dostluğu dışında Anna Grossnier Rilke, Zafer Hanım, Fatma Aliye Hanım, Nazlıyar Hanım, Ayşe, Şadiye, Fehime Sultan, Münif Paşa, Salih Münir Paşa, piyanist Hegyei sıklıkla görüştüğü kişileridir. Onlarla hasbihal eder, sanat, edebiyat üzerine mütalaada bulunur.

Salah Birsell, eski İstanbul sosyal hayatı ve simalarını anlattığı *Boğaziçi Şingir Mingir* adlı kitabında Şehzade Burhanettin Efendi'nin Şair Nigâr Hanım'ı evine davet ettiğini, kendisinin viyolonsel, Mahmut Celalettin Paşa'nın kızı Vildan Hanım'ın³⁸⁷ piyano çaldığını yazar. Orada bulunan Mihri Müşfik Hanım da Vildan Hanım'ın resmini yapmıştır.³⁸⁸ Nigâr Hanım'ın çok sevdiği Burhanettin Efendi sanatı ve edebiyatı seven bir saraylı olarak sıklıkla toplantılar düzenleyerek şair yazar ve müzisyenlerle buluşur. Piyanist Anna Grossnier Rilke şehzadeyle görüşmelerine hatıratında yer vermiştir.³⁸⁹

Yaşamının son zamanlarında hastalıklar ve maddi sıkıntılarla boğuşan Nigâr Hanım günlüğüne yazmayı bırakmaz. Mütarekede bile entelektüel mahfillerin eskisi kadar canlı ve neşeli olmasa da sürdüğünü anlatır. Mart 1915 tarihli günlüğünde bu durumu şöyle ifadeleri etmiştir: “Kışlarım cemiyet alemlerinde geçiyor. Salı günleri, misafir kabul ediyorum, başka günlerde davetlere gidiyorum. Beni yalnızlığımdan kurtaran bütün dostlara, hususıyla saltanat hanedanının muhterem ve muazzez azasına yürekten teşekkürü bir borç bilirim. Beni her cemiyetlerine lütfen davet ediyorlar... Edirne'nin istirdadı için yazdığım şiiri ikinci veliaht Vahdetin Efendi besteledi.”³⁹⁰

Abdülmecid devrinin vezirlerinden Girit kökenli bir mühtedi olan Hekim İsmail Paşa'nın kızı Leyla Saz Hanım 1850-1936 yılları arasında uzun bir ömür sürmüştür. İsmail Paşa iyi bir hekim olduğundan padişahın gözüne girerek saray hekimi olmuş ve yükselmiştir. Fatma Sultan, çok küçüklerken Leyla Saz ve ablasını saraya aldırıştır. Yedi sene sarayda kalan Leyla Hanım burada iyi bir eğitim gördü, hem doğu hem batı musikisini öğrendi. Saraydaki Refia, Munise Behice Sultanlara piyano dersi verdi. Sürgün edilen babasıyla Girit'e giderken Atina Üniversitesinde hocalık yapan Elizabeth Kantaksaki ile tanıştı ve ondan Fransızca ve Rumca öğrendi. Leyla Hanım'ın ilk şiirlerinden biri *Hazine-i Evrak*'ın 452. sayfasında yayınlanmıştır.³⁹¹ Yazdıkları saray ve kadınlar hakkında verdiği bilgilerden ötürü kaynak niteliğindedir. Evinde musikişinaslar, yazar ve şairlerle toplanır;

³⁸⁷ Ressam Tiraje Dikmen, Mahmut Celalettin Paşa'nın kızı Vildan Hanım'ın adada komşuları olduğunu ve onu piyano çalışıyla hatırladığını anlatır. Semiha Akpınar, *Büyükada Bir Ada Öyküsü*, İstanbul, Adalı Yayınları, 2014, s.129.

³⁸⁸ Salâh Birsell, *Boğaziçi Şingir Mingir*, İstanbul: Sel Yayınları, Sekizinci baskı, s.84.

³⁸⁹ Anna Grosser Rilke, *Avrupa Saraylarından Yıldız'a İstanbul'da Bir Hoş Sada*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s.154, 195.

³⁹⁰ Şair Nigâr Hanım, nakleden Nesrin Morali, “Şair Nigâr Hanım'ın Son Şiiri ve M. Rauf Bey.”

³⁹¹ Müjgân Cunbur, *Osmanlı Dönemi Türk Kadın Şairleri*, Ankara: Türkkad Yayınları, 2011, s.168.

Hafız Aşir Efendi, Hafız Osman Efendi gibi şöhretli ses sanatkarları sık sık konağa gelirlerdi. Bu toplantılarda Leyla Hanım bazen piyano, bazen armonika çalardı."³⁹²

İbnulemin de bir toplantıya tanıklık etmiş, müzisyenliğindeki ustalığını takdir etmiştir. Leyla Hanım'ın çocukları da iyi eğitim görmüşlerdir. Kızlarından Feride Hanım, Darülfünun hocalarından ve önemli bir entelektüel olan Mehmet Ali Ayni ile evlenmiştir. Diğer kızı Nezihe Hanım'ın annesinden tevarüs müzik yeteneği vardır, İstanbul Konservatuarında piyano öğretmenliği yapmıştır. Nezihe Hanım'ın kızı Celile Hanım evde özel eğitim görmüş, opera sanatçısı olarak plaklar doldurmuştur.³⁹³ Leyla Saz Hanım saray çevresine yakınlığı, tanıdıkları, son döneme dair kaynak niteliğinde yazdığı hatıraları ve ailesi ile müstakil olarak incelenmeyi hak eden bir isimdir. Çağdaşı olan pek çok kadına ilham verdiği şüphesizdir. Gözlemleri, üç devre tanıklık etmiş olması hem yazdıklarını hem de yorumlarını çok değerli kılar. O da Tıpkı Fatma Aliye gibi öncü kadınlardandır fakat Cumhuriyet Devrinde onun kadar sessiz kalmamıştır. Bu durumda oğlu Yusuf Razi Bey'in İstanbul Şehremini olması, damadı Mehmet Ali Ayni'nin entelektüel yönü ve yazarlığı etkendir. Tanınmış simaların yakını olmak onu Fatma Aliye'ye reva görülen yalnızlığa itilmekten kurtarmıştır. Kızının torunları Ali ve Nezih Neyzi 'nin hatıralarında da Leyla Saz Osmanlı devrinde doğup büyümüş ve Cumhuriyet'e erişmiş çok yönlü bir kadın portresi olarak resmedilir.

Saraydan, edebiyat çevrelerinden bir hayli tanıdığı olan Leyla Saz, sık sık misafir kabul eder. Yazar Cahit Uçuk hatıralarında teyzesi Münire Hanım'ın yakın ahababı olan Leyla Saz'a konuk olarak gidişlerini anlatır. Leyla Hanım'ın evinin düzeni, piyanosu ve sohbetleri hakkında bilgiler verir. Leyla Hanım'ın entelektüel yanının yanı sıra evliliğe ve geleneksel hayata bakış açısını da görürüz satırlarda. Örneğin Leyla Hanım kendi yaptığı reçelden ikram eder misafirlerine.³⁹⁴

Münevver Osmanlı hanımlarının kendi aralarında kurdukları dostluklarda ev oturmaları yegane toplanma mekanıdır. Nezihe Muhittin Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın torunları Feride, Azize ve Refika ile arkadaş olan dayısının kızı Nakiye Hanım³⁹⁵

³⁹² Nazmi Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, Ankara, 2000, s.223.

³⁹³ Ali Neyzi, *Neyzi ile Meyzi*, İstanbul: Karacan Yayınları, 1983, s. 218.

³⁹⁴ Cahit Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken*, İstanbul: YKY, s.36,37.

³⁹⁵ Nakiye Elgün (1882-1954) Darülmuallimatta öğretmenlik, müdürlük, mebusluk görevlerinde bulunan son dönemin en faal kadınlarından. II. Abdülhamid karşıtıdır. İstanbul'un işgalini protesto mitinginde konuşma yapmış, Milli Mücadele'ye aktif şekilde destek vermiştir. Halide Edip'in yakın arkadaşı olan Nakiye Hanım'ın çevresi çok geniştir. Zamanın tüm aydınlarını tanır ve onları birbirleriyle tanıştır. Dayısının kızı Nezihe Muhittin, Nakiye Hanım'ın kendisini Fatma Aliye'ye götürdüğünü anlatır. Beşir Ayvazoğlu, Edip Cansever'le eşini Nakiye Hanım'ın tanıştırdığını nakletmiştir.

sayesinde gittiği Kıbrıslıların evinde Avrupa'daki kadın hareketlerinden, süfretlerden haberdar olur. Bu sohbetlerden çok etkilenen Nezihe Muhittin "Ben bugünkü asrî Türk kadın hayatını otuz sene evvel (1901) bu münevver Türk kadınlarının kendi tesis ettikleri özel yaşamlarında gördüm"³⁹⁶ diyecektir. Şüphesiz onun kadınların toplumdaki yerlerine dair fikirlerinin oluşumunda girdiği bu ortamın büyük etkisi olmuştur.

Evini entelektüel bir salon haline sokan İhsan Raif Hanım (1877-1926) da Osmanbey 'deki Raif Paşa Apartmanı'nda sanatçı ve edebiyatçıları bir araya toplamıştır. Yahya Kemal, Ruşen Eşref, Rıza Tevfik, Fazıl Ahmet, Ahmet Haşim, Halit Fahri Ozansoy konağın müdavimlerindedir. İhsan Raif Hanım konuklarına piyano çalıp şiir okurdu: "İhsan Raif Hanım'ın Şahabettin Süleyman'la evlenmesinden sonra, bu salon, diyebilirim ki, XVII. yüzyıl Fransa'sındaki précieuse'lerin, zarafetleri ve güzel konuşmaları ile meşhur olan o kibar kadınların salonları gibi, haftada bir iki gece tanınmış edebiyatçıların toplandıkları bir çeşit sanat mabedi olmuştur."³⁹⁷ İhsan Raif Hanım hayatına baktığımızda onun hususi tahsil aldığı görürüz. Erkek kardeşleri Avrupa'da tahsil görmüş, İhsan Raif ise hususi hocalardan ders almıştır. Adana'da Danyal Efendi'den, İstanbul'da Sadık Paşa, Rıza Tevfik ve Tevfik Lami Bey'den ders alır, Fransızca'yı Batı ve Türk musikisini öğrenir, ustalıkla piyano çalar.³⁹⁸ Babasının görevi nedeniyle çok yer değiştirmiş, Fransızca, müzik, edebiyat dersleri görmüştür.³⁹⁹ Büyük şehir kadınları arasında heceyle şiir yazan ilk odur.⁴⁰⁰

Evinde uzun yıllar ünlü simaları ağırlayarak kültür ortamı oluşturanlardan biri de Melek Celal Sofu'dur. (1896-1976) Tepedelenli ailesinden Miralay Albay Ziya Bey'in kızıdır, çok iyi bir hususi tahsil görmüştür. Piyanist Furlani'den yıllarca piyano dersi almış, Fransızca ve Almanca dillerini öğrenmiştir. Anneanesi Eşref Hanım dönemin önde gelen münevver hanımlarından olması hasebiyle entelektüel yönden zengin çevresiyle Melek Celal'i tanıştırmış, böylece o camia içine girmiştir. Şair Nigâr Hanım'ın en yakın dostu olan ve günlükte de kendisinden çokça bahsedilen Eşref Hanım'ın kuzeni Nasip Hanım da kültürlü bir hanımdır ve o da Nigâr Hanım'la dosttur.⁴⁰¹ Annesi genç yaşta vefat eden

³⁹⁶Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, İstanbul: Metis Yayınları, 2013, s.36.

³⁹⁷ Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçıların Çevremde*, Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1970, s. 40.

³⁹⁸ Hüveyla Coşkuntürk, *İhsan Raif Hanım*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s.20.

³⁹⁹Cemil Öztürk, *İhsan Raif Hanım Yaşamı, Sanatçı Kişiliği, Yayımlanmış ve Yayımlanmamış Bütün Şiirleri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002, s. XII-XIII.

⁴⁰⁰ İbrahim Alaattin Gövsa, *Türk Meşhurları*, İstanbul, 1946, s.187.

⁴⁰¹Eşref Hanım'ın kızı Sadiye Hanım önce Arapzade Cevdet Bey daha sonra İsmail Müştak Mayakon ile evlenecektir. Evini mahfil olarak kullanan kadınlardan birisi de Sadiye Hanımdır.

Melek Celal Sofu'ya resme başlaması için teşvikte bulunan Nigâr Hanım olmuştur. Melek Celal Sofu, geleneksel sanatlarımız üzerine çok önemli eserler kaleme almıştır. Kıbrıslı Ailesi'nden Celal Bey'le evlenmiş ve evlerini kültür ve entelektüel mahfile çevirmiştir.

Özellikle Yahya Kemal'le dostluğu ve ona gösterdiği bir nevi hamilik vesilesiyle devrin şair, yazar ve entelektüelleriyle de tanışmıştır. Yahya Kemal Paris'te tanışıp etkilendiği Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın oğlu Tevfik Bey'le tanışıp dost olmuş⁴⁰², sonrasında da Kıbrıslı Ailesi'nin tüm fertleri yakın ilişki kurmuştur. Yıllarca yalıya gelip gitmiş; kimi geceler yatıya dahi kalmıştır. Melek Celal ve eşiyle de samimiyeti sürmüştür. Taha Toros'a göre Sofular'ın Moda'daki villaları dönemin yerli ve yabancı sanatkârlarının, edebiyatçıların ve tarihçilerinin bir sohbet lokali olup Yahya Kemâl'in bu villada ayrılmış bir odası vardı. Moda'ya, gece yatısına gelirdi. Dönemin bütün kültür dolu kişileri Sofular'ın sofralarında ağırlandı. Fazıl Ahmet Aykaç, Hamdullah Suphi, Nihat Reşat, Celâl Esat, Melek Celal'in teyzezadesi Abdullah Şinasi, Albert Gabriel, Hüseyin Nakip, Sadiye Mayakon bu villada yapılan toplantılara katılanlar arasındaydı.⁴⁰³

Şair-i Azam Abdülhak Hamit'in eşi Lüsyan Hanım “edebi bir salona sahip olmak” istemiş,⁴⁰⁴ Maçka Palas'ta bir kültür ortamı yaratmıştır. Mutat olarak yapılan toplantılara iştirak eden isimler İbnülemin, Cenap Şahabettin, Halit Ziya, Mithat Cemal Kuntay, Leyla Saz, Abdülhak Mihrünnisa, Şükufe Nihal ve eşi Hamdi Başar, Münevver Ayaşlı ve eşi, Yakup Kadri ve eşi, Necip Fazıl, Süleyman Nazif, Halit Fahri Ozansoy, Abdülhak Şinasi, Ubeydullah Efendi, Ali Ekrem Bolayır'dır. Necip Fazıl da Maçka Palas'ta sıklıkla görülen bir yüzdür. Abdülhak Hamit onun zekasından çok etkilendiğinden yokluğunda onu sorup arar.

Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet Döneminde de kadınların tek başlarına yahut eşleriyle düzenlediği kültür mahfilleri sürmüştür. Erken Cumhuriyet Döneminde şair yazar Şükufe Nihal'in ikinci eşi Ahmet Hamdi Başar ile oturdukları Levent'teki evleri, bir diğer kültür mahfilidir. Şükufe Nihal, eğitimine özel öğrenimle başlamış Arapça, Farsça Fransızca öğrenmiş babasının eve gelen entelektüel arkadaşlarının sohbet gruplarına katılmıştır.⁴⁰⁵ Doğduğu evdeki nitelikli toplantıları devam ettirir. Düzenlediği edebiyat toplantılarına Halit Refik, Fazıl Hüsnü, Halide Nusret, Samiha Ayverdi, Nihad Sami

⁴⁰²Yahya Kemal, *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1976, s.102.

⁴⁰³Taha Toros, *Türk Edebiyatı'nda Altı Renkli Portre*, İstanbul: İsis Yayınevi, 1998, s. 131.

⁴⁰⁴Adile Ayda, *Böyle İdiler Yaşarken*, Ankara, 1984, s.10.

⁴⁰⁵Şükufe Nihal, *Demaniç Dağlarının Yolcusu*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

Banarlı gibi isimler katılmıştır. Eşiyle ayrıldıktan sonra da sohbetleri düzenlemeye devam eden Şükufe Nihal Hilton Otelinin Lalezâr Salonu'nda her hafta çarşamba günleri konuklarını ağırlar. Daha sonra cuma günlerine alınan toplantılar bir buçuk yıl sonra aylık olarak yapılmaya başlar. Düzenli katılan isimler Adile Ayda, Faruk Nafiz Çamlıbel, Müfide Ferit Tek, Fahri Celal Göktulga, Mithat Cemal Kuntay, Refik Halit Kuntay, Abdülhak Şinasi Hisar, Asaf Halet Çelebi, Behçet Kemal Çağlar'dır.⁴⁰⁶ Adile Ayda bu toplantıların 27 Mayıs'tan önce üç dört yıl devam ettiğini ve masrafları karşılayanın Şükufe Nihal olduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁷

Hariciyeci Suat Davaz' ın kızı "Behçet" hastalığını bulan Hulusi Behçet'in eşi Refika Hulusi Behçet Hanım yeğeni Aslı Davaz' ın aktardıklarına göre önce Feneryolu'ndaki sörlük mektebine gitmiştir. Daha sonra evde informal eğitim almıştır. Evlendikten sonra sık sık evindeki toplantılarda entelektüelleri bir araya getiren Refika Hanım'ın konukları arasında Rukiye Uşakizade, Cemal Reşit Rey, F. Cemal Erkin, V. Murad'ın torunu Mukbile Sultan, Nesterin Dırvana, George Dumesill bulunmaktaymış.⁴⁰⁸

İffet Halim Oruz'un yeğeni ise evlerinde Halide Nusret, Şükufe Nihal, Faruk Nafiz gibi isimlerin bir araya gelerek şiir günleri yaptıklarını, hece vezni ve aruz üzerine konuştuklarını hatırladığını kaydeder. Hepsini birbirlerine şiirlerini okurmuş ve Nazım Hikmet de önceleri bu toplantılara katılmış.⁴⁰⁹ İffet Oruz da buluşmalarının içeriğini şöyle anlatır: *"Herkes gibi konuşmazdık ki... Hep şiir söyledik. En çok da rahmetli Faruk Nafiz (Çamlıbel) söylerdi; kendinden ve başkalarından. Her buluşmamızda mutlaka yepyeni şiirler bulunurdu O'nda. Ne de candan okurdu."*⁴¹⁰

Nezihe Muhiddin kurduğu dernekten uzaklaştırılıp mecburen köşesine çekilmeye mecbur tutulduğunda da entelektüel mahfil oluşturmaktan vazgeçmez. Her ayın ilk cuması evinde bir çay toplantısı düzenler. Bu toplantılara Şükufe Nihal, Hamiyet Hulusi, Semiha Rauf (Moralı), Samiye Bilhan, Yaşar Nezihe ve ara sıra da Fatma Aliye Hanım katılır.⁴¹¹ Meşrutiyet'te yetişip Cumhuriyet Döneminde evinde bir mahfil oluşturan hususi tedrisli kadınlardan biri de Münevver Ayaşlı'dır. Uzun yıllar evinde *Mesnevi-i Şerif* dersleri

⁴⁰⁶Hülya Argunşah, *Bir Cumhuriyet Kadını Şükufe Nihal*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002, s.69.

⁴⁰⁷Adile Ayda, *Böyle İdiler Yaşarken...* Ankara, 1984, s.108.

⁴⁰⁸Aslı Davaz'la özel görüşme, 25 Ekim 2022.

⁴⁰⁹Erdal Köse, İffet Halim Oruz, Hayatı, Eserleri *Yüksek Lisans Tezi*, Atatürk Üniversitesi, 2006, s. 68.

⁴¹⁰Halide Nusret Zorlutuna, "İki Büyük Şair", *Hisar* s.120 (Aralık 1973), nakleden Elif Sezer Aydın- Irvin Cemil Schick, "Osmanlı İstanbul'unda Sese Dönüşen Kitaplar", *Zemin*, s.5 (2023) 50-111.

⁴¹¹Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, İstanbul: Metis Yayınları, 2013, s. 40.

gerçekleşmiştir. Haftada bir gün pazar günleri olan bu sohbetlere dönemin yazar çizer ve şair olan ünlü isimleri gelir.⁴¹²

Çevirmen Mübeccel Bayramveli Hanım'ın da evinde on beş günde bir edebi toplantılar düzenlediğini Haldun Taner'den öğreniriz. İştirak edenler içinde Refik Halit, Fazıl Ahmet, Abdülhak Şinasi Hisar vardır.⁴¹³

Tepedelenli soyundan, şeyhülislam torunu, edebi kültürü ile tanınan bir hanım olan Sadiye Mayakon, evinde kültür ortamı oluşturup dönemin şair ve yazarlarını ağırlayan köklü bir aileden gelen hususi eğitilmiş bir hanımdır. İlk eşi Ulema ailesi Arapzade'lerden, Sultan Reşat zamanında Hariciye görevlisi olarak görev yapan Cevdet Bey'dir. Evlerinde “Şair Nigâr Hanım'ın başlattığı erkekli kadınlı edebiyat toplantısının bir benzeri” toplantılar düzenlerler Yahya Kemal, Ahmet Haşim, Sadiye Hanım'ın teyzezadesi Abdülhak Şinasi Hisar'ı konuklar arasındadır. Sadiye Hanım'ın kızı Fatma Hanım da özel hocalardan tarih, edebiyat, Fransızca dersleri aldırılarak yetiştirilmiştir.⁴¹⁴ *Yakılmamış Mektuplar* isimli kitapta Fatma Hanım'ın piyanoda usta olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹⁵

Fatma Hanım daha sonra Fahrelnisa Zeid'in ilk eşi İzzet Melih Devrim ile evlenerek Fatma Devrim adını alır. Taha Toros kendisinden şöyle bahsetmektedir: “Özel hocalardan edebiyat, tarih ve Fransızca dersleri aldırılarak modern bir şekilde yetiştirilen Fatma Hanım, çevresinde kibarlığı ve güzelliği ile tanınırdı. Yahya Kemâl, onu genç kızlığı döneminden beri takdir edenlerin başında idi. Fatma Hanım, Almanya'da eğitimini tamamlayıp dönen mühendis Naim Cemil Beyle evlendirildi. Naim Bey de İstanbul'un tanınmış ve kültürlü bir ailesinden gelmekteydi. Fatma-Naim çifti Ankara'da oturdukları dönemde ve İstanbul'daki evlerinde, Yahya Kemâl'i büyük bir saygı ile konuk ederlerdi.”⁴¹⁶

İsimleri geçen tüm bu kişi ve düzenledikleri mahfiller Osmanlı Döneminde gerçekleşen münevverlerin buluşmalarının Cumhuriyet'e intikal ettiğini anlatmaktadır. Şüphesiz konuşulan konular, üzerine mütalaada bulunulan eserler değişiktir. Fakat aynı dili konuşan aynı dünyayı paylaşan okuyan yazan çizen entelektüellerin birbirlerine kulak vermek için birleşmeleri sürmüştür.

⁴¹²Şefik Can, *Hatıralar*, haz: Hayat Nur Artıran, İstanbul: Sufi Kitap, 2022, s. 310.

⁴¹³Haldun Taner, *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*, İstanbul: Cem Yayınları, 1983, s.15.

⁴¹⁴Taha Toros, *Altı Renkli Porte*, İstanbul: İsis Yayıncılık, 1998, s. 133, 134.

⁴¹⁵*Fatma Cevdet Hanım'dan İhsan Bey'e Yakılmamış Mektuplar*, Yayına Hazırlayan: İ. Bahtiyar İstekli, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s.408.

⁴¹⁶Taha Toros, *Türk Edebiyatı'nda Altı Renkli Portre*, İstanbul: İsis Yayınevi, 1998, s. 134.

4.1.3. Toplanış Biçimleri ve Törensel Unsurlar

İnformal kadın eğitiminin mahfillerinde toplanış biçimleriyle ilgili de bir kültür oluşmuştu. Turgay Anar mahfillere dair doktora tezinde erkeklerle kadınların toplanma biçimlerinin bazı farklılıklar arz ettiğini belirtir. Erkek egemenliğindeki toplantılarla kadınların düzenlediği çaylı sohbetler nicelik, nitelik ve içerik olarak değişiktir. Şair Nigar Hanım'ın düzenlediği toplantılardan yola çıkar ve mahfil kurabilmek için soy, zenginlik makam yönünden üstün olmak gerektiğini ileri sürer.⁴¹⁷ Oysa Osmanlı'da halktan kadınların bir araya gelerek *Battal Gazi Hikayelerini*, *Muhammediye*, *Ahmediye*, *Mevlid-i Şerif* okumalarını, Ramazan mukabelelerini de mahfil tertiplemek olarak değerlendirebiliriz. Nitekim günümüzde de bu tarz toplanmalar hala devam etmekte, kadınlar bir araya gelmektedir.

Zengin ve üst kademe aileye mensup bir kız daha çok zarafet, adab-ı muaşeret, misafir ağırlama gibi hususlarda annesinden terbiye görürken halk kesiminden dar gelirli kızlar dikiş, yama yapmayı, temizlik, yemek pişirmeyi öğrenirlerdi. Sanılanın aksine kadınlar evlerinde münzevi bir yaşam sürmeyip çok aktif ve sosyal çevreye sahipti. Hamam, piknik, misafirlik, mehtabı izlemeye çıkma, doğum, kına cemiyetleri kadınların hemcinsleriyle bir araya gelme vesilesiydi. Ömer Seyfettin'in Bahar ve Kelebekler hikayesinden bir bölüm kadınların kendi aralarında kurdukları dünyanın ne kadar renkli olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir:

“...Her şey bizim için zevk, eğlence idi. Her şey: Çocukluk, mektebe başlayış, feraceye giriş, kocaya varış, doğuruş hatta ihtiyarlayış bile... Bunların hep ayinleri vardı. Her kadının bu devirleri, diğer birçok kadınlar için bir zevk, bir eğlence vesilesi olurdu. Bütün hayatımız bir eğlence içinde geçerdi. Bir hafta olmazdı ki, bir mektebe başlama, bir sünnet, bir düğün, bir loğusa cemiyeti görmeyelim. Bu esvaplarımız, kınalarımız bile eğlenceye vesile olurdu. Manilerimiz, şarkılarımız vardı. Toplanır, aramızda muaşere eder, kış geceleri divanlardan tefe'ül ederdik, mevsimler bile bir eğlence idi. Her mevsimin kendine mahsus âdeti, eğlencesi, an'anesi vardı. Daha hiç açmamış, bir senelik gül ağaçlarının dibine, akşamdan beyaz kavanozlar kor, içine yüzüklerimizi, yüksüklerimizi atar, ertesi sabah güneş doğarken, mâni söyleyerek tekrar çıkarırdık. Birbirine benzemeyen

⁴¹⁷Turgay Anar, Yeni Türk Edebiyatında Edebiyat Mahfilleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, *Yayımlanmış Doktora Tezi*, 2011, s.90.

bin mâni bilen, bütün kış, herkesin lafına, bir söylediğini bir daha tekrar etmeden, binlerce kafiye bulan kadınlar vardı.⁴¹⁸

Ramazanlarda mukabeleleri dini sohbetlerin düzenlendiği meclisler de Osmanlı kadınlarının hayatlarında önemli bir yere sahipti. *Mevlid-i Şerif, Ahmediye, Muhammediye* bir araya gelerek okudukları eserler olarak günümüze dek gelen bir gelenektir. Sosyalleşme örneği olarak kadınların bir araya toplanarak Yazıcızade'nin *Muhammediye* eserini okuduğu; hatta profesyonel okuyucular olduğu bilinmektedir. Bu konuda Edward J.W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* kitabında, eğitimi az yaşlı kadınların, varlıklı bir hanımın evinde meclis kurarak aralarında en bilgili olanının okuduğu *Muhammediye* 'yi abdestli ve başı örtülü huşu içinde dinlediğini anlatır.⁴¹⁹ Kitapların topluca okunması Selçuklulara inen bir gelenektir ve XII. yüzyıla dayanmaktadır.⁴²⁰ Özellikle hanımlar dini kitapları, *Kur'an-ı Kerim, Mevlid* gibi eserleri günümüzde dahi sürdürdükleri toplantılarda okumaya aynı şekilde devam etmektedir.

Tekke ailesinden gelen kadınların tekkede düzenlen zikir, ilim halkalarına katıldıkları, ailelerinden tevarüs ettikleri ritüelleri uyguladıklarına dair bilgileri hatırat ya da aile monografilerinde anlatılanlardan öğrenmekteyiz. Kandil geceleri kadınların buralarda toplandıkları, Zekeriya Sofrası yahut Peygamber Sofrası denilen adak sofrasının kurulduğu belirtilmektedir.⁴²¹

4.2. İnformal Eğitime Katılanlar: Hoca ve Talebeler

4.2.1. Mürebbiyeler

Tanzimat Döneminde yabancı dilin gördüğü rağbet üzerine çocuklarına dil öğretmek isteyen üst düzey aileler mürebbiyeler tutmuştur. Bu döneme dek yerli dadı ve lalalar çocukların bakımı ve terbiyesiyle meşgul olurken Batılılaşmanın her alanda hız kazandığı on dokuzuncu yüzyılda yabancı mürebbiyeler konakların olmazsa olmazı haline gelmiştir. Cemil Meriç bu tutumu: “Bu devir aynı zamanda bir mürebbiyeler saltanatı devri gibidir. Ayda 600 (veya daha fazla) Frank geliri olan her memur, bu paranın birkaç altınını ayırıp, evinde yabancı bir mürebbiye bulundurmayı vazife saymıştır.” diyerek

⁴¹⁸ Ömer Seyfettin, “Bahar ve Kelebekler”, *Genç Kalemler*, 2. C. Sayı:1, 29 Mart 1327 (11 Nisan 1911), s.14-20., s.18

⁴¹⁹ İsmail Erünsal, *a.g.e.*, s.247.

⁴²⁰ Zehra Öztürk, “Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.5, S.9 (2007), s.401-445

⁴²¹ Banu Demirağ, *Dün Bursa Manolya Ağacının Kökleri*, İstanbul: Graphis Matbaa, 2000, s. 194.

değerlendirir. Dadılar eve yeni gelen bu “Frenk gavurlarından” hazzetmezler⁴²² fakat “mürebbiye sahibi olmak” bir prestij meselesine dönüştüğünden zamanla kalburüstü ailelerde mürebbiyesi olmayan kalmaz.⁴²³

“Bizim aile asri olduğu için evin içinde her zaman biraz Avrupa yalamış birilerinin bulunması gerekir. Klara Fogel de aileye mürebbiye olarak alınmışsa, bu düşünceyle alınmıştır.”⁴²⁴

Mürebbiyelerin yararlarından çok zararlarının dokunduğunu düşünenler de vardır; Samiha Ayverdi onları “topsuz tüfeksiz ordular” olarak niteler. Çünkü, ellerine verilen çocuklara Batı hayranlığını aşılamış, onları kendi dünyalarına yabancılaştırmışlardır.⁴²⁵ Ömer Seyfettin’in hikayesindeki çok yaşlı büyükanne, “Şimdi siz Frenk mürebbiyeler elinde büyüyor, kendi lisanımızın güzelliklerini tanımıyor, başka memleketlerin başka şeylerini öğreniyorsunuz. Onlara benzemek istedikçe, kendi benliğinizden uzaklaşıyor, etrafınızdan nefret ediyor, hakikaten sevinçten, saadetten mahrum kalıyorsunuz.”⁴²⁶ Diyerek tanıklık ettiği özden kopmanın acısını duyar.

Seçkin ailelerde başlayan mürebbiye tutma zamanla orta halli ailelerde de görülür olmuştur. Dil ve adab-ı muaşeret dersleri için tercih edilen özellikle Fransız mürebbiyeler yatılı kalmakta ve diğer çalışanlardan daha ayrıcalıklı bir konumda çalışmaktaydılar. Kendilerine danışılır, eleştirilmez ve konak halkından saygı görürlerdi.⁴²⁷ İtibarlı konumları romanlara da yansımıştır. Halit Ziya’nın *Aşk-ı Memnu* ve Hüseyin Rahmi’nin *Mürebbiye* romanlarında matmazellerin ayrı odaları hatta hizmetçileri vardır. Bu tutumda Avrupa aristokrasisi ile Osmanlı seçkin sınıfı arasındaki fark rol oynar. Kesin sınırlı bir sınıf farkı

⁴²²Matmazel Lucy’e tek başına kalacağı bir oda verilmişti ve kendisini dinlemeye hazır olan herkese sürekli bir şeyler anlatıp gülerken odasını düzene koymaya başladı. Yaşlı mürebbiyem (dadi) yan gözle onu izliyor, yüzünde kasvetli bir ifadeyle Matmazel Lucy’nin iştımayacağı zaman şöyle mırıldanıyordu: “Kendisine bir havalar veriyor, ne o Fransızca konuşuyormuş. Bakalım sana benim baktığım gibi iyi bakabilecek mi, göreceğiz.” Selma Ekrem, *Peçeye İsyan*, İstanbul: Anahtar Yayınları Kitabevi, 1998, s.35.

⁴²³Yavuz Selim Karakışla, *Eski Hayatlar Eski Hatıralar Osmanlı İmparatorluğu’nda Belgelerle Gündelik Hayat (1760-1923)*, İstanbul: Doğan Kitap, 2015, s. 348.

⁴²⁴ Salâh Bırsel, İstanbul-Paris, İstanbul: Sel Yayınları, 2017, s.34.

⁴²⁵ Samiha Ayverdi, “Beyoğlu”, *İstanbul Geceleri*, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977, s. 127-128

⁴²⁶Ömer Seyfettin, “Bahar ve Kelebekler”, *Genç Kalemler*, 2. C. Sayı:1, 29 Mart 1327 (11 Nisan 1911), s.14-20.

⁴²⁷Samiha Ayverdi, “Beyoğlu”, *İstanbul Geceleri*, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977, s. 127-128

olmayan Osmanlı konak, yalılarında çalışanlar evin ahalisinden kabul edilir, eğitimli olan hocalar ise daha ayrıcalıklıdır.⁴²⁸

Bir zaman sonra mürebbiye istihdamına artmış olan taleple, niteliğine bakılmaksızın başvuran mürebbiyelerin kabul edilmesi önemli bazı ahlaki ve sosyal sorunlara yol açmıştır. İhtida etmiş İngiliz romancı Marmaduke Pickthall'e göre Türk aileleri mürebbiye seçmeyi bilmediğinden kimi kez uygunsuz kişileri mürebbiye tutabiliyordu. Örneğin tüm zamanını yatakta içerek geçiren bir İngiliz mürebbiyeden bahsetmekteydi.⁴²⁹

Yalnızca Fransız olduğu için sahte evraklarla aileleri kandırıp mürebbiye olduklarını söyleyenlere rastlandığından Ahmet Mithat Efendi ailelere, başvuran kadınlardan Fransız Maarif Nezareti'nin muallimliğe mahsus şahadetnamesini sormalarını hatta Konsolosluktan da teyit etmelerini tavsiye etmiştir.⁴³⁰ Yazarların romanlarında çoğunlukla olumsuz figür olarak resmedilmeleri mürebbiyelerin yol açtığı gerçek olayların etkisiyledir.

II. Abdülhamid döneminde sarayda görevli Nuri Bey'in kızları Zeynep Hanım (takma adı Zinnur Nuri) (1883-1920) ve kız kardeşi Nuriye (takma adı Melek Nuri) hanımlar, 1906'da mürebbiyelerinin yardımıyla yurtdışına kaçmışlar, firarları büyük yankı uyandırmıştır. Sarayın da dahil olduğu kızları geri döndürme çabası işe yaramamı, Nuri Bey Zeynep ve Nuriye'yi evlatlıktan çıkarmıştır. Hususi hocalardan çok iyi bir informal eğitim gören kızlar, Fransızca, İngilizce, İtalyanca Almanca yazıp konuşabilmenin yanında Arapça ve Farsça da öğrenmişlerdi.⁴³¹ Mürebbiye ve yabancı muallimelere duyulan negatif düşünceleri yükselten bu olay uzun zaman kamuoyunu meşgul etmiştir.

Edebiyatta bu bakışın yansıması olarak mürebbiyelerin ailelerin hayatlarını dağıtan, ahlak bakımından sefih örnekleri işlenmiştir. *Mürebbiye* (1899), *Hizmetçi Belası* (1911), *Hizmetçi Buhranı* (1927) romanlarında mürebbiyeler kötü figürler olarak var olmuştur. Ahmet Mithat, Halide Edip, Hüseyin Rahmi'nin eserlerinde ahlaken düşük seviyede mürebbiyeler yer almaktadır. Mürebbiyelik ile kızların Avrupa'da eğitim görmesini

⁴²⁸Mustafa Dere, *İhtişamdan Sefalet Yeni Türk Edebiyatı'nda Konak ve Yalı*, Konya: Palet Yayınları, 2015, s.146.

⁴²⁹ Marmaduke Pickthall, *With the Turk in Wartime*, s. 98. 99.

⁴³⁰Cafer Ulu, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Mürebbiyelik Müessesesi, *Turkish Studies*, Volume 9/1 Winter 2014, p. 595-610, Ankara, s. 603.

⁴³¹Alain Quella- Villiger, *Haremden Kaçanlar (İstanbul'da Bir Devlet Meselesi ve Feminizm)1906*, Çeviren: Aysel Bora, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s.23

ilişkilendirenler de çıkmıştır. İslamcılardan Mehmet Fahrettin kızların Avrupa'ya tahsiline kesinlikle karşı olduğunu belirtir, ona göre evlerine yabancı mürebbiye alanların kızlarının Avrupa'ya firarının sebebi de budur.⁴³² Amerika'ya yerleşen Namık Kemal'in torunu Selma Ekrem çok küçük yaştan itibaren Fransız mürebbiyeleri olduğunu, abisinin de rahiplerin yönettiği bir Fransız okuluna başladığını söyler. Abisi bu okul sayesinde her şeyi bilmekte kendisi de ona korkuyla karışık bir saygı beslemektedir.⁴³³

1906 doğumlu yazar Münevver Ayaşlı üçleme romanı *Pertev Bey ve Kızları*'nda evde Fransız, İngiliz ve Alman olmak üzere üç kültürün hakim olduğunu, çocukların Fransız mürebbiyeleri, Rum dadı tarafından tamamıyla Batı terbiyesiyle yetiştirildiğini anlatır: -Anne, dedi, biliyor musunuz? Matmazel Durand gideli, ben hiç dua etmiyorum. Onunla dua ederdim, onun inandıklarına ben de inanır, onun sevdiklerini ben de severdim. Anne, Matmazel Durand kalsa idi, ben Katolik olacaktım, rahibe olacaktım. Kararını vermişim, sonra harp patladı, o gitti, ben yalnız kaldım. Olmadı, olmadı işte...

Azize Hanım'ın gözleri karanlıkta, faltaşı gibi açılmış, yerinden fırlamıştı.

-Ne söylüyorsun Berrin ne söylüyorsun? diyebildi.⁴³⁴

Devlet katında da mürebbiyelerden hoşnutsuzluk söz konusudur. II. Abdülhamid'in mürebbiyelerden duyduğu rahatsızlık çıkardığı iradelerden anlaşılmaktadır. 1901 tarihli bir belgeye göre Avrupalı Hristiyan uygunsuz kadınların İslam hanelerine mürebbiye ve sütüne olarak alınmaması gerektiğini buyurmuştur. Başka bir belgede evlere süt anası ve mürebbiye vasıflarıyla alınan Hristiyan kadınların çocukların İslam terbiyesi ile yetişmelerine engel olmamaları tebliğ edilmiştir.⁴³⁵ Genç Müslüman kadınların mürebbiyeleri sayesinde "açık saçık kıyafetlerle" Hristiyan mahallelerinde dolaşmasını da sakıncalı görmektedir.⁴³⁶

Çocuğun ilk mürebbiyesinin annesi olduğu ve onunla yetişmesi fikri sütüne uygulamasını tasvip etmemektedir: "Kadın ne derece malumatlı olursa onun aguş-u terbiyesinde büyüyecek çocuk o kadar âli terbiye görür."⁴³⁷ Fikrini savunan *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yalnızca bir tane "sütüne" ilanı olması bunun göstergesi olarak

⁴³²Mehmed Fahreddin, "Feminizm Meselesi Münasebetiyle-V", *Sebilirreşat*, XVIII 200 (Haziran 1328), s. 337-339.

⁴³³Selma Ekrem, *Peçeye İsyan*, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1998, s.34.

⁴³⁴Münevver Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı, İki Kızı, Torunları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2002, s.171.

⁴³⁵BOA, MF. MKT/ 569-39, H. 28-03-1319 (15 Temmuz 1901)

⁴³⁶BOA, *İrade-i Hususiye*, 165(145) /36 22 Rebiyulahir 1319/26 Haziran 1317 (9 Temmuz 1901)

⁴³⁷*Hanımlara Mahsus Gazete*, "Tahdis-i Nimet Tayin-i Meslek, 19 Ağustos 1311 (13 Ağustos 1895), no.1.

yorumlanabilir.⁴³⁸ Fakat mürebbiyelik Erken Cumhuriyet'in ortalarına dek sürmüştür.⁴³⁹ Bu dönemde yayımlanan seçkin kesimden gelen otobiyografi ve hatıratların müelliflerinin çocukluklarında mürebbiyeler tarafından yetiştirildiğini okuruz. Hatta bazı ailelerde mürebbiye ile hane halkı arasında uzun yıllara dayalı bir ilişki tesis olur. "Ailenin orta direğidir. Mürebbiyedir ama dadılık, sofracılık, sır ortaklığı da ondadır." Yaşlılıklarında vefa gösterilerek mürebbiye Klara Fogel örneğinde olduğu gibi kendisine bakılır. Klara Fogel, Zekiye Cebesoy ile Fransa'ya gitmiştir, diğer aile fertlerinin hepsiyle de yakındır.⁴⁴⁰

II. Meşrutiyet'te Maarif Nazırı Emrullah Efendi "Ana Mektepleri" isimli mektepler kurmaya çalışmıştır. "Çocuğun ilkokulu, ana kucağıdır ve ilk öğretmeni annesidir. Üç yaşından sonra bu okulda duramaz. Bundan sonra çocuğu başıboş bırakmak zararlıdır, çocuğun zihni gelişimini kırar. Onu idrak kabiliyetinin yetmediği bir okula vermek de çok zararlıdır. Öyleyse ya özel mürebbi tutulmalıdır ya da anaokulları kurulmalıdır." demekle varlıklı aileler dışındakilerin çocukla ilgilenecek mürebbiye tutamayacağı için bu okulların devletin teftişi altında halk tarafından açılarak sağlanması gerektiğinin altını çizen Emrullah Efendi'nin nazırlığı zamanında hazırlanan *Tedrisat-ı İptidaiye* Kanun Layihasında anaokullarına da yer verilmiştir.⁴⁴¹

Geleneğe mesafeli ailelerde okul çağına gelen çocuklar yabancı okullara gönderilirken yaşça küçük kardeşlerine mürebbiye tutulur. Elbette devletin okullarının nitelik yönünden yabancı okullardan geri olması böyle bir tercihe yol açmıştır fakat tek sebep bu değildir. Batı tarzı yaşam sürmeye çalışan Osmanlı aileleri için yabancı okullar yükselebilmek adına bir atlama taşıdır. *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yazan Fatma Fahrünnisa müfredata yabancı dil dersi konulursa kızların 'ne idüğü belirsiz' mürebbiyelere ihtiyacı olmadığını savunur. Ona göre darümuallimatlara Fransızca dersi eklenmeli ve kız öğrenciler kendi aralarında Fransızca konuşmalıdır.⁴⁴²

Geç Osmanlı döneminde yaşamış varlıklı ailelerin mürebbiye tutma, hususi hocadan öğrenim alma gelenekleri birkaç kuşak devam etmiştir. Yazar Ayşe Kulin 1941 doğumludur ve doğduğunda kendisine Alman bir mürebbiye tutulmuş; koleje gönderilse de

⁴³⁸Meltem Güler-Hasan Çelik, "Osmanlı'da Modernleşme, Kamusal Alan ve Kadın: Toplumsal Değişimi "Hanımlara Mahsus Gazeteyle Okumak", *Bilgi*, Güz 2023, s.107, ss.127-160., s.148.

⁴³⁹İsmet İnönü'nün kızı Özden Toker, 1938'den 1945'e kadar kendisini eski Fransız eğitimine göre yetiştiren bir mürebbiyesi olduğunu anlatır. Özden Toker- M. Ö. Alkan, *Cumhuriyet'le Özdeş Bir Yaşam: Özden Toker İsmet İnönü'nün Kızı Anlatıyor.*, İstanbul: YKY, 2023, s.41.

⁴⁴⁰ Salâh Birsell, *İstanbul-Paris*, İstanbul: Sel Yayınları, 2017, s. 34.

⁴⁴¹E. Vildan Türkan, *Bir Osmanlı Maarif Nazırının Portresi*, İstanbul: V.b. Kültür Yayınları, 2020, s.133.

⁴⁴²Betül Coşkun, "Edebiyat Tarihinde Unutulmuş Bir Kadın Yazar: Ahmet Vefik Paşa'nın Torunu Fatma Fahrünnisa Hanım." <https://www.academia.edu/38787411> [Erişim tarihi: n27.07.2022].

Ressam Ferruh Başağa'dan resim dersleri almıştır.⁴⁴³ Mütareke döneminde İstanbul'a iltica eden muhalif Bolşeviklerin (Beyaz Rus) iyi eğitilmiş olanları geçimlerini sağlamak adına gazetelere ilan vererek ders verebildiklerini ilan etmiştir. Hem Türk hem Levanten aileler çocuklarına eğitim vermesi için yabancı dil bilen, müzik eğitimi verebilecek çok sayıda Beyaz Rus'u işe almıştır. Bu ilanlardan bir tanesi şu şekildeydi: "Tahsil-i Âli görmüş, kibar aileye mensup, Fransızca, İngilizce ve Almancaya aşina bir Rus matmazeli ders vermeye talibedir. Beyoğlu'nda, Şişli caddesinde 28 numaralı Doktor De Basarski Apartmanı'na saat 4'ten 6'ya kadar müracaat. Bir Rus Matmazeli."⁴⁴⁴

Bu ilanlar ve gösterilen talep hususi tahsilin devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Savaşlar ve mütareke koşullarında da kızlarının geri kalmasını istemeyen aileler ya da paraya ihtiyacı olan hocalar informal eğitimin sürmesini sağlamıştır.

Öte yandan modernleşme çabalarıyla çocuklarına Batı usulü eğitimi tatbik etmek isteyen aileler çocuklarıyla özden kopma, yabancılaşma gerilimlerini yaşamak durumunda kalmıştır. Mürebbiyelerinden etkilenerak Hristiyanlığa meyleden kızlar hem kurgusal figür olarak romanlarda hem de hakikat olarak hatırat yahut otobiyografilerde geçmektedir.

4.2.2. Talebelerin Sosyal Durumları ve Nitelikleri

Tanzimat'ın devrinde doğmuş ve uzun bir hayat sürerek II. Meşrutiyet'e, Cumhuriyet'e yetişmiş pek çok kişi imkânı nispetince hususi tahsil görmüştür. Âli Paşa gibi devlet adamlarının bile lisan öğrenmek için Ahmet Cevdet Paşa ile çalıştığı düşünülrse hususi tahsilin yaygın ve olağan olduğunu ileri sürebiliriz. Devlet ricali ve ulemanın kahir ekseriyeti ilk eğitimini ailedeki büyüklerden almıştır. Ebubekir Ratip Efendi, Sadrazam M. Rüştü Paşa, Sadrazam M. Sadık Paşa evvela baba ve abilerinden eğitim almışlardır.⁴⁴⁵ Bahsi geçen bu isimler erken dönemde yaşamışlardır fakat on dokuzuncu yüzyılın sonlarında da aynı usulle hususi tahsil görenlerin sayısı az değildir.

Mesela babası sadrazam, paşa ya da bürokrat olan kızlara devrin önde gelen hocaları tutulmaktaydı. 1845 doğumlu Hatice Nakiye Hanım ise Hoca Mecid Efendi'den öğrendiği Farsça ile Âli Paşa'nın kızı Zahide Selma Hanım'a, Trabzonlu Müşir Abdulhalim Paşa'nın kızları Atiye ve Servet Hanımlara ders vermiştir.⁴⁴⁶

⁴⁴³ Ayşe Kulin, *Hayat Dürbünümde Kırk Sene 1941-1964*, İstanbul: Everest Yayınları, s.31, 53, 101.

⁴⁴⁴ Bülent Bakar, *Beyaz Ruslar Esir Şehrin Misafirleri*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, s. 181.

⁴⁴⁵ Necati Döğüş, "Osmanlı Devletinde İmamların Eğitimi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2022, s.1526.

⁴⁴⁶ Murat Uraz, *Kadın Şair ve Muharrirlerimiz*, s.70.

Tercüme Odası'ndan yetişen, Batı'yı gören ve mekteplerden yetişerek devlet görevlisi olan bürokratlar pek çok konuda modernliğin taşıyıcısı olmuştur. Hayat tarzlarıyla yeniliklere daha açık olmaları eşleri ve kızlarının yaşam şekillerini de etkilemiştir. Nimet Günaydın'ın babası bu kişilerdendir. II. Abdülhamid'in Batı dünyasına ülkesini ispat amacıyla attığı adımlardan birisi yurt dışında kongrelere katılmaktır. 1894 ve 1897 yıllarında *Uluslararası Şarkiyatçılar Kongre*lerindeki temsilci padişahın kâtibi Numan Kâmil Bey'dir. Numan Kâmil Bey'in kızının tahsiline önem verdiği anlaşılmaktadır. Zira kızı Nimet Günaydın, Emirgan Rüştüyesinden sonra evde hususi tedrisle Arapça ve tarih dersleri almıştır. 1895 senesinde *Uluslararası Coğrafya Kongresi*'ne katılmak için Londra'ya babasının yanında gitmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Maliye Bakanlığı'nda işe başlayan on beş kadından biri Nimet Hanımdır. Yazdığı 1960 tarihli *Çölde Bir Gece ve Tedmür Melikesi Zennuba* isimli kitap seyahat anılarını içermektedir.⁴⁴⁷ Mabeynci Faik Bey (1870-1937) başta Tanburî Cemil Bey olmak üzere pek çok sanatçının hamiliğini yapan çok varlıklı bir bürokrattı. Yalısında musiki geceleri düzenlenir, İstanbul'un tanınmış simaları bir araya gelirdi. Kızları önemli hocalardan musiki dersleri alarak musikide isim sahibi oldular; Fahire Fersan ve Faize Ergin. Faik Bey'in konak ve yalısında sadece kızları, akraba çocukları değil kalfa ve cariyeler de musiki öğrenmekte, dersleri devrin meşhur hocaları vermekteydi. Konakta kalfalardan oluşan bir saz takımı vardı.⁴⁴⁸

Cahit Uçuk kaymakam babasını tayinleri dolayısıyla düzenli mektebe gidemese de derslerden geri kalmasını istemeyen ailesi çeşitli hususi hocalarla anlaşıp. Halide Edip'in babası da II. Abdülhamid'in bürokratlarındandır ve kızına hocalar tutarak, yaşını büyütüp koleje yazdırarak iyi bir donanım sağlamanın peşine düşmüştür. Padişah II. Abdülhamid'in yabancı okullara Müslüman kızlarının gitmesine izin vermemesi üzerine yabancı okuldan ayrılmak zorunda kalan Halide Edip evde tahsil görmeye başlamıştır. Hocaları zamanın önde gelen isimleri Rıza Tevfik, Şükrü Efendi ve Salih Zeki Bey'di. Evdeki informal eğitimle iyi bir İngilizce öğrenen Halide Edip çevirdiği İngilizce kitapla Padişah'tan nişan alır.

Yabancı lisan bilen devlet görevlilerin kızlarının tahsilinde en çok lisana ağırlık verirler. Kızlar, anlatılarda, tercüme yapabilecek seviyede olmalarını küçük hususi ders almalarına bağlarlar. Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan hatıralarında Birinci Dünya Savaşı

⁴⁴⁷Fanny Davis, *Osmanlı Hanımı*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: YKY, 2009, ikinci baskı, s.67.

⁴⁴⁸Murat Bardakçı, *Refik Bey Refik Fersan ve Hatıraları*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2022, Üçüncü Baskı, s.23.

esnasında Avusturya İmparatoru ve eşi İmparatoriçe Zita'nın saray seyahatlerine dair notlar aktarır. Bu notlarda dikkat çeken husus kraliçeye mihmandarlık yapan rehber kadınların isimlerini vermesi ve mükemmel lisan bildiklerine değinmiş olmasıdır. Leyla Vahit, Suphiye İstinyeli, Ali Cenani Bey'in eşi bahsettiği kişilerdir. Leyla Vahit, Osman Hamdi Bey'in; Suphiye İstinyeli, Said Mehmet Paşa'nın kızıdır. Üç hanım da aldıkları tahsille rehberlik yapacak kadar yabancı dile vakıftır.⁴⁴⁹

Hatırat kaleme alan seçkin bir aileye mensup kadınlar, derslerin çeşitliliğinden bahseder. Şakir Paşa ailesine mensup kadınlar bu durumun en somut örneği sayılabilir. Ailedeki her kadın, küçük yaştan itibaren yabancı dil, enstrüman hatta jimnastik dersi bile almıştır. Emine Fuat Tugay da anne babasının kendisinin ve kardeşlerinin yalnızca zihinsel değil bedensel eğitimlerine gösterdiği ihtimamın altını çizer. Burdeyn'de bile İsveçli bir kadın jimnastikçinin haftada üç gün evlerine gelerek egzersiz yaptırdığından bahseder.⁴⁵⁰ Suphi Paşa'nın kızı Hamiyet Hulusi Hanım (1876-1930) babasının kurduğu Leyli Sanayi Mektebi'ne gitmiştir.⁴⁵¹ Onun evde özel hocalardan okuyacak kadar imkânı olmasına karşın okula yazılması örnek teşkil etme amacını güttüğünü düşündürür. Fakat beste yapacak kadar iyi derecede aldığı müzik eğitimi formal değil hususidir. Yaşamının sonlarına doğru Erenköy Lisesi'nde müzik öğretmenliği yapmıştır.

Oysa Suphi Paşa'nın torunlarından Seniha Hanım (1886-1982) ise örgün eğitim almayıp iyi bir hususi tahsil görmüştür. Öyle ki erken Cumhuriyet döneminde Maarif Vekâlet'inin isteği üzerine *İran Edebiyat Tarihi*'ni yazmış, Shakespeare'in eserlerini Türkçeye çevirmiştir. Alaylı olmasına bu konuda formal bir eğitim görmemesine karşın kendisine müze müdürlüğü görevi verilmiştir. Onun sarayda muallimelik yaptığını da bilmekteyiz. Dürrüşehvar Sultan'a ve Nilüfer Sultan'a sarayda İngilizce ders vermiş;⁴⁵² Halife Abdülmecid'den atıyye almıştır.

II. Meşrutiyet devrinde de basında informal eğitilmiş kadınları baskın görürüz. Diğer kadınların da kendileri gibi eğitim görebilmesi için kız okulları açılmasına yönelik çalışmalar yapmış, bunun için mücadele vermişlerdir. Bu dönem yalnızca İstanbul'da değil İzmir, Selanik gibi kozmopolit şehirlerde kadınların gazetelere yazdığı bir dönemdir.

⁴⁴⁹Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları, Haz. Burak Enver, İstanbul: Kronik Yayınları, 2023, s.125.

⁴⁵⁰Emine Fuat Tugay, *Bir Aile Üç Asır*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 404.

⁴⁵¹Fanny Davis, *Osmanlı Hanımı*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: YKY, 2009, ikinci baskı, s.67.

⁴⁵²Lale Uçan, "Son Halife Abdülmecid Efendi'nin Hayatı", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Doktora Tezi*, 2019, s. 251.

İzmir'in ilk kadın muharrirlerinden Evliyazade Naciye (1876-1961) ve kardeşi Makbule Evliyazade (1889- 1960) bu isimlerdendir.⁴⁵³ Hususi hocalardan Fransızca, matematik, kimya derslerinin yanında dans ve müzik dersleri de alırlar. Kız kardeşler hem yazılarıyla hem de eylemleriyle kadınların kalkınması için uğraş verirler. Eğitim hakkı, eşitlik ve kadın istihdamını savunan yazılarını harekete dökerek bir terzihane açarlar.⁴⁵⁴

İzmir basınında kadın yazılarına ilk kez yer veren, kadınlara mahsus bir bölüm açan gazete Bıçakçızade Hakkı'nın (1861-?) II. Abdülhamid zamanında çıkardığı *İzmir* gazetesidir. Bu gazetede Naciye ve Makbule Evliyazade kardeşlerin yazıları yayımlanmıştır. Diğer kadın yazarlar ise Nahit Beyza Hanım, Seniha Hanım, Şirin Hanım, Hocazade Fatma Bedia Hanım, Semiha Hanım'dır. Abdülhamid dönemi muhaliflerinden Hizmet Gazetesi sahibi İzmirli Tevfik Nevzat'ın kızları Menije ve Nevzat Hanımlar da yerel gazetelerde makale hikayelerini neşretmişlerdir. Menije ve Mutahhara Hanım'ın biyografileri yoktur fakat babalarının sürgündeyken annelerine yazdığı bir mektupta "İngiliz mürebbiyeleri" bahsi geçmektedir.⁴⁵⁵

Selanik, II. Meşrutiyet'in ilanında önemli bir yere sahip olması, kozmopolit yapısı itibarıyla kadınların giyim kuşam ve sosyal hayat yönünden daha serbesti içinde oldukları bir şehirdi. Kadın dernekleri ve gazeteleri açısından da zengindir.

İlk şubesi 1870'te Sultanahmet'te açılan darülmuallimata ebeveynler eli ekmek tutsun, altın bilezik edinsin, bir meslek sahibi olsun düşüncesiyle kızlarını kaydettirmiştir ancak Yaşar Nezihe gibi mektebe gitmek istese de gönderilmeyen kızlar da olmuştur. Örgün eğitime devam edemeyen örneklerin tamamı aynı zaman diliminde değildir. Yaşar Nezihe mekteplerin yaygınlığı açısından erken denebilecek bir tarihte 1880'de dünyaya gelmiştir. Oysa, 1914 gibi oldukça geç sayılabilecek bir tarihte doğan romancı Leman Ahıskal da babasının mutaassıp bir asker olması nedeniyle orta tahsile kadar mektebe gittiğini sonrasında hususi tahsil gördüğünü söylemektedir.⁴⁵⁶

Hususi tahsile devam etmenin başka bir nedeni de kız okulları için yeteri kadar öğretmen olmamasıdır. 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesindeki 73. Madde 'de darülmuallimata girmek isteyenlerin sıbyan veya rüştiye mektebi şahadetnamesini ibraz

⁴⁵³Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir: İhsan Gümüştayak Matbaası, 1955, s. 42.

⁴⁵⁴Fatih Alper Taşbaş, "Matbuat Aleminde Kadın Olarak Var Olmak: Evliyazade Makbule", *İzmir'de İz Bırakmış Öncü Kadın Yazarlar*, Editör: Şerife Çağın, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2021, s.32, 40.

⁴⁵⁵Ömer Faruk Huyugüzel, "İzmir'in İlk Kadın Yazarlarına Dair Yeni Bilgiler", *İzmir'de İz Bırakmış Öncü Kadın Yazarlar*, Editör: Şerife Çağın, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2021, s.7,8.

⁴⁵⁶İbrahim Hoyi, *Kadın Romancılarımızla Mülakatlar*, Hazırlayan: Önder Kaya, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2024, s.52.

ettikleri takdirde imtihansız alınacaklarını, şahadetnamesi olmayanlarınsa bir mümeyyiz heyeti huzurunda imtihan edilerek seviyelerine göre iki şubeden birine kabul edilecekleri belirtilmekteydi.⁴⁵⁷ 16. Maddede “müstakil olan kız sıbyan mekteplerinin hoca ve dikiş ustaları kadın olacaktır. Fakat matlup derecede ehliyetli muallimeler yetiştirilinceye değin müsin ve edip adamlardan muallim tayini caizdir.” denmektedir. Ancak Meşrutiyet’te bile yeteri kadar yetişmiş muallime bulunmadığından darülmuallimattan muallimeler yetişinceye kadar özel tahsil görmüş hanımların imtihanla iptidai mekteplerinde muallime olarak istihdam edilmelerine karar verilmiştir.⁴⁵⁸

Meşrutiyetin ilanından sonra “Darülmuallimattan yeteri derecede muallime yetişinceye kadar iptidailerde muallimelik etmek üzere özel tahsil alan hanımlara da imtihanla ehliyetname verilmesine dair”⁴⁵⁹ tamimlerin yayınlanması örgün eğitim için hususi eğitimlilerin desteğine olan ihtiyacın delilidir. “Tuba Ağacı Nazariyesi ’nin sahibi Maarif Nazırı Emrullah Efendi gerekli sayıda muallimeye sahip olmadıklarını, taşraya gitmek istemeyen muallimeler için bu konuda önlem almaya çalıştığını mecliste ifade etmişse de istenilen sonuca ulaşamamıştır.⁴⁶⁰

Bazen istifa eden bir muallimin yerine kimin nezaret edeceği belgelere yansıyan tartışma konusu olur. Trabzon İnâs Rüştîyesi muallimelerinden Hacer Hanım istifa etmiş, yerine başkası bulunamamıştır. Bunun üzerine darülmuallimatlardan yeni mezun olacaklardan biri gönderilinceye değin ikinci muallime ile idare edilmesi emredilmiştir.⁴⁶¹ Öğretmen açığının geç sayılabilecek bir tarihe dek devam etmesi liyakatinden emin olunan örgün eğitim almamış kadınların görevlendirilmesine yol açar. 1 Şubat 1917 tarihli bir arşiv belgesinde tahsilini özel olarak sürdürmekte olan bir hanımın imtihanının yapılarak duruma göre bir muallimeliğe yahut bir muavinliğe tayin edilmesi talebine rastlarız.⁴⁶²

Bilgi Yurdu Işığı dergisinde çıkan şu ilan ehliyetname almak isteyenlere yol göstermektedir. İmtihan vererek muallimelik ehliyetnamesi almak isteyenler herhangi derece ve iktidarda bulunursa bulunsunlar ona göre *Bilgi Yurdu*’nda hazırlanabilirler. Ehliyetname imtihanları için icab eden dersler ber vech-i atidir. Kavaid I, kıraat 2, imlâ 2, Kitâbet I, inşâd I, hesap 2, hendese I, coğrafya I, tarih I, eşya I, malûmat-ı medeniyye ve

⁴⁵⁷ *Düstûr-I Tertip*, C.I, ss. 196-198.

⁴⁵⁸ *BOA*, MF. İBT. 281/16 H.18-07-1328 (26 Temmuz 1910)

⁴⁵⁹ *BOA*, MF.MKT H.29-06-1328

⁴⁶⁰ E. Vildan Türkan, *Bir Osmanlı Maarif Nazırının Portresi: Emrullah Efendi*, İstanbul: Vb. Yayınları, 2020, s. 127.

⁴⁶¹ *BOA*, MF.MKT. /174-64 H. 27-12-1310 (12 Temmuz 1893)

⁴⁶² *BOA*, MF.MKT H.08-04 1335 (1 Şubat 1917)

ahlakiyye I olmak üzere haftada on dört saattir. Bu derslerin hepsi birden alınmak üzere ücret ayda 150 kuruştur. Bunlardan başka bir de darülmuallimatın son iki senedeki dersler alınmak ve tam bir muallime olmak üzere iki sınıf vardır.⁴⁶³

Hususi tahsil görmüş kadınlara öğretmenlikte ihtiyaç duyulduğu yalnız arşiv belgelerinden değil bu konuda gazetelerde çıkan yazılardan da anlaşılabilir. *Terakki-i Muhadarat* 'ta çıkan Ali Raşid imzalı bir yazıda darülmuallimatlarda hocalık yapmaya yanaşmayan kadınlar olduğunu söyleyerek eleştiriler getirilir. “Şuna teessüf ederiz ki işittiğimize göre bazı okuryazar hanımlar Darülmallimat’a gitmeye tenezzül etmiyorlar. Ve ‘Mektep hocalığı heves edilecek, istenilecek bir şey midir?’ diyorlar imiş. Doğrusu bu akılda olanların hoca olmasına ve terbiye-i evlat ve etfale kalkışmasına biz de razı değiliz. Onlar Darülmuallimat’a gideceklerine mektebe gitsinler. Mektebe ta ki ilmin fazilet ve meziyeti ne mertebedir, hocalığın kadri ne kadar âlîdir, öğrensinler.”⁴⁶⁴

Mekteplerin fiziki şartların eksikliğiyle beraber kızlar için okulların tesisine ehemmiyet verilip sayılarını arttırmaya gidilse de açılan burada verilen eğitimin niteliğinin iyi olmadığını düşünenler vardır. Fatma Aliye’nin hususi hocalardan aldığı derslerle edindiği donanımına dikkat çeken Ahmet Mithat Efendi, üç senede alınan hususi dersin mektepte altı yılda alınan derse bedel olduğunu kaydeder.⁴⁶⁵ Mektep eğitimini beğenmediğinden ailesi tarafından özel dersler alarak yetiştirilmiş Nezihe Muhittin’in evde hocalardan aldığı tahsil yeterli bulunmuş olacak ki Maarif Nezareti’nin öğretmenlik sınavına hazırlanırken İttihat Terakki’nin Kız Sanayi Mektebi müdiresi yapılır.⁴⁶⁶

Amasra doğumlu Suphiye İbrahim Hanım’ın (1900-1922) günümüze erişen mektupları, alaylı bir muallime olan Hafize Hanım’dan aldığı ilköğretim bilgisinin seviyesi hakkında önemli bilgiler verir. Suphiye Hanım’ın kuzenine on sekiz yaşındayken göndermeye başladığı mektuplarında dile hakimiyeti, anlatımın zenginliği hayat hakkındaki görüşleri hayret uyandırır. Kendisinden iki yaş büyük kuzenin İstanbul’a gitme ihtimali olduğundan ona nasihatler verir. Sevda Peşinde romanını okuduğunu, dinlediği kantoları yazar. Bir yandan da ailesiyle yaşadıkları düşman korkusunu satırlarına dökmektedir.

⁴⁶³Birsan Talay Keşoğlu Mustafa Keşoğlu, *Yeni Harflerle Bilgi Yurdu Işığı (1917-1918) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Cilt I*, İstanbul: Libra Kitap 2019, s. 515.

⁴⁶⁴*Terakki-i Muhadarat*, S.23, 24 Şaban 1286, s. 3.

⁴⁶⁵Ahmet Mithat Efendi, 1311, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrir-i Osmaniye’nin Neşeti*, Derleyen: Müge Galin, İstanbul., s.53.

⁴⁶⁶Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap Nezihe Muhiddin*, İstanbul: Metis Yayınları, 2003, s.35.

İnformal eğitim hakkında şu görüşleri yazar: “udu güzel öğrenmeye dikkat et. Sonra keman ile piyano da alırsın. Fakat insan, bir, nihayet iki çalgıyı güzel öğrenmeli. Babana yalvar da bu senelerde seni götürsün. On iki yaşından yukarı olmaz imiş. Sanki sen yirmine girdin değil mi? Eğer babam İstanbul’da bırakmaz ise ben de kitap alır evimde öğrenirim, okurum diyorsunuz. Bu fikriniz doğru, hem de pek doğru. Hususi öğrenmek çok iyidir. İnsan ağır öğrenir, fakat öğrendiğini bir zaman unutmaz. Ve hem de en kibar, zengin aileler mektebe gitmez, evinde öğrenir. Öyle okumak zâdelik isbât eder ve hem öyle okuyan insan sade olur. Bir odayı kendinize intihap edip masanızı kitaplarınızı oraya koyarsınız. ⁴⁶⁷

Bazen de formal eğitimin niteliği değil kişisel sebeplerden hususi eğitime yönelenler olmuştur. 1911 doğumlu Melek Erip Erbilen örneğinde olduğu gibi geçirilen bir hastalık okula devam etmeyi engeller. Zengin bir ailede dünyaya gelen Melek Hanım ilkokula başlamış fakat zatürreye yakalandığından önce Heybeliada’ya taşınmak zorunda kalmışlar, daha sonra İsviçre’ye gitmişlerdir. Bu süreçte Melek ve kardeşlerinin Fransız mürebbiyeleri onlarıdır. Daha sonra aileye bir Alman mürebbiye de eklenmiştir. Küçük Melek için ayrıca çeşitli İngilizce hocaları da tutulmuştur. Böylelikle birden fazla lisana hâkim olma şansını elde etmiştir. Aile üç sene sonra İsviçre’den döndüğünde Melek, Güzel Sanatlar Akademisi’ne başlar. Bir taraftan da konservatuarda piyano eğitimi almaktadır. Sene 1923’tür. *Süs Dergisi*’ne yazdığı bir yazıyla ödül kazanır. Ertesi yıl yazdığı makaleler Abdullah Cevdet’in çıkardığı *İctihat Dergisi*’nde yayınlanır. 1942’de İbrahim Alaattin Gövsa ile *İnönü Ansiklopedisi*’nde çalışmaya başlar. Görevi ansiklopediye eklenecek maddeleri İngilizce, İtalyanca ve Almancadan çevirmektir.

Melek Erip’in hususi tahsil görerek çevirmenlik yapabilecek yetkinlikte lisan öğrenebilmiş olması dikkat çekicidir. Emily Bronte’nin *Jane Eyre* romanını ilk çeviren kişidir.⁴⁶⁸ Ayrıca *Ulus Gazetesi*’nde tefrika şeklinde başka roman çevirileri de yayımlanmıştır.⁴⁶⁹

Tıpkı Melek Erip gibi örgün bir okul hayatı olmamasına karşın, aldığı birebir eğitimle birden fazla yabancı dil bilen ve bu sayede maişetini kazanan kadınların varlığı hususi hocaların ve öğretim metotlarının seviyesinin yüksek olduğuna işaret eder. Şükufe Nihal Miralay babasının memuriyeti dolayısıyla kesintisiz mektebe gidemez fakat informal eğitim görerek tahsilden geri kalmaz. “Evde Arapça, Farsça hocalarından ders aldım. Bir

⁴⁶⁷ Necdet Sakaoğlu, Taşralı Genç Bir Kadının Sıradışı Mektupları, *NTV Tarih* Ağustos 2011, Sayı 31, s.32.

⁴⁶⁸ Valerie Margaret Smalwood, Women’s Education in Turkey (1860-1950) Impact Upon Journalism and Women’s Journals, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2002, London Universty, s.96,97.

⁴⁶⁹ Oscar Wilde, *Örnek Milyoner*, tercüme: Melek Erip Erbilin, *Ulus*, 22 Temmuz 1947, s.5.

başka hocadan müspet ilimleri okudum, babam entelektüel bir adamdı. Ondan da çok şeyler öğrendim.”⁴⁷⁰ diyen Şükufe Nihal, Bu sayede de İnas Darülfünununa diploması olmadığı halde sınavla girerek kayıt yaptırmaya muvaffak olur.

II. Abdülhamid dönemi maarif nazırlarından Ahmed Zühtü Paşa’nın kızı Ayşe Lütfiye Hanım’ın kızı 1890 doğumlu Emine Saffet Tali, (1888-1976) örgün eğitim görmemiş özel dersler alarak yetişmiştir. Mütercim tercüman olarak Denizyolları İşletmesi’nde görev yapan Emine Saffet el yazısıyla kaleme aldığı biyografisinde eğitimiyle alakalı okul ismi yazmamış, Türkiye ve Avrupa’da eğitim gördüğünü belirtmiştir.⁴⁷¹ Cumhuriyetin ilk senelerinde Emine Saffet Tali, Uluslararası Kadın Birliği toplantılarına katılır aktif bir sosyal hayat sürer.

“O devirler malum... Muhit pek mutaassıp. Üstelik zayıf da olduğum için beni mektebe göndermediler. Evde, hususi tahsil gördüm.”⁴⁷² diyen romancı Güzide Sabri (1886-1946) Tahir Efendi isminde bir hocası olduğunu ve ince nazik biriydi diye tavsif ettiği bu hocasından çok şey öğrendiğini belirtir. Tâhirü’l Mevlevi olması ihtimali olan bu kişi ile ilgili Güzide Sabri’ye dair çalışması olanlar bir kayıt düşmese de gerek doğum tarihlerinin tutması gerekse sözlük yazan başka Tahir olmaması bu varsayımımızı güçlü kılmaktadır.

Suat Derviş (1905-1972) ve ablası Hamiyet Derviş’in okul yerine hususi tahsille ders almalarının öyküsü de enteresandır. Kimyager Derviş Paşa’nın torunları Hekim İsmail Derviş’in kızları olan Suat ve Hamiyet Hanımlar geç dönem Osmanlı kuşağına mensuptur. Kendisi de Fransızca eğitim görmüş İsmail Derviş kızlarını Dame De Sion’a yollamak istemiş; annelerinin babası Mabeyn görevlisi dedeleri buna karşı çıkmıştır. Kâmil Bey “Torunlarım niye şunun bunun mektebinde diploma peşinde koşsunlar, diploma nelerine lazım? Mazallah onları çalıştırmayı mı düşünüyorsun damat? Elinde çantası, kap kapı dolaşan birer muallime mi yapacaksın bunları? Önemli olan kültürlü olmalarıdır.” demiştir.⁴⁷³ İsmail Derviş, kayınpederinin bu tepkisini kabullenmek zorunda kalmış; nihayetinde de iki kardeş eve gelen hocalardan dersler alarak yetişmişlerdir.

Oldukça kapsamlı bir eğitim gördükleri anlaşılan kızlar, bu sayede Almanya’ya yüksek tahsile gidebilmiştir. Hamiyet Hanım ayrıca sınavla alınan ilk kadın Osmanlı

⁴⁷⁰Neriman Malkoç Öztürkmen, *Edibeler, Sefireler, Hanımefendiler*, İstanbul, 1999, s.24-25.

⁴⁷¹Aslı Davaz, *Eşitsiz Kız Kardeşlik*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014, s. 412.

⁴⁷²İbrahim Hoyi, “Kadın Romancılarımızla Mülakatlar”, *Son Posta*, 12 Ekim 1941, s.6.

⁴⁷³Liz Behmoaras, *Suat Derviş Efsane Bir Kadın ve Dönemi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008, Birinci Baskı, s.35.

memurelerindendir. Suat Derviş ise bildiği Almanca sayesinde çeviriler yaparak hayatını kazanmıştır. Gazeteci yazar, öncü kadınlardan Müfide Tek (1892-1971) asker babasının Trablusgarp’a sürülmesi sebebiyle ilk çocukluğunu burada geçirir. Kızlara yönelik Türk okulu olmadığından Fransız ve İtalyan rahibelerden ders almış babası da Arapça Türkçe ve Farsça dersleri vermiştir.⁴⁷⁴ Müfide Tek ve kız kardeşleri gibi hem okula hem evde devam eden örneklerin varlığı kız okullarının yaygınlaşmasına karşın birebir özel şekilde eğitim almanın revaçta olduğunu gösterir. Nitekim Şair Nigâr Hanım, Hayriye Melek Hunç, Halide Edip, Gülistan İsmet, Samiha Ayverdi kısa bir dönem kız okullarına devam etmekle birlikte evde özel öğrenim görmüş kadınlardan bazılarıdır. Oyun ve tiyatro yazarı Ruhsan Nevvare (1884-1913) kız okullarının arttığı dönemde yaşamış olsa da dil derslerini özel surette almıştır.⁴⁷⁵

Anlatılarda ailevi, sağlık ya da geleneksel saiklerle örgün öğrenim görmemiş kadınlar olduğu kadar siyasi nedenlerle devletin okullarına uzak duran bir örneğe de rastlanır. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte sabık devrin tüm kurumları ve insanları zamanın ruhuna uyarak aleyhte propagandaya maruz kalmıştır. Vatanına ihanet eden beceriksiz padişahlar, liyakatsiz devlet adamları okul kitaplarında mübalağa edilerek anlatılmakta, eski devirden hiçbir bakiye kalmadığı vurgulanmaktadır. Hususi öğrenim görerek profesör olan Nesterin Dırvana örneğinde olduğu gibi kızlar bazen de ailesinin kökeni sebebiyle okula devam etmemiştir.⁴⁷⁶

Kızlar için alternatif okulların yaygınlık kazandığı bir tarihte bile Latife Uşaklıgil’in (1898-1975) babası gibi çocuklarını rüştiyelere göndermeyerek küçük yaşta mürebbiyeler

⁴⁷⁴Emel Esin, “Annem Müfide Tek”, *Türk Kadını*, cilt 7, no.81-82, Şubat Mart 1973.

⁴⁷⁵ “Ebuzziya Hadiye”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977, s.418.

⁴⁷⁶“Nesterin Dırvana, dört dörtlük bir örnektir. İstanbul Üniversitesi’nde Latin Dilleri ve Edebiyatı Profesörü olan bu hanım, üniversiteye kaydoluncaya değin tüm eğitimini evde almıştır. Özel eğitim geleneği olan bir aileden gelir.” Fanny Davis’in 1966 yılı temmuz ayında yaptığı özel görüşme. *Osmanlı Hanımı*, çev: Bahar Tırnakçı, İstanbul YKY, 2009, s. 72. Samiha Ayverdi ise Nesterin Dırvana’nın yarıda kalan örgün eğitim hikayesini şöyle anlatmaktadır:

“Babası vezir olan bir hanımın mektep çağına gelmiş kızı akşam olup da ağlayarak evine döndüğünde üzüntüsünü soran annesine derdini anlattı. Büyükbabası olan vezirin eğlenmek istediği zaman havuza bir avuç elmas attığını, elmasları toplamak için havuza cıvılcıplak atlayan cariyelerin, havuzun dikine yerleştirilen bıçakla yaralandıklarını, bunu seyreden vezirin de keyifle güldüğünü, vezirlerin işlerinin güçlerinin bu gibi rezaletler olduğunu söyleyen hocasından işittiği bu yalanlara karşı ağlamaz da ne yapabiliirdi? Zira dedesi Sadrazam Halil Rifat Paşa, II. Sultan Abdülhamid’in paşalarındandır ve aile erkanından padişahın “Paşa nefes aldıkça imparatorluk mührü orada durur.” dediğini çok dinlemiştir. Kaldı ki ahlak ve iman sahibi, vatanperver bir kimse olan dedesinin asla hocasının anlattığı gibi bir insan olmadığını ve konaklarında da böyle iğrenç hadiselerin zuhur etmediğinin en yakın şahitlerinden idi. Genç anne, ahlak sahibi vatanperver babasına iftira eden hocalara evladını teslim edemeyeceği düşüncesi ile kızını bir daha mektebe göndermemiş, her derse bir ayrı hoca tutarak çocuğu yetiştirmiştir.” Samiha Ayverdi, *İki Aşına*, İstanbul: Kubbealtı Yayınevi, 2003, s.280, 281.

ve hususi hocaların eğitimine tabi tutarak onları yüksek öğrenim için hazırlayan bir başka örnek de görürüz. Muammer Uşaklıgil çok zengin bir tüccardır ve çocuklarının kız erkek ayırt etmeksizin tahsillerinin tam olmasını istemiştir. Tüm çocukları camlı köşk denilen ve okula çevrilen yerde Alman ve İngiliz mürebbiyeler eşliğinde eğitim görmüş; ilköğrenimlerini burada tamamlamıştır.⁴⁷⁷ Daha sonrasında Halide Edip, Halit Ziya, Tevfik Fikret'ten dersler alan Latife Hanım dört beş dile hâkim, piyanoda mahir bir kadın olarak yetişmiştir. Ve sağlam bir kültür ve bilgi altyapısıyla Sorbonne Üniversitesi'nde siyaset ve hukuk eğitimi almıştır.

Aile büyüklerinden ilk tahsilini gördüğünü ifade edenler arasında bir diğer kadın Şair Celal Sâhir Erozan'ın kızı Berin Nadi'dir (1910-2201). Babaannesi ise son dönemin yazar şair kadınlarından Fehime Nüzhet'tir (ö.1925) Kendi anlatımıyla ne öğrendiyse bir kültür yuvası olan evlerinde öğrendiğini, tahsili olmadığını ifade eden Berin Nadi küçükken bir Fransız matmazelinin olduğunu, ondan Fransızca öğrendiğini söyler. Bu sayede Fransız edebiyat dünyasına girer kendi ifadesiyle “Balzac’a medyundur” Fransızcadan çeviriler yapmış, Jean Paul Sartre'ın *Kirli Eller*' ini Türkçeye kazandırmıştır.⁴⁷⁸ Berin Nadi, çok küçükken okumayı şair babaannesi Fehime Hanım'dan öğrenmiştir. Baba evinde zamanın kültür adamlarının toplandığını, o vakit Sultanahmet'te üç tane edebi ev olduğunu, bunların Fuat Köprülü'nün, Ahmet Ağaoğlu'nun ve babasının evi olduğunu anlatmaktadır. Daha sonra eğitim hayatında devrin nitelikli okulları yer alsa da oralarda öğrendiklerini kayda değer bulmayıp mahfil vafındaki evlerinde öğrendiklerinin altını çizmesi mühimdir. Sanatçıların, şair, yazar ve politikacıların sohbetlerinden geniş bir vizyon edinmiştir.

Yukarıdaki mezkur örneklerden görüldüğü üzere Osmanlı döneminde doğup büyüyerek Cumhuriyet Döneminde orta yaşlı ve yaşlı olarak yaşamış kadınların tanıklığından kadın eğitiminin yalnızca örgün eğitim kurumlarından ibaret olmadığını, kayda geçmemiş olsa da hususi tahsil gören kadın sayısının çok daha fazla olduğunu anlarız. II. Meşrutiyet döneminde yetişip erken Cumhuriyet'e erişmiş hususi eğitim almış kadınları tanıyanların tanıklığı bize bu konuda önemli bilgiler sunar.

4.2.3. Ders Hocaları

⁴⁷⁷ Ahmet Gürel-Eren Akçiçek, *Uşakizade Köşkü'nden Çankaya Köşkü'ne*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.20.

⁴⁷⁸ Perihan Ergun Turgut, *Cumhuriyet Aydınlanmasında Öncü Kadınlarımız*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1997, s.157,162.

Aile büyükleri, tanıdık yahut yabancı bir hocadan dersler almanın klasik dönemden geç modern döneme dek çok yaygın olduğu önceki bölümlerdeki örneklerde anlatılmıştır. İnfomal eğitim edebiyatta sıklıkla işlenen bir konudur. Son dönem romanlarının hemen hepsinde yer alması, özel ders veren hocaların toplumdaki yerini anlamamız açısından önemlidir. Eserlerden derslerin ismini, niteliğini ve işlenme şeklini okuduğumuz *Abdülhamit Düşerken*, *Üç İstanbul*, *Handan*, *Mürebbiye*, *Udi*, *Felatun Bey* ve *Rakım Efendi*, *Enin* gibi romanlardaki kadın karakterlerin hepsi, evlerine gelen hocalardan yabancı dil, müzik dersleri alır.⁴⁷⁹ Mehmet Tevfik’in *İstanbul’da Bir Sene* adlı eserinde “Üç Gün Alaka Sonra İzdivaç” başlıklı hikayesinde aslen Erzurumlu olan tüccar Derviş Efendi adlı kişinin kızı Hesna Hanım’ın tahsiline verilen önem anlatılır. Ona talim ve terbiye eğitimi vermek için Erzurum’da Müderriszade İsmail Efendi adlı ilmiye mensubu olan zatın kerimesi Ani Hanım Hesna Hanım’a hocalık yapar.⁴⁸⁰ Mehmet Tevfik 18. yüzyılda yaşamış şaire Ani Hanım’ a atıf yaparak hikâyenin kahramanına hoca yapmıştır.

Konak eğitiminin geçtiği *Üç İstanbul* romanında Adnan’ın babaları çok yüksek mevkide bulunan iki öğrencisi Süheyla ve Belkıs’a ders verir. Geleneksel yönü ağır basan Süheyla’nın annesi odada yalnız kalsalar da ara sıra Adnan ve Süheyla’yı kontrol eder. Tamamıyla Avrupalı yaşayan Belkıs’ın ailesindeyse baş başa kalmaları olağandır hatta Belkıs Süheyla’nı aksine Adnan’ın yanına örtünmeden çıkmaktadır.⁴⁸¹ Kendisi de hususi tahsille yetişen Fatma Aliye’nin romanlarının tamamında eğitim gören kadın figürü vardır. *Refet* romanında darülmuallimatı bitiren bir karakter varken *Enin*’de kadın karakterlerin hepsi hususi derslerle yetişir.

“Sabahat ’in eğitimi için en muteber muallimler tayin eylediği gibi Fransızca lisanı için getireceği muallimeyi de kendisi Paris’e kadar gidip ehlibası vasıtasıyla intihap eyledi. ... Sabahat, İtimat’ la beraber derslerini beller, onunla oynar, zaman geçirirdi. Sabahat, Fransız lisanına tamamıyla kesb-i vukuf ve meleke hasıl edip de muallimesi memleketine gittiği zaman İtimat ’la Fransızca’yı pek mükemmel konuştuklarından Sabahat ’in Fransızcadaki melekesini kaybeylemek korkusu yok idi. Londra’dan getirtilen Mis Mod’dan dahi İngilizceyi birlikte öğrendiler. Abdullah Efendi’nin Cuma ve pazar günlerinden başka tatili olmadığından o günler derse geldikten başka bazı geceler de derse

⁴⁷⁹ *Sinekli Bakkal* romanında dedesi Rabia’yı mahalle mektebine göndermez, eğitimi kendi üstlenir.

⁴⁸⁰ Mehmet Tevfik Çaylak, *İstanbul’da Bir Sene*, 1311(1893) Haz. Nuri Akbayar, İstanbul: İletişim Yayınları, 1987, s.90-119.

⁴⁸¹ “Adnan, Süheyla’ya da Belkıs’a da rahatsız olmak için gidiyordu; bu iki ders iki ıstıraptı. Fakat bu iki ıstırap birbirine Belkıs’la Süheyla kadar benzemiyordu.” Mithat Cemal Kuntay, *Üç İstanbul*, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2006, s.156.

gelir. Bu veçhile Sabahat, kavait, mantık, belagat, ilm-i adab, münazara, coğrafya, tarih, kozmografya, hikmet, kimya derslerine Abdullah Efendi'den başladığı gibi Sabahat büyüdükçe dersler de büyümekte idi.”⁴⁸²

Dönemin gazetelerinde ihtiyaca binaen mürebbiyelerin, muallimelerin verdiği ilanlar vardır. “Hanım kız ve hanımefendilere evlerinde başlıca piyano ve kanun müzik aletleri çalma öğretilir” ilanlarına rastlanır. Madam Suzan Braven bu türde verdiği bir ilanda kız çocuklarına mahsus, evlerinde Fransızca ve Almanca lisan öğretimi ve piyano dersleri eğitiminin özenle verileceğini ifade etmiştir.⁴⁸³

İyi bir izdivaç ve donanımlı anne olmanın tahsille mümkün olabileceğine duyulan inanç genç kızları okumaya yöneltmiştir. Eskiye göre evlenme yaşı da değişmiştir Evlilik yaşının kızlar için artması daha çok merkezi bölgelerde görülmüştür. Lucy Garnett 1909’da bu gözlemini belirterek şöyle der: “Eskiden 18 yaşındaki erkekler 12-15 yaşları arasındaki kızlarla evleniyorlardı; fakat bu günlerde bu kadar genç çiftlere nadiren rastlanıyor.”⁴⁸⁴

Buna rağmen ailelerde imkân varsa genç kızlara evlendikten sonra da tahsil aldırılırdı. Evlilik görece erken yaşlarda gerçekleştiğinde kimi kalburüstü ailelerde gelin hususi öğrenim görmeye devam ederdi. Muhibbe Darga, küçük yaşta evlenen annesinin evlendikten sonra piyano ve yabancı dil dersi aldığını kaydeder.⁴⁸⁵ Başka bir örnek Suphi Paşa’nın gelini Nevbahar’dır.⁴⁸⁶ Ünlü ressam Salvotore Valeri ’nin öğrencisi Naciye Neyyal evlenip anne olsa da resme ve hocasıyla görüşmeye devam eder.⁴⁸⁷ Naciye Sultan’ın yazdıklarından evlendikten sonra Alman bir kadın hocadan müzik dersi aldığını, keman çalan hocasına piyanoda eşlik ettiğini öğreniriz.⁴⁸⁸

Mehmed Zihni Efendi ise evlendikten sonra tahsiline devam eden Fitnat Hanım’ın hikayesini şu cümlelerle anlatır:

“Asrımız şâirâtından olan meşhur Fitnat Hanım’dır ki Trabzon’da mütemadiyen valilikle şöhretşîâr olan hazînedârzâde müteveffâ Ahmed Paşa’nın kerîmeleri olup 1258

⁴⁸²Fatma Aliye, *Enîn*, Hazırlayan: Tülay Gençtürk Değirmencioğlu, İstanbul: Boğaziçi, 2015, s. 247, 320.

⁴⁸³*İkdam*, “Fransızca ve Almanca Lisanları ve Piyano Dersi”, 6 Kanunuevvel 1899, s.4.

⁴⁸⁴Lucy Garnett, *Home Life in Turkey*, New York, 1909, s.273.

⁴⁸⁵Muhibbe Darga, *Arkeolojinin Delikanlısı*, Hazırlayan: Emine Çaykara, İstanbul: YKY, s.62.

⁴⁸⁶Melek Günersu, *Nevbahar: Abdülatif Suphi Paşa Konağı’nda Aşk ve Tarih*, İstanbul: Chivi Yazıları Yayınevi, 2004,

⁴⁸⁷*Ressam Naciye Neyyal’in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, Haz: Fatma Reza Hürmen, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000, s.125.

⁴⁸⁸*Enver Paşa’nın Eşi Naciye Sultan’ın Hatıraları*, Haz. Burak Enver, İstanbul: Kronik Yayınları, 2023, s.82.

senesi şevvalinin yirmi üçüncü günü Trabzon şehrinde mehdi-i şuhûda kadem basmışlardır. Hâl-i sabâvetini orada geçirerek altmış bir tarihinde Dersââdet'e geldikleri zaman talim ve terbiyesinde sarf-ı mâhasale ihtimâm olunup kendi kâbiliyet-i mâderzâdeleri ise ikmâl-i tahsillerinde en büyük medâr olmuştur. Rüştîye muallimlerinden Fındık Hâfız Efendi'den Kur'an-ı Kerîm ve Hoca Latif Efendi'den Arabî ve Fârisî mukaddimesi ve esbak-ı Mısır mollası Hoca Şâkir Efendi'den Dîvân-ı Hâfız'a kadar tederrüs eyleyip Erzurumlu Osman Efendi'den hatt-ı sülûs meşk ederek ketebe almışlar ve ketebeden Ali Şükri Efendi'den dahi bir miktar rik'a hattıyla mukaddime-i inşâyı görmüşlerdir. Henüz sinn-i sabâvetten kurtulmamış oldukları halde ilk nikâhla zümre-i sıbyândan ayrılmışlar ise de valideleri olan hanımefendi ikmâl-i tahsilleri emrine fevku'l-had gayretkeş oldukları cihetle müteehhil bulundukları halde dahi bir zamana kadar tahsilde devam eylemişler. Ancak muahharan bizzat iktisab eyledikleri adil üstatlarından gördükleri mukaddimât derecesinde kalmamış olduğu âsâr-ı ehîreleriyle müstedeldir.⁴⁸⁹

Mehmed Zihni Efendi'nin anlatımında sözü geçen hocaların kim olduğunun bilinmesi, derslerin isimleri ve okunan kitaplar önemli ayrıntılardır. Fitnat Hanım'ın hocaları arasında kadın olmamasını henüz namahrem sayılacak yaşta değilken ders gördü olarak yorumlayabiliriz fakat evlendikten sonra da annesinin yönlendirmesiyle tahsiline devam etmesi Fitnat Hanım'ın ailesinin hususi tahsilde kadın erkek hoca ayrımı yapmadıkların gösterir. Fatma Aliye ise on üç yaşına kadar tesettürlü biçimde İlyas Matar'dan ders almış bu yaştan sonra erkek hocalardan ders almamıştır. İlk pedagoji kitabının yazarı Ayşe Sıdika Hanım'ın babası ulemadan Mustafa Numan Efendi, kızının Bulgarca öğrenmesini ister fakat bulunan hoca erkektir. Bunun üzerine Ayşe Sıdika'nın ders esnasında uzun eldivenler giymesini ister.⁴⁹⁰ Hocaların cinsiyetinin tercih sebebi olduğu örnekler bu konuda farklı yaklaşımlar olduğuna işaret etmektedir.

İlk kadın lügatçilerden Hatice Nakîyye Hanım (1846-1899) hem aldığı tahsil hem de hocalığı ve entelektüel faaliyetleriyle ön plana çıkar. Aynı zamanda bir şair olan Hatice Nakîyye Hanım'ın babası müneccimbaşı Osman Saib Efendi'ydi. Teyzesi meşhur şair Şeref Hanım tarafından yetiştirilmişti. Darülmuaallimatın ilk mezunlarından olmakla beraber hususi tahsil de gördü. Yenikapı Mevlevihane'si şeyhi Osman Selahaddin Dede Efendi'den *Mesnevi* dersleri, devrin tanınmış Farsça hocalarından Hoca Mecid Efendi'den

⁴⁸⁹Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-Nisâ*, c. II, Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire, İstanbul 1294-1295 s. 142-143.

⁴⁹⁰Leyla Neyzi, *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak Birey Bellek ve Aidiyet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.215.

de Farsça dersi aldı. 1883'te *Lügat-i Fârisî* adlı eserinden ötürü padişahça gümüş iftihar nişanıyla ödüllendirildi. Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* adlı oyununu *Bala* adıyla Farsçaya çevirdi. Nakiyye Hanım darülmuallimat da hocalığının yanında hususi hocalık da yapmıştır. Âli Paşa'nın kızı Selma Hanım'a, Müşir Abdülhalim Paşa'nın kızlarına ders vermiştir.⁴⁹¹ Şefkat nişanı vardır.

Kadın dergileri kadınların dünyasına yönelik konuları işlemek dışında onlara iş imkânı sağlama yönüyle de hayatlarına katkıda bulunmuştur. Piyano, resim dersi ilanları hususi ders vermek isteyenlerle ders almak isteyenleri buluşturur. *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yayımlanan iki ilan ilginç özellikleri haizdir. Birinde Fransızca öğrenmek isteyen Müslüman bir hanımın bu lisana vakıf Müslüman bir hanımdan ders almak istediği duyurusu vardır. Dersi isteyen öğrencinin ve istenen hocanın "Müslüman" kimliği vurgulanmıştır. Diğer ise küçük erkek ve kız çocuklarına uygun fiyata yabancı diller ve el işleri öğretmek isteyen gayrimüslim kız kardeşlerin verdiği bir hayli uzun ilandır. İstenirse yetişkin hanımlara da iste ders verilebileceği de eklenmiştir. Her iki ilanın yayınlanış tarihi II. Abdülhamid devrine tekabül etmektedir.⁴⁹²

Osmanlı Devleti'nin parçalanmaya giden zamanlarında mektepten mezun çıkan kızların öğretmenlik, ebelik gibi mesleklere yöneldiği görülür. Bu dönemde "hürriyetperver", "vatan için eğitimli kadın" ideali ön plana çıkmıştır çünkü Balkan Savaşları, kaybedilen topraklar, muhacirler ve genel hava bu ideali oluşturmuştur. Kız okullarına rağbet artmıştır fakat informal eğitim ve hususi hocalık II. Meşrutiyet'te etkindir. Bir diğer etken de münevverler arasındaki ilişki ağıdır. Şairlerin, yazarların dostları birbirlerinin çocuklarına ders vermiştir. Hatır için verilmesinin yanında informal eğitim hocalığının çok sayıda ilanda bulunması profesyonel icrasının ne kadar yaygın olduğu dikkat çeker. Aileler kızları için hocalar ile anlaşmakta ve evde özel dersler sürmektedir. Birden fazla çocuk bulunan evlerde çocukların hepsi ders görür. Örneğin Mehmet Tevfik Biren ve Naciye Neyyal'in üç kızı vardır ve üçü de bir müddet yabancıların açtığı mektebe devam etse de sonrasında hususi tahsil görmüştür. Zenginlik seviyesine bağlı olarak ün yapmış hocaların öğrencisi olabilmek mümkündür. Latife Hanım (1898-1975) piyano eğitimi için o sıralarda İstanbul'da yaşayan ünlü virtüöz Anna Grosser Rilke' den dersler

⁴⁹¹İbnü'l Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1939, c.2, s.1100-1103.

⁴⁹²*Ek 6, Ek 7.*

almıştır. Hatıratında 1913'te, Latife Hanım henüz on beş yaşındayken onunla tanıştığını söyleyen Anna Grosser Rilke derslerin 1918'e dek sürdüğünü ekler.⁴⁹³

Fanny Davis, 1960'larda yazdığı kitabında Osmanlı devlet adamlarının hayatta olan yakınlarıyla bir dizi özel görüşme yapmış, bu görüşmelerde Maarif Nazırları, Zühtü, Saffet, Suphi Paşalar'ın yakınları ve ailedeki kadınların eğitim hayatlarına dair önemli bilgiler toplamıştır. Buna göre Zühtü Paşa'nın kızı Lütfiye yalnızca babasının açtığı Kızıltoprak'taki ilkokula gitmiş sonrasında evde hocalardan ders almıştır. Saffet Paşa'nın kızı Seniye Cenani tamamıyla evde eğitim görmüştü. Kendisine Fransız dili ve edebiyatı öğrenmesi için Fransız mürebbiye, Türk ve İran edebiyatı ve Arapça için yaşlıca bir Türk ve piyano dersi için Alman Hoca tutulmuştur. Ayrıca ud çalmayı ve resim yapmayı da öğrenmiştir. Suphi Paşa'nın kızı Hamiyet Hulusi evde müzik dersleri alsa da babasının açtığı Leyli Kız Sanayi Mektebi'ne kaydolmuştur. Torunu Seniha Sami Moralı ise Hamiyet Hulusi'den on yıl sonra doğsa da örgün eğitim almamış informal eğitim görmüştür. Seniha Sami Moralı, sarıklı yaşlı bir adamdan haftada birkaç gün Türkçe okuma yazma, Türk ve İslam tarihi dersleri, bir hoca hanımdan Türk edebiyatı ve dilbilgisi, İngiliz ve Fransız mürebbiyelerden de yabancı dil dersleri aldığını belirtmiştir.⁴⁹⁴

Bahsi geçen söyleşilerdeki hususi hocaların yaşlı da olsa erkeklerden de olabilmesi cinsiyet farkı aranmaksızın yetkinliğine bakıldığı fikrini uyandırmaktadır. Halihazırda çoğunlukla Batı tarzı hayat şeklini benimseyen ailelerde kaçgöç olmadığından kızlarına hoca seçerken bu hususu fazla önemsememiştir. Bazı durumlardaysa hocaların kimliği dikkate alınmıştır. Mesela Mehmet Akif konaklarda paşa çocuklarına dersler vermiştir. Erkek talebeleri kadar kız talebelerinin de olduğunu Mithat Cemal Kuntay'ın Akif monografisinden öğreniriz. Talebeleri arasında Emine Fuat Tugay ve kardeşleri, Hidiv Abbas Halim Paşa'nın kızları vardır. Abbas Halim Paşa'nın kızları için önce Hüseyin Cahit düşünülmüş fakat "Müslüman" olmadığı için Mehmet Akif tercih edilmiş, ailenin tüm üyelerince büyük sevgi ve saygı gören Akif'in Hidiv Abbas ve kızlarıyla yakın ilişkisi ölene dek sürmüştür.⁴⁹⁵

Rıza Tevfik, Salih Zeki, Hüseyin Cahit, Halit Ziya, Mithat Cemal, Tevfik Fikret, Osman Fahri (Şukufe Nihal'e hocalık yapmış) hususi hocalık yapan yazarlardandır. Yahya

⁴⁹³ Anna Grosser Rilke, *Avrupa Saraylarından Yıldız'a İstanbul'da Bir Hoş Sada*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s.234.

⁴⁹⁴ Fanny Davis, *Osmanlı Hanımı*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: YKY, 2009, ikinci baskı, s.67, 68,69.

⁴⁹⁵ Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif Hayatı- Seciyesi- Sanatı*, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2013, s. 40.

Kemal Nazım Hikmet'in hocasıdır. Hatırat ve biyografilerden tespit edebildiğimiz hususi ders vermiş resim hocaları da vardır: Hoca Ali Rıza, Feyhaman Duran (Abbas Halim Paşa'nın kızları, Nazlı Ecevit) Şevket Dağ (Belkıs Abud), Ali Sami Bayar (Sabiha Rüştü Bozcalı), Osman Hamdi Bey (Müfide Kadri) Ömer Adil Bey (Güzin Duran), İbrahim Çallı (Nazlı Ecevit) hoca-talebe olduklarını bildiğimiz önde gelen ressamlardır.

Örgün öğrenim imkânı artsa da birebir eğitim almayı tercih eden isimler son dönemde de olmuştur. Bu eğitim kimi kez babadan ya da aile büyüğünden kimi kez de tanıdıklardan alınmaktaydı. Hüseyin Kazım Kadri'nin kızı Müzehhip ve minyatür sanatçısı Rikkat Kunt (1903-1986) gibi baba dostlarından ders alanlar vardır. Rikkat Kunt babasının görevleri sebebiyle çocukluğunu farklı yerlerde geçirdi. Fransızca'yı ailede öğrendi, Beyrut'ta yaşarken Fransız okuluna gitse de Birinci Dünya Savaşı sebebiyle okul kapanınca Alman Okulu'na devam etti. 1919'da yurda dönünce Mehmet Akif'ten edebiyat, Bahriyeli Ali Sami Boyar Bey'den resim dersleri, Alman Langaberg'den arkadaşı Münevver Ayaşlı ile piyano dersleri aldı.⁴⁹⁶

Benzer bir örnek sunan Hüsrev Hatemi, komşuları 1870 Trabzon doğumlu Sahure Hanım'ın, II. Meşrutiyet mebuslarından Ali Naki Efendi'nin yeğeni olduğunu, dayısının ona Farsça, Latin alfabesi, Osmanlı Edebiyatı gibi dersler verdiğini ve sokaklarındaki “okumuş hanımlardan” biri olduğunu anlatır.⁴⁹⁷ Babasının geniş entelektüel çevresindeki dostlarından dersler alarak yetişen Bedia Muvahhit (1896-1994) hem formal hem informal tahsil görerek dil bilmesinin avantajıyla küçük yaşta memure olabilmıştır. Babası istinaf mahkemesinde müdde-i umumi olan Bedia Muvahhit küçük yaştan itibaren iyi bir eğitim almıştır. Mürebbiyesinden Fransızca, Ada'da yaşadıkları komşularından Rumca öğrenen Bedia Muvahhit şair ve yazarlarla erken yaşta tanışma fırsatı bulmuştur zira Yahya Kemal, Yakup Kadri, Tahsin Nahit aile dostlarıdır. Selim Sırrı Tarcan da ona hususi hocalık yapmış, “Verdiği ev dersleriyle Türkçesi kuvvetlenmiştir.”⁴⁹⁸

Devlet okullarının tam anlamıyla oturmasından sonra bile evde eğitim almaya devam eden kadınların varlığı, bize bu geleneğin kök salmış olduğunu gösterir.⁴⁹⁹ Fransızca ve piyano hocaları üst düzey ailelerin kızlarına ders verdiğinden aynı ya da ünlü hocadan hususi ders alan çok kadın vardır. Rilke'nin kuzeni Anna Grossner Rilke Latife Hanım'a;

⁴⁹⁶Uğur Derman, Fatma Rikkat Kunt, *DİA*, Ankara, 2002, Cilt, 26., s. 377.

⁴⁹⁷Hüsrev Hatemi, *Ömür Süvarisi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2021, s.51.

⁴⁹⁸Ahmet Refik Sevengil, “Bedia: Ailesi, Hayatı, Sanatı” *Jübile*, 26 Ağustos 1950, s.5.

⁴⁹⁹Fanny Davis, *a.g.e.*, s. 61.

Karl Berger, Belkıs Abud'a, Şakir Paşa Ailesi'nin kızlarına ders vermiştir. Her ikisi de devrin gözde hocalarıdır. Ayrıca zamanın önde gelen entelektüelleri de hususi hocalık yapmış, evlerde ders vermiştir. Rıza Tevfik, Hüseyin Cahit, Halit Ziya, Tevfik Fikret, Mehmet Akif, Mithat Cemal, Ahmet Rasim, Salih Zeki, Mehmet Akif bu entelektüellerden bazılarıdır.

Yalnızca erkekler değil kadınlar da hususi hocalık yapmıştır. Evinde ders veren Makbule Leman, eşi Reşit Paşa Siroz'a tayin edildiğinde orada evinde memurların kızlarına ders veren Emine Semiye'nin⁵⁰⁰ bu eylemlerini salt can sıkıntısını gidermek amacıyla yaptığı uzak bir ihtimaldir. Ressam Naciye Neyyal Selanik'te Emine Semiye Hanım'la tanışmalarını anlatırken onun “talebelerim” diyerek adeta mektep gibi olan hanesinde okutmakta olduğu çocukları getirdiğini aktarır.⁵⁰¹ Zamanın münevver kadınları kendi imkanlarından tahsil alamayan kızların da faydalanmasını istemişlerdir. Düzenli olarak evde öğrenciye ders vermek aynı zamanda sistem ve disiplin isteyen bir iştir.

Özellikle *İkdam Gazetesi*'nde özel hoca ve mürebbiyelere dair pek çok ilan çıkmıştır. Bu ilanların bazıları ders vermek isteyenlerce bazıları da ders almak isteyenlerce verilmiştir. İçlerinde “Yeni usulde tedrisat verebilecek hafız bir öğretmen olması gerektiği belirtilen mükemmel bir İbtidai muallimi” arayan ya da “Muallim ve Mütercim Bir Zat” (Her nevi ders verecek ve Fransızcadan tercüme yapacak bir adama ihtiyacı olanlara duyurulan bir ilan) “Almanyalı bir Madam Hususi Almanca Dersleri Veriyor” ilanlarındaki gibi talebe arayanlar vardır.⁵⁰²

İlanlarda dikkati çeken Fransızcanın yanı sıra Almanca ve İngilizcenin de popülerleşip revaç bulmasıdır. Arapça ve Farsça dersleri içinse pek talep yoktur. Hatıratlarda da kendilerinin ya da yakınlarının aktarımlarından anlaşıldığı üzere II. Meşrutiyet zamanlarında doğmuş kadınların çoğu Tanzimat döneminde olduğu gibi sadece Fransızca değil Almanca ve İngilizce de öğrenmiştir. Örneğin Ali Fethi Okyar'ın eşi Galibe Okyar Hanım'ın eşine yazdığı mektuplardan birinden kendisinin Almanca bildiğini öğreniriz.⁵⁰³ Torunun anlatımına göre de Galibe Hanım birkaç dil bilmektedir. Osmanlı tebaası İngilizlerin 1856-1914 yılları arasında iki dilli olarak çıkardığı *Heralt Levant*

⁵⁰⁰Kadriye Kaymaz, *İlk Türk Kadın Yazarlardan Emine Semiye Hanım, Hayatı ve Eserleri, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi*, s.23.

⁵⁰¹Ressam Naciye Neyyal'in *Mutlakiyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, Haz: Fatma Rezan Hürmen, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000, s.291,292.

⁵⁰²*İkdam*, 10 Kanunu-u Sani 1904, numara: 3434, 20 Şubat 1319 (4 Mart 1904), s.4., 20 Haziran 1323, (3 Temmuz 1904), numara:4700, s.4.

⁵⁰³Ali Fethi Okyar, *İki Gözüm Galibe*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları,

gazetesinde saygın ve güvenilir ailelerin verdiği Piyano ve İngilizce Hoca ilanları yer almaktadır.⁵⁰⁴

Örgün eğitim yaygınlaştırılmış olsa da hususi tahsil Cumhuriyet Döneminde sürmüştür. Kızları okula gittiği halde derslerine takviye için ya da müzik ve lisan öğrenmesi için kızlarına hoca tutan aileler vardır. Haldun Taner bu durumu şöyle anlatmaktadır: “Nasıl bir zamanlar İstanbul’un kibar aileleri kendilerine böbürlük kaynağı yaratmak için Rıza Tevfiklerden Fazıl Ahmetlerden kızlarına özel hoca olmalarını yakarıyorlarsa, çoğu sosyete hanımları da Dame de Sion’da, High School’da okumakta olan zambak gibi kızlarına Çelebi’yi Hoca tutmak için yarışıyorlardı.”⁵⁰⁵

Orta kesimden aileler de imkanları doğrultusunda Cumhuriyet’te hususi dersler aldırırlar. Ressam Mehmet Gülerüz 1927’de ortaokul talebesi annesinin keman dersi almasından söz eder.⁵⁰⁶

Ülke zor zamanlar geçirmiş, sermaye, zenginlik el değiştirmiştir. Evini kaybeden ailenin erkeğini savaşta şehit veren kadınlar bir vakitler varlıklı olsalar da fakir düşerek iş hayatına atılmaya mecbur kalmıştır. İrfan Orga, *Bir Türk Ailesinin Öyküsü* isimli otobiyografisinde savaş sonrası ince ve narin annesi Şevkiye’ nin kardeşlerine ve kendisine bakmak için yaptığı işleri ayrıntılarıyla anlatmıştır.⁵⁰⁷ Kuşkusuz onun gibi pek çok örneğin olduğu muhakkaktır. Savaşlar neticesiyle yoksulluğa düşmüş eğitilmiş insanlar hususi ders vererek para kazanmaya çalışırlar. Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa’nın torunu Birinci Dünya Savaşı sonrasında üç sene maaş alamayan büyükbabasının ailesinin aç kalmamak için evdeki gümüşleri, mücevherleri sırayla sattıklarını, evdeki kadife perdelerden kıyafet yapıldığını anlatır. Annesi güzel piyano çaldığı için sinemada sessiz filmlere piyano ile eşlik ederek para kazanmayı düşünür.⁵⁰⁸

Hanımlara Mahsus Gazete yazarlarından Gülistan İsmet ise ilerleyen yaşına rağmen özel hocalık yapan Meşrutiyet kuşağından bir hanımdır. İki dil bilen, piyano çalan, yazarlık yapan ve farklı derneklerde yer alan Gülistan İsmet’in Cumhuriyet Devrinde köşesine çekilmediği anlaşılmaktadır. Birikiminden faydalanmak isteyen ailelere hususi ders verir. Torununa yazdığı mektupta şu ifadeleri kullanmıştır: “Dün Maçka’da Valide Çeşmesi’nde

⁵⁰⁴ *Levant Herald*, 26 February 1876.

⁵⁰⁵ Haldun Taner, *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*, İstanbul: Cem Yayınları, 1983, s.45.

⁵⁰⁶ Ayşegül Sönmezsoy, *Güldüğüme Bakma Mehmet Gülerüz Kitabı*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2004, s.28.

⁵⁰⁷ İrfan Orga, *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, İstanbul: Everest Yayınları, 2010.

⁵⁰⁸ Şefik Okday, Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, İstanbul: Ata Ofset, 2007, s.111.

bir evde derste idim. Bugün de birkaç dersim var. Nereye gitsem beni çok seviyorlar. Son derece iltifat ve ikramlarda bulunuyorlar!”⁵⁰⁹

Osmanlı Devleti’nin dağılma devrinde dağınık ve sınırlı bir şekilde de olsa gerek müzik gerekse başka alanlarda ders alanların varlığını biyografi ve hatıratlardan takip edebiliriz. Afet İnan anılarında babasının kendisine dersler aldırıldığını kaydeder. Gördüğü hesap, hendese, tarih, coğrafya derslerinin kendisine ileride çok faydalı olduğunu belirtir. Babasının görevi sebebiyle bulundukları Alanya’da ise kendisine alınan udu kaymakamın baldızı sayesinde öğrenmiştir. Tarih 1921-22 yıllarıdır.⁵¹⁰ İstanbul’un en merkezi yerinde yaşamalarına, ailesinin varlıklı olmasına rağmen 1921 doğumlu Nermin Abadan Unat gibi okula gönderilmeyip evde eğitim alanların varlığı dönemin örgün eğitimin kuşatıcılığını ve itibarını sorgulatan gerçeklerdir. Okula gitmeyi çok istediğini ifade eden Unat, annesinin “cici kibar çocuklar okula gitmez” diye düşündüğünden ilk öğrenimini evde görmüştür.⁵¹¹ Annesinin yabancı olması ve Türkiye’deki eğitime önyargılı bakması gibi sebepler akla gelse de babasının da bu duruma göz yumması ilginçtir. Unat uzun yıllar Türkçe öğrenemez ve liseyi geç tarihte bitirir. Bu hatıralar kaotik bir dönemde dahi hususi tahsil almanın devam ettiğini göstermektedir.

Rejim değişir ama seçkin aileler arasındaki eski dönemden kalma alışkanlıklar yerli yerinde kalır. Mürebbiye tutma, Fransızca ve enstrüman için hususi hoca arayışı devam etmektedir. Cumhuriyet ilan edildikten kısa bir süre sonra Büyükkada’ya taşınan 1919 doğumlu Bülent Sokullu Hanım öğrenim hayatına dair şu bilgileri verir: “Beyoğlu’ndaki eve bir gün Atatürk’ün eşi Latife Hanım geldi. Kız kardeşim Nükhet keman, ben de piyano çaldım. Alman Lisesi’ne gittik. Almancayı ve İngilizceyi okuldan, Fransızca’yı da bir matmazelimiz vardı ondan öğrendik.”⁵¹² Bülent Hanım’ın halasının Recep Peker ile evli olması ailesine ve kendisine çevre sağladığı muhakkaktır ve Latife Hanım’la tanışıklıkları da muhtemelen eniştesi kanalıyla gerçekleşmiştir. Cumhuriyetin ilk kuşağından Nezih Neyzi de yabancı bir kolejde okumuştur fakat ailesinden gelen müzik eğitimi geleneğinin devamı olarak hususi hocadan ders görür.⁵¹³

⁵⁰⁹Gülşah Sarı, Gülistan İsmet ve *Hanımlara Mahsus Gazete*’deki Faaliyetleri, *Yüksek Lisans Tezi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, 2019, s. 33.

⁵¹⁰Arı İnan, *Prof. Dr. Afet İnan*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005, s.63, 72.

⁵¹¹Nermin Abadan Unat, *Kum Saatini İzlerken*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 26.

⁵¹²Semiha Akpınar, *Büyükkada, Bir Ada Öyküsü*, İstanbul: Adalı Yayınları, 2014, s.107.

⁵¹³Nezih H. Neyzi, *Kızıltoprak Anıları*, İstanbul: Peva Yayınları, 1983, ikinci baskı, s. 147.

Sonuç:

İnformal eğitim hocalığı aile büyükleri, tanıdık ve ahbaplık ilişkileri içinden olduğu kadar geçimini bu yolla sağlayan kişilerce de yapılmıştır. Gazetelerdeki yüzlerce dil, müzik, edebiyat, nakış ilanları arz talep bağının en büyük delilidir.

Osmanlı seçkinlerinin kızlarının hususi dersler alması geleneği Cumhuriyet'in imtiyazlı kesiminde yabancı okullara ek olarak sürmüştür. Üst zümrenin devlet okullarına mesafeli tutumu ve onların nezdinde yabancı okulların itibarı yeni devlette de değişmez. Derslere takviye, dil ya da müzik dersleri için eve özel hocaların gelmesi devam eder. Aileler sadece kızlarına değil erkek çocuklarına da hoca tutar.

Gelir için hususi derslere evlere giden pek çok yazar ve şairler bazen de arkadaşlarının çocuklarına ders verir.

V. BÖLÜM

İNFORMAL EĞİTİMİN MUHTEVASI

On dokuzuncu yüzyılın başından başlayarak gündem yapılan kadın tahsili devlet görevlileri ve entelektüellerin ardından kadınlar tarafından tartışılmaya başlanmıştır. İslam dininin kadın eğitime ket vurmuyup bilakis teşvik ettiğini savunan devrin entelektüelleri kadınların da eğitim alması gerektiğini savunmuştur. Bu dönemde ailenin kadınlarının çocukların kurumsal eğitime almasına karşı çıktığını buna mukabil ikinci kuşak erkeklerin okul eğitimini savunduğunu ileri süren Nevin Meriç, geleneksel eğitimin zihinlerdeki karşılığının altını çizer.⁵¹⁴ Aydınların kadın eğitiminin sınırları konusunda düşünceleri aynı hızda değildir. Örneğin kadınların tahsilli oluşunu destekleyen bu konuya eserlerinde sıklıkla yer veren Ahmet Mithat son romanı *Jöntürk* (1911)'te kadınların kocasını temsil edecek kadar yabancı dil bilmesini, daha öteye geçmemesi gerektiğini tavsiye etmektedir. Erkeğin dediklerinden anlayabilen, onunla sohbet edebilip sosyal ortamlarda ona eşlik edebilen, sınırlarını aşan Avrupalı hemcinslerine benzemeyen kadın idealize edilir.⁵¹⁵ Fakat ortak kanı biyolojik özelliklerine yani anneliğe hizmet edecek bir eğitim verilmesi gerektiğidir. Çocuğun iyi bir terbiye edinmesi ilk mürebbiyesi olan annesine bağlıdır. Bundan dolayı annenin tahsilli olması devletin bekası ve geleceği için başat meselelerdendir.

Mürebbiyeler, piyano, Fransızca öğrenimi saraydan sonra bürokratların konaklarından yayılmıştır. Anlatılarda paşa ailesinden gelmekte olan kadınların geleneksel çizginin dışında yaşam sürdükleri fark edilir. Kaçgöç yoktur, kadınlar sosyal hayatta daha serbesttir ve çoğunlukla iyi eğitimlidirler.

Hususi tahsil görmüş öncü kadınlar gibi örgün öğrenim gören devrin erkek yazarları da iyi eğitim almış bir kadının hem ülkenin ilerlemesi hem de aile için önemli olduğunu belirtirler. Namık Kemal, Şemseddin Sami, Ahmet Mithat Efendi, Abdülhak Hamit gibi yazarlar bu doğrultuda sayısız yazı kaleme almıştır. Avrupa'daki kız okulları, kadınların mesleki başarıları, toplumdaki konumları Osmanlı ile mukayese edilmiştir. Kadim bir yöntem olan informal eğitimden hem erkekler hem de kadınlar yararlanıyordu. Ancak çalışmamızın sınırları kadınlarla ilgili olduğundan, bu bölümde tahsillerini özel hocalardan

⁵¹⁴Nevin Meriç, *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi ve Âdâb-ı Muâşeret*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000, s. 178.

⁵¹⁵Hülya Argunşah, "Halide Edip'te Değişen Kadının Romandaki İzdüşümleri": *Seviyye Talip'ten Ateşten Gömlek'e*", *TÜBAR*, XXXVII, 2015 Bahar, s.33.

alan kadınların derslerinin niteliği, hocalarının kimliği ve ders usulleri üzerinde durulacaktır.

Nakış, dikiş, hattatlık, resim gibi güzel sanatları haiz olanlar da sivil biçimde öğretildiğinden kitabi derslerle birlikte ele alınmıştır. Hocaların yetkinliği, unvanları, ünlülük seviyeleri ve ortak öğrencilerinin olup olmaması hususi tahsilin anlaşılması açısından bir veri olarak incelenmesi gerekmektedir. Derslerde kullanılan kaynaklar da önemli bir unsurdur. Hocaların ders yöntemleri, derslerin süresi, dersi verirken kullandıkları malzemeler ve kitaba bağlı kalıp kalmamaları informal eğitimin anlaşılması açısından önemlidir. Hatıratlarda, dönem romanlarında derslerin keyfe keder değil sistematik işlendiği geçmektedir. Tüm bu soru ve cevapların ışığında bu bölüm müşahhas örneklerle, tanıklıklarla hususi tahsilin niteliği ve niceliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

5.1. Teorik Dersler

5.1.1. Kur'an-ı Kerim ve Din Dersleri

Zirâ bizim ekserimiz hal-i şebavetde iken valide pederlerimiz elifba ve kelâm-ı kadim ahlak risalesi okutmuşlardır ve bazılarımızın büyüdükten sonra dahi okumasından sarf-ı nazar etmeyip mahsusan hoca kadınlar marifetiyle Muhammediye gibi ve daha sair ona benzer harekeli kitaplar okumaya devam ettirirler.”⁵¹⁶

Müzik, yabancı dil ve edebiyat derslerinin haricinde din dersleri, *Kur'an-ı Kerim* okumayı hakkıyla ifa edebilmek için tecvit ve usul de alınan hususi dersler arasındadır. Kimi kez eve gelen mahalle imamı ya da müezzinden hem okuma yazma hem din dersi alan örnekler vardır. Ailelerinden temel bilgileri alan kız çocukları sıbyan mekteplerinde İslam'ın altı şartı, ilmihal bilgileri, elif be alfabesi öğrense de bu bilgiler yüzeyseldi. Hatıralardan yabancı dil, dans ve müzik eğitimi alan kızların kimi kez dini eğitimlerinin ihmal edildiği düşüncesiyle ailelerin bu durumu telafi etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Erken dönemlerden itibaren *Kur'an* okumayı bilen kadınların ayrıcalıklı bir konumda olduğu, saygı duyulduğu kendilerine verilen sıfatlarla aşikardır. Diğer dersler gibi *Kur'an-ı Kerim* için de profesyonel hoca tutulması üst düzey ailelerde görülen bir tutumdur. Sinan Korle henüz ilkokula başlamadan, bir yandan mürebbiyesinden Fransızca öğrenmektedir bir yandan da anneannesinin eve gelmesini rica ettiği müezzinden haftada

⁵¹⁶Belkıs Hanım'ın Mektubu, *Terakki-i Muhaderat*, 8 Rebiyülahir 1286/ 6 Temmuz 1869

üç gün Kur'an dersi almaktadır. Bu dersler neticesinde alfabeyi ve dua okumayı öğrenir ve *Amme* ve *Tebareke*'yi bitirir.⁵¹⁷ Müfid Ekdal şehir ve hafıza tarihine büyük katkı suna eserinde Sinan Korle'nin dedesi Amir Bey'in köşkünde mürebbiyelerin bulunduğu şahitlik eder.⁵¹⁸

Osmanlı Dönemi Türk Kadın Şairlerinde Müjgan Cunbur 1836 Trabzon doğumlu Fatma Saniye Hanım'ın annesinin Müezzinzâde ailesinden okumuş yazmış Molla Kadın olduğunu söyler.⁵¹⁹ "Molla" en sık rastlanan lakaplardandır. Gene 1912 doğumlu Adnan Ergeneli⁵²⁰ ve 1908 doğumlu Afet İnan büyükannelerinin molla lakapları olduğunu söylemişlerdir.

Batı tarzı eğitim İslam terbiyesi içinde doğup büyüyen kimi çocukların din değiştirmesine yol açmıştır. Tevfik Fikret'in büyük umutlar beslediği oğlu Haluk din değiştirerek papaz olur. Fatma Aliye'nin yabancı okullarında okuyan kızı Zübeyde İsmet, Mahmut Celalettin Paşa'nın oğlu tanassur etmiştir.

Yalı ve konaklarda alafranga tahsil alarak dini terbiyeden eksik kalan çocuklarının bu eksikliğini kapatmaya çalışan ebeveynler hikâyelere konu edilir. Halit Ziya, *Ayin-i Şikem* isimli hikayesinde oburluğuyla tanınan bir konak hocasının tutulmasının sebebini şu cümlelerle anlatır: "*yalının içinde vazifesi pek muayyen değildi, ona bir harem müdiresi nazarıyla da bakmak mümkündü; fakat asıl burada vücudunun sebebi, dairenin kızlarına ders vermek, mümkün merteye okuyup yazmak; yazmaktan ziyade okumak, okuyup yazmakla meşgul olamayacak kısımdan olanlara da hiç olmazsa namaz surelerini, teşbih dualarını öğretmek; sene boyunca da hanımların, efendilerin ölmüşlerine hatim sürmek idi.*" ⁵²¹

"Bizde ise Fransız muallimesi ile terbiye edilen kıza Fransız terbiyesi veriliyor. İngiliz muallimesinden tedris edilen kıza İngiliz terbiyesi veriliyor. Alman veya sair muallimler ile terbiye edilenler de o terbiyeyi alıyor. Suret-i terbiyedeki bu tenevvü ve

⁵¹⁷Sinan Korle, *Kızıltoprak Günlerim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s.46.

⁵¹⁸ Müfid Ekdal, *Kadıköy Konakları*, İstanbul: YKY, 2005, s.117.

⁵¹⁹Müjgan Cunbur, *Osmanlı Dönemi Türk Kadın Şairleri*, Ankara: Türkad Derneği Yayınları, 2011, s.116.

⁵²⁰"Büyükbabamın annesi Hürümüz Hanım, eski Uzunköprü adetlerine göre "Hürümüz Molla" diye anılmış. Çünkü okuma yazma biliyormuş ve bu gibi okuma yazma bilenlere "molla" bilmeyenlere de "dudu" denirmiş." Adnan Ergeneli, *Çocukluğumun Savaş Yılları ve Anıları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s.51.

⁵²¹Halit Ziya Uşaklıgil, "*Ayin-i Şikem*", *Aşka Dair*, haz. Özlem Nemutlu, İstanbul: Özgür Yayınları, 2007, s.24.

karışıklık Nisvan-ı Osmaniye için hoş görülmez. Bu suretle Türklük ve Osmanlılık terbiyesi nerede kalıyor? Evet her halkın kendi ahlak ve âdâtına ve ahvaline münasip bir terbiyesi de halan ve tab'an bize yakışan bir terbiye değil midir.”⁵²² diyen Fatma Aliye için kızının Hristiyan olarak memleketini terk etmesi büyük bir yıkım olmuştur. Hayatının sonuna dek kızına ulaşmaya çalışmış, bu uğurda maddi manevi çok uğraşsa da başarılı olamamıştır.

Duydukları ve şahit oldukları bu tarz olaylardan endişelenen ailelerin kızlarının Avrupa usulü Fransızca, piyano dersi almasını istese de kızları için yabancı mürebbiyeler tutsa da kontrolü elde tutmak istedikleri anlaşılmaktadır. Cahit Uçuk hatıratında Amasya’da piyano dersi aldığı Ermeni kadının kendisine verdiği *Hristiyan İlahileri* kitabını anlatmaktadır. Annesi bu durumdan rahatsız olarak ona “*Sen bir Müslüman kızsın, elindeki kitabı bırak*” demiştir.⁵²³

Benzer bir örnek İslamcılığın önde gelen temsilcilerinden Namık Kemal’in torunu 1902 doğumlu Selma Ekrem’de yaşanır. Hatıratında kendisine tutulan *Kur’an* hocasından hoşlanmaz ve ona din derslerinden hoşlanmadığını, küçük teyzesi gibi ibadet etmek istemediğini açıkça söyler.⁵²⁴ Oysa bir gün odasına girdiği mürebbiyesini *İncil* okurken görece ve etkilenecektir.

Münevver Ayaşlı otobiyografik izler taşıyan romanında piyano çalmayı, iki dil öğrenmeleri için hocalar tutulduğu halde dini hiçbir bilgi verilmeyen Selmin ve kardeşlerini anlatırken şüphesiz çevresinde gördüklerinden ilham almıştır. Eserin kahramanlarından Selmin on dokuz yaşına geldiğinde bu konuda kalfalardan yardım ister. Kız kardeşi Berrin annesine, Fransız dadısından çok etkilendiğini rahibe olmaya karar verdiğini fakat o gidince bunu yapamadığını itiraf ederek neden kendilerine İslami eğitim vermediklerini sorar.⁵²⁵

Kızların dini eğitim ve *Kur’an-ı Kerim* öğreniminde geride kalması garipsenir ve önlem alınır. Leyla Saz’ın torunları bize böyle bir örnek sunar; Mehmet Ali Ayni ile evlenip vali olan eşinin ardı sıra taşraya giden kızı Feride Hanım, iki kızını annesi Leyla Hanım’a emanet eder. Kızlar dadı ve tayalar eşliğinde yetişir, dans, müzik dersleri görür hatta

⁵²²Fatma Aliye, “Talim ve Terbiye-i Benat-ı Osmaniye”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, S.37, 25 Kanunuevvel 1311 (6 Ocak 1896), s.2.

⁵²³ Cahit Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken*, İstanbul: YKY, 14. Baskı, s. 376.

⁵²⁴ Selma Ekrem, *Peçeye İsyan*, İstanbul: Anahtar Yayınevi, 1998, s.168.

⁵²⁵ Münevver Ayaşlı, *Pertev Bey’in Üç Kızı, İki Kızı, Torunları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2002, s.83.

Rumcayı bile sökerler fakat babaları Mehmet Ali Aynı onların *Kur'an* okumayı bilmediğini fark eder. Eve ünlü bir hoca getirterek ders almalarını sağlar; gelgelelim hoca öğrencileri nezdinde iyi bir intiba bırakamadığından bu dersler uzun süreli olamaz.⁵²⁶

Nüket Esen'in 1900'lerde doğan dört hanımla yaşlılıklarında yaptığı röportaj dini eğitim ve *Kur'an-ı Kerim* bilgisi üzerine önemli bilgiler sunar. Sinan Korle'nin ablası Rezzan Yalman röportajdaki hanımlardan birisidir ve eve gelen hocanın adını hatırlamaktadır. Sarık takan Erşad Efendi'den eski yazı ve *Kur'an* okumasını öğrenmiştir. Süreyya Ağaoğlu da çocukluğunda evde özel din eğitimi gördüğünü, eve gelen kadın bir hocadan ders aldığını, bu sayede *Kur'an* okuyabildiğini söyler.⁵²⁷ Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında savaşların etkisiyle pek çok aile servetini yitirmiştir. Savaştan önce hali vakti yerinde olup kızlarına hususi tahsil verdiren aileler başka ihtiyaçlarından kısarak bu eğitimi devam ettirmişlerdir. Aliye Berger “Annem tahsilimize çok önem verirdi. 1914 harbinde üstümüze başımıza bakmaz, fakat hepimize Farsça, Arapça ve *Kur'an-ı Kerim* dersleri aldırırdı.” demiştir.⁵²⁸

Kur'an-ı Kerim öğreten kimi hocalarla talebeleri arasında ilginç bağlantılar vardır. Bunlardan biri seramik sanatçısı Jale Yılmabaşar'ın kendisini büyüten babaannesi Hacer Bircan Hanım'dır. Müşir Fuat Paşa'nın torunu Aliye Toydemir, babasının ölümünden sonra dedesinin yalısına taşındıklarını ve kendilerine “*eski yazı falan*” öğreten hanımı yanlış hatırlayıp seramik sanatçısı Jale Hanım'ın teyzesi olduğunu anlatır.⁵²⁹ Oysa Hacer Hanım Jale Yılmabaşar'ın babaannesidir ve başka ilginç özellikleri de bulunmaktadır.⁵³⁰

Kuran-ı Kerim ve din derslerinin tıpkı diğer dersler gibi eve gelen hocalardan görülmesi bu usulün o dönemde olağan olduğunu anlatır. Dil, müzik dersleri alan kızların manevin değerlerden eksik kalması yaşadıkları topluma yabancı kalmalarına yol açacağından önlem alınmıştır. Başka bir nokta küçüklükten itibaren Hristiyan mürebbiyeler tarafından büyütülmektir. Modernleşmeye açık aileler çocuklarını Batılı usul ve

⁵²⁶Ali Neyzi, *Neyzi ile Meyzi*, İstanbul: Karacan Yayınları, 1983, s. 77.

⁵²⁷Nüket Esen, “Yukarı Sınıftan Son Kuşak Osmanlı Hanımları” *Tarih ve Toplum*, sayı 30, s.349.

⁵²⁸Aliye Berger, 16 Ekim-1 Kasım 1975 *Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Sergi Kataloğu*, İstanbul, 3. Nakleden: Meltem Noyan, Aliye Berger ve Sanatı, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.7.

⁵²⁹Saro Dadyan, “Dört Devre Şahitlik Etmiş Bir Osmanlı Paşası Müşir Deli Fuat Paşa, *Toplumsal Tarih*, Ocak 2013, s.28.

⁵³⁰ “Annesi ve babası daha iki yaşındayken ayrılan Yılmabaşar, İsmet İnönü'nün hocası olan, babaannesi Hacer Bircan'ın yanında büyümüş. Kur'an'ı babaannesinden öğrenen sanatçı, onun sanata olan ilgisini 'Babaannem çok güzel leylak resimleri yapardı. Hatta İsviçre'ye resim öğretmenliği yapmaya gitmişti' cümleleriyle dile getiriyor.” Kübra Sönmezşık “Köle gibi çalışıp kraliçe gibi yaşadım.” *Yeni Şafak*, 05.05.2003.

mürebbiyelerle yetiştirirken geleneklerinden kopması endişesi duymuştur. Geç modern dönemde Müslüman bir ailede doğup, dinini ve mensup olduğu köklerini kaybetmiş örneklerin olması endişeyi çoğaltmıştır. Dini eğitimi de hususi derslerin arasına katmak çoğu kez bunun önüne geçme saikiyle yapılmış bir uygulamadır.

5.1.2. Yabancı Dil

İngilizcenin son dönemde önem kazandığını hatıralardan izleyebiliriz. İngilizce son döneme kadar Fransızcaya nazaran daha az yaygındır. İngilizce tedrisatlı okulların artmasıyla bu dili bilenler fazlalaşır fakat İngilizce esasen Cumhuriyet’ten sonra popülarite kazanır. İyi tahsil almış kadınların çoğunluğu yabancı dil olarak Fransızca’yı bilmektedir. Leyla Saz’ın torunu Nezihe Neyzi, henüz bir genç kız iken tuttuğu 1914 tarihli günlüğünde evlerine gelen arkadaşlarının küçük kütüphanesini gördüklerini, aşağı yukarı yüz-yüz elli kitabın arasından okumak istediklerini bulduklarını ama hiçbirinin İngilizce okumayı bilmediğinden yalnız Türkçe ve Fransızca kitaplardan aldıklarını kaydeder.⁵³¹ Emine Fuat Tugay anne tarafından Kavalalı baba tarafından Mahmut Muhtar Paşa’nın soyundan gelen ilk kadın ressamlarımızdandır. Küçüklüğünden itibaren çok iyi bir hususi tedris görmüştür. 1908-1909 kışında babası Haydarpaşa’daki İngiliz mezarlığının idarecisi olan Miss Lyne’den İngilizce dersleri aldığını kaydeder.⁵³²

19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde en yaygın yabancı dil Fransızcadır. Çünkü modernleşmenin dili Fransızcadır. Batı ile ilk teması kuran elçiler ve II. Mahmut’un kurduğu *Tercüme Odası* ile yetişen isimlerin hepsi öğrendikleri dil sayesinde devlet kademelerinde önemli roller üstlenmiştir. Bernard Lewis bu konuda Âli Paşa’yı kastederek “Dil bilmek ve ilim, bir kapıcının oğlunu vezirliğe yükseltmiştir” der. Fransızcanın bürokrasi diline yaptığı nüfuz Farsça terkiplerin “Mesail-i Politikkiye” şeklindeki yeni biçimlerle kendini gösterir.⁵³³

Devlet kademelerinde bir yükselme aracı olan Fransızcanın halkın nezdinde o kadar mühim bir yer olmadığını hatta öğrenmenin ayıp karşılandığını anladığımız örnekler de vardır. Bu tavrın altında “frenkleşmeye”, “alafrangalaşmaya” yani yabancılaşmaya yönelik tepki olduğunu Fatma Aliye’nin dil öğrenme serüveninden anlayabiliriz: “Fransızcaya hevesim dahi on yaşlarımda iken hasıl olmuş idi. Lakin bu hevesimi meydana koymak kâbil mi? O zamanlar kız çocuklara Fransızca öğretmek müteammim değil idi.

⁵³¹ Nezihe H. Neyzi, *Kızıltoprak Hatıraları*, İstanbul: Peva Yayınları, 1986, ikinci baskı, s.114.

⁵³² Emine Fuat Tugay, *Bir Aile Üç Asır*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015, s.432.

⁵³³ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı*, s. 121.

Yalnız bir iki familyadan başka Müslüman familyalardan hiç birisi bunu kabul etmemişler idi. Bizim familya dahi bu hilafgirândan olup ezcümle validem bile benim Fransızca okuduğumu görececek anlayacak olsa ma'zallah te'âl-i dinimi tebdil etmişim kadar işe ehemmiyet vererek ona göre mümanaat için elinden geleni icradan geri durmayacağı derkâr idi.”⁵³⁴ 1862 doğumlu olan Fatma Aliye, Fransızcaya on, on bir yaşlarında merak saldığını söylediğine göre bahsedilen tarih 1872-1873 olmalıdır. Tanzimat’ın ilanının üzerinden otuz seneyi aşkın bir süre geçtiği halde bazı kesimlerin Fransızcaya hala önyargısının olduğunu ileri sürebiliriz. Üstelik artık Fransızca öğrenimi devlet tarafından da teşvik edilmektedir zira rüştiye ve ona denk okullarda müfredata Arapça ve Farsça derslerinin yanına Fransızca da eklenmiştir.⁵³⁵

Fatma Aliye babasını anlattığı *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı eserinde Fransızca üzerinden benzer bir hadise yaşayan babasının başına gelenleri de anlatır. Ahmet Cevdet Paşa’nın camiden çıkarken göğsüne sakladığı Fransızca notlarını gören bir molla durumu garipsemiştir.⁵³⁶ Son Sadrazam Ahmet Tevfik Oktay ise, birkaç aylıkken ölen annesi yerine kendisini yetiştiren teyzesinin nasıl yabancı dil öğrettiği şöyle hikaye edilmiştir: “Tevfik Paşa’ya Fransızca ders verecek bir kadın tuttu, bacaklarına giydirdiği kısa bir pantolonla onu o devrin yerden bitme kılıklı asilzadeleri gibi gülünç olmaktan kurtardı. Teyzesinin bu hareketi muhitinde hayli yaygaralı dedikodulara yol açtı; ‘Biçare çocuğu gavur etti, baldırını çıplaklaştırdığı yetmiyormuş gibi, şimdi de koynuna bir gavur kokonası verip incili ezberletiyor’ dediler.”⁵³⁷

Zamanla Fransızca öğrenmek ayıplanmaktan çıkmış, hatta yukarıdan aşağıya toplumun her kesimi için olmazsa olmaz bir hale gelmiştir. Değişen hayat alışkanlıkları ve Batılılaşma müfredata yansımış, okunan romanlar, öğrenilmek istenen diller değişmiştir. Farsça, Arapça öğrenimi yerini büyük oranda Batı dillerine bırakmıştır.⁵³⁸ Avrupa’ya ilk giden Padişah Sultan Abdülaziz oğlu İzzettin Efendi’ye söylediği “Bak Yusuf gezide gördün, Frenkçeyi bilmemek yarı dilsiz olmak demek. Bir yabancı dil, bir insan demekmiş. Bir değil, iki, üç öğren. Sadece Arapça, Farsça yetmez. Hatta bunlardan birini eksik öğren ama şu Fransızcayı iyi, öğren” şeklindeki sözleri Fransızcayı diğer dillerden üstün tutan

⁵³⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2011, s.54.

⁵³⁵ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S.2012*, Ankara: Pegem Akademi Yay., 23.Baskı 2012, s. 165. 166.

⁵³⁶ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul: Pınar Yayınları, s.26.

⁵³⁷ Şefik Oktay, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, İstanbul: Ata Ofset, 2007, s.15.

⁵³⁸ Nermidil Erner Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000, üçüncü baskı, s.20.

bakış açısını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁵³⁹ Fransızca bilmemeyi dilsizlikle eş tutanlar da olmuştur. “Şakir Paşa ailesinde, bir çocuğun Fransızca konuşmama ihtimali, dilsiz olma felaketiyle eş anlamlı gibiydi, Fransızca bilmek ve bir müzik aleti çalmak, bu aileye doğan çocukların değişmez kaderiydi.”⁵⁴⁰ Bir prestij konusu olarak Batı tarzı hayat süren konaklar ve yalılarda ikinci lisan olarak Fransızcanın konuşulup bazı Fransızca kelimelerin günlük dile girdiğini anlatan Şadan Akyol gelen misafirlere Fransızca cümleler kurduklarında iltifat aldıklarını kaydeder.⁵⁴¹

Cahit Uçuk ailesi etrafında Osmanlı'nın son zamanlarını anlattığı hatıralarında annesinin Fransızca hakkındaki düşüncelerine yer verilir.⁵⁴²

“...Hadiye hep kuşku içindeydi. Kızının okumaya devam etmesini istiyordu. Madam Mektebi bitince Cahit'i bir Fransız mektebine veya koleje verecekti. Onu önlerindeki hayata göre hazırlamalıydı. Müzik bilmeliydi, bir-iki lisan konuşabilmeliydi. Kendisi şiirleri anlayacak kadar Farsça ve konuşabilecek, derdini anlatabilecek kadar Arapça biliyordu. Fakat bu iki dilin dünya dilleriyle hiçbir bağlantısı yoktu. Oysa Fransızca bilmek, Fransız edebiyatını çevirilerden değil de öz dilinden okumanın mutluluğu bir başkaydı elbette. Sonra imparatorluğun birçok ünlü ailesi, çocuklarına mürebbiyeler tutarak, lisan öğretiyorlardı. Hadiye, kendi doğduğu memlekette yaşayabilseydi, bugün istediklerini yerine getirebilecekti. Fakat artık Selanik'in hayali vardı sadece...”

Seçkin ailelerde Fransızca anadilin yerine geçer, Türkçe konuşulmaz. Grace Ellison, Fransızca'yı kendi dilinden daha çok benimseyen aydın kadınların olduğunu, öyle ki en kabiliyetli Türk yazarlarından Halide Edip'in 20 yaşından sonra ana dili üzerinde çalışma başladığını söylemektedir. Eğitimli kadınların da kendi aralarında sürekli Fransızca konuştuğunu, yabancı birinin bu ülkenin asıl dilinin Fransızca olduğunu ve Türkçenin sadece yoksul ve eğitimsiz insanlar tarafından kullanıldığını düşünebileceğini kaydeder.⁵⁴³

Birkaç yabancı dili çok akıcı bildiği halde anadilini uzun yıllar öğrenememiş olanlar da vardır. Avusturyalı bir annenin kızı olarak 1921'de doğan Nermin Abadan Unat, annesi tarafından bilinçli bir şekilde okula gönderilmeyerek hususi eğitim aldırılmıştır. Mali

⁵³⁹ Cevdet Kıvrık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2006, s.97.

⁵⁴⁰ Ayşe Kulin, *Füreya*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000, 45. Baskı, s.59.

⁵⁴¹ Şadan Akyol, *İçimdeki Boğaziçi*, İstanbul: İstanbul Kitaplığı Yayınları, 1994, s.35.

⁵⁴² Cahit Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken*, İstanbul: YKY, 14. Baskı, s.235.

⁵⁴³ Grace Ellison, *İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2017, s.57.

durumları bozulup Türkiye’de eğitime devam etmek zorunda kalınca Türkçe bilmemesinin sıkıntısını yaşamıştır.⁵⁴⁴

5.1.3. Edebiyat

Güzel sanatların bir dalı olan edebiyat, çok eski çağlardan beri toplumun ve kültürüne bağlı olarak gelişmiştir. Arzulanan, ilgi duyulan kadın imgesi daima edebiyat türlerinin temel konularından olagelmıştır. Kadınların eğitime erişimde erkekler kadar şansları ve imkânı olmadığı için kayıtlara geçen ürettikleri sanat ve kültürel eserlerin sayısı az olmuştur. Antik Roma’dan bir kadın yazarın günümüze ulaşan bir eserinin olmaması gibi.⁵⁴⁵ Bununla birlikte her çağda ve her toplumda ismini duyurabilen kadınlar olmuştur.

Osmanlı’da da ismi bilinen kadın şairin dışında daha birçok kadın şairin yaşadığı, ancak ataerkil toplum normları sebebiyle isimlerini gizledikleri ya da takma ad kullandıkları bir gerçektir. Kadınlara biçilen rol, mahremiyet, ev içi yaşantı ve annelik görevi ile sınırlı olduğundan, ön plana çıkmak bir kadın için daima cesaret isteyen bir tavır olagelmıştır. Bilinenden çok daha şiir, naat, ilahi formunda eser kaleme alan kadın olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte bu durum sadece Osmanlı’ya özgü değildir. Batı’da da eserlerini erkek ismiyle yayınlayan kadınlar vardır. On dokuzuncu yüzyılda bile “George Elliot”, Jane Austen’in kullandığı cinsiyeti belirsiz “Curor Bell” takma adları kullanılmaktadır. Fatma Aliye de ilk eserini “Bir Kadın” ismiyle yayımlamıştır.⁵⁴⁶

Süreyya Faruki kadınların hem Osmanlı hem de Avrupa’da ötekileştirilerek göz ardı edilmesini onun varlığına yüklenen anlamla ilişkilendirerek şu sonuca varır: “Kadınların Osmanlı kültürüne yaptığı katkı iki nedenle unutulup gitmiştir. Bir kere, Avrupalılarınki dahil bütün ataerkil kültürler, kadınların başarılarını şu ya da bu biçimde toplumun bilincinden kazıma eğilimindedirler. Öte yandan Delacroix gibi 19. yüzyıl ressamlarında da izlenebilen “Egzotik Doğu” hayali içinde özgül bir kadın imgesi de yer almaktadır. Bu olumsuz bir imgedir ve kadın düşmanı bir bakış açısının sonucudur, ama özellikle bilimselliği “kendinden menkul” çevrelerde de uzun süre geçerli olmuştur. Buna göre kadın, çevresine erotik duygular yayması dışında hakkında söylenebilecek pek bir şey olmayan edilgen bir varlıktır.”⁵⁴⁷

⁵⁴⁴Nermin Abadan Unat, *Kum Saatini İzlerken*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 74, 87.

⁵⁴⁵Merry E. Wiesner, *Tarihte Toplumsal Cinsiyet*, Çev. Meral Çiyan Şenerdi, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s.286.

⁵⁴⁶Nüket Esen, *Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar*, İstanbul: İletişim Yayınları 2012, s.118.

⁵⁴⁷Süreyya Farouqi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, s.182.

Okumayı yazmayı öğrendikten sonra öne çıkan eserleri bir hoca eşliğinde okumak, böylelikle edebi literatüre hâkim olarak dili geliştirmek en bilinen edebiyat dersi yöntemidir. Tanzimat döneminde yetişen şair kadınlar için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Örneğin bu dönemin sonunda yetişen Şerife Ziba'nın babası Şeyh Mehmet Zaik Efendi'dir. İyi bir hususi tahsili vardır bu sayede Zeynep Kâmil Hanım'ın konağında bulunarak onun katibesi olmuş; kâtip diye anılmıştır.

Kadın görünürlüğünün arttığı ve süreli yayınlarla sesinin duyulmaya başladığı 19. yüzyılın ortalarında da yazılar, şiirler yazan, çeviriler yapan örneklerle rağmen tam anlamıyla bir değişimden söz edilemez. Her ne kadar kadının sosyal hayatta görünürlüğü artsa da toplum klasik dönem yargılarından tam sıyrılamamıştır. Atanmış cinsiyet rolleri son derece keskindir, ayrıca mahremiyet algısı kadının ön plana çıkmasına onay vermez. Kadınların şiir yazmasına dudak büken, tarizde bulunan, alaya alanların varlığını önceki dönemde Şair Fitnat ve Leyla Hanım'a atfedilen fıkralarda görebiliriz.⁵⁴⁸ Fatma Aliye de eseri yayınlandığında yazanın kendisi değil; abisi ya da Ahmet Mithat Efendi olduğu düşünülmüş, Ahmet Mithat Efendi duruma açıklama getirmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen şiir ve diğer edebiyat türlerinde edebiyat vadisine pek çok kadın katılımcı dahil olur. *Şukufezar* gibi sahibi ve yazı kadrosu tamamen kadınlardan oluşan dergiler çıkarılmasıyla kadınların erkeklerle aynı hak ve hürriyete sahip oldukları cesur bir dille ifade edilmeye başlanmıştır. Bir manifesto ile çıkan *Şukufezar* ve ardılı kadınlara yönelik yayınlarla hak ve özgürlük taleplerini, gündelik sıkıntılarını, eğitim arzularını hemcinsleriyle paylaşan öncü kadınların, toplumun bilinç ve anlayış şeklini değiştirdiğini söyleyebiliriz.

Okumayı bilse de geç döneme değin Osmanlı kadınlarının geneli yazmayı bilmemekteydi. Bu durumu gündelik hayatta karşılığı ve gereği yoktur diye yorumlayabileceğimiz gibi kadınların name yazmasına mesafeli duran geleneksel anlayışın etkisi ile de diyebiliriz. Diğer yerlerde olduğu gibi Osmanlı'da da yazabilen kadınların tamamına yakının üst zümreden olması bu savımızı destekler. Babaları yahut eşleri entelektüel cenahtan olan kadınların mektupları bu konuda epey veri sağlar. Örneğin Ahmet Cevdet Paşa'nın eşi Advie Hanım okumayı bilmekte fakat yazmayı sonradan öğrendiğinde Paşa bu duruma çok sevinir: "Mektubu yüzüme gözüme sürdüm. Kendi yazın olduğu için ne kadar sevindim, tarif edemem. Bayağı seni görmüş kadar hazzettim."⁵⁴⁹

⁵⁴⁸Murat Uraz, *Kadın Şair ve Muharrirlerimiz*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi, 1941, s.6

⁵⁴⁹Ahmet Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*, s. 110.

Adviye Hanım'ın evlendikten sonra yazı yazmayı öğrenmesi daha önce ihtiyaç görmediği için yorumlanabilir.⁵⁵⁰

Yazmak bu anlamda okumanın eşi değil bütünüyle farklı olarak ele alınmaktaydı. Okumanın daha bireysel bir yönü olduğu halde yazmak diğer gözlere, yabancılara, kamuya açık ve mahremiyeti ihlal eden bir eylem olarak varsayılmaktaydı. İç dünyanın, his ve düşüncelerin deklare edilmesi kadınlara göre değildi. Fatma Aliye'nin tercümesini "Bir Kadın" müstearıyla yayınlaması, evliliklerinin ilk zamanlarında eşinin okuyup yazmasından hoşlanmaması, gene Güzide Sabri'nin eşinden gizli yazması, Şükufe Nihal, Muazzez Tahsin Berkant'ın erken yaşta iken yazdıklarını çevrelerinden saklayarak imha etmeleri bu anlayışın geç dönemde de devam ettiğini göstermektedir.

Bu durum kadınlar için çıkan süreli yayınların neşriyle değişmeye başlamıştır. Kadınlara hitap eden gazete ve dergilerin çıkması ve özellikle II. Meşrutiyet'te yaygınlaşması kadınları yazmaya, okur mektubu yollamaya teşvik eden gelişmedir. Başlangıçta yazarlar bile müstear isimle yazarken zaman ilerledikçe isimleriyle yazı, mektup gönderen okur sayısı artmıştır.

Üniversite öğrencileri, kendisine hayran okurlar, öğrencileri Halide Edip ve İhsan Raif ile yazışan Rıza Tevfik'in terekesindeki mektuplardan, devrin önemli olaylarına ve kadınların dünya ve gündemlerindeki meselelerine de vakıf oluruz.⁵⁵¹ Mektupların bazıları kamuya açılır. Emine Semiye ve Fatma Fahrünnisa'nın eserleri ve roman teknikleri üzerine tartıştıkları mektupları her ikisinin de yazarı oldukları gazetede yayınlanmıştır.⁵⁵² Fatma Aliye'nin, Şair Nigâr Hanım'ın, Makbule Leman'ın Ahmet Mithat Efendi'ye yazdığı mektuplar entelektüel kadın portrelerinin yansıması gibidir. Emine Semiye de gerek ablası Fatma Aliye'ye gerek dostu Şair Nigâr Hanım'a yazdığı mektuplarda yalnızca gündelik işlerinden bahsetmez. Coğrafyadan, siyasi olaylardan da söz eder. Mektupla yazdığı *Sefalet* isimli romanını haber verir.

Elit aile kökenli kadınların edebi eserler ile ilgilendiği, takip ettiği hatta zaman zaman okudukları hakkındaki izlenimleri ben anlatılarında yer alır. Yazar ve şaire kadınların birbirlerinin ürettiklerine dair gazetelerde yaptıkları yorumlar edebiyatla ne denli bütünleştiklerinin işaretidir. Edebi metinlerin bilhassa kadınların kaleminden çıkan

⁵⁵⁰Mübahat S. Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri" *Ahmet Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985*, s. 203.

⁵⁵¹Abdullah Uçman, Bazı Kadın Mektupları, *Tarih ve Toplum*, Mart 1999, sayı 183.

⁵⁵²Emine Semiye, "Fazıla-i şehire ismetli Fatma Fahrünnisa Hazretlerine cevap", *Hanımlara Mahsus Gazete*, no.109 (17 Nisan 1313/1897), s.7.

romanların Osmanlı kadın hareketine bu anlamda önemli katkıları olmuştur. Fatma Aliye, Fatma Fahrünnisa, Emine Semiye başına türlü felaketler gelse de yıkılmayan azmi, iradesi ve çalışkanlığıyla hayata karşı direnen kadın portreleri çizerler. Karakterler kendilerini geliştirip yetiştirmeye çalışan güçlü tiyolojilerdir. Romanlarında eğitim olmazsa olmazlardandır. Zor hayat koşullarına maruz kalan, haksızlığa uğrayan kadınlar öğrenimleri sayesinde kendilerine güvenlerini kaybetmez, yollarını bulurlar. Kuşkusuz bu roman figürleri ilham vericidir. Kadınlara kişisel hikayelerinde azmi, say'ı ve tahsil elde etmeyi aşlar.

5.2. Uygulamalı Dersler

5.2.1. Müzik

Güzel sanatların bir kolu olan müzik erken çağlardan itibaren kadınların hem esin verdiği hem bizzat icrası olduğu bir daldır. Osmanlı'nın klasik çağ dediğimiz dönemde de hem sarayda hem halk arasında nam yapmış usta müzisyen kadınlar vardır. Ud en yaygın müzik aletiyken yerini piyanoya kaptırır. Sıradan kadınların çoğunun ud çalabildiği anlatılarda geçer. Emine Çaykara, Beykozlu 1897 doğumlu babaannesinin ud çalabildiğini, okuma yazma bildiğini ilk eşinin kıskandığı için ud çalmasına izin vermediğini anlatmaktadır.⁵⁵³ Fatmagül Berktaş da rüştiyeden mezun olduktan sonra evlenen anneannesinin ud çaldığını belirtmiştir⁵⁵⁴. Bu bilgiler ud hocalığının yaygın olduğunu düşündürmektedir. 18. yüzyıldan itibaren yerini yukarıdan aşağıya sağlamlaştıran piyano özellikle İstanbullu hanımlar arasında moda haline dönüşmüş; bu da hususi piyano hocalarına olan rağbeti arttırmıştır. Alus' un ifadesiyle, "Bizim bahsettiğimiz zamanlarda büyük konakların hemen hepsinde vardı. Evin küçük hanımı, on beş on altısına girdi mi piyano da salonlardan en genişinin içine girerdi."⁵⁵⁵ 1800'lerin sonunda Osmanlı ve genel anlamda müzik çevresine giren piyano daha sonra konaklara girmiş, bir kesim için piyano hocalığı ve piyano dersleri uzun dönem revaçta olmuştur. Yabancı bestecilerden Franz Lizst (1811-1886), Geza Hegyei (1863-1926), Anna Grossnier Rilke (1853-1938) İstanbul'a gelen hanedan üyeleri için piyano çalan ve onlara müzik eğitimi verenlerdendir.

Varlıklı ailelerin kadınlarının çoğunun kendisine ait piyanosu vardı. Evlenirken sandık çeyizi gibi piyanolarını da beraberlerinde götürürlerdi. Piyano dersi almak ve

⁵⁵³Emine Çaykara ile özel görüşme, 3 Aralık 2020.

⁵⁵⁴Fatmagül Berktaş ile özel görüşme, 7 Ekim 2023.

⁵⁵⁵Sermet Muhtar Alus, *Masal Olanlar Eski İstanbul'da Hayat*, yayına hazırlayan: Mustafa Kirenci-Eren Yavuz, İstanbul, 2023, s.117.

vermek isteyen kadınların ilanlarının gazetelerdeki görülme sıklığı İstanbul’da bu sanatın kadınlar arasındaki önemini anlatır: “Karısının Avrupalı temayülleri destekleyen genç ve peşin hükümlü olmayan Türk erkeğinin haremi, Avrupalı bir hanımın evine benzer. Evde bir piyano bulunur ve Hristiyan bir kadın hoca hanıma piyano çalmayı öğretir.” diyen yazar ve seyyah Edmondo de Amicis bu sözleri 1874 yılında söylemektedir.⁵⁵⁶

Emine Fuat Tugay (1897-1975) küçük yaştan itibaren babasının kendisini ve kardeşlerini ısrarla müziğe yönlendirmesini fakat bunda başarılı olamadığını anlatır. Babası, Mahmut Muhtar Paşa’nın oğlu Ahmet Muhtar gençliğinde bir musiki aleti çalmasına müsaade edilmemesinin hüsranı içindedir. Bu sebeple Emine Fuat Tugay ve erkek kardeşlerinin piyano, keman çalmaya zorlar. Nihayetinde de hiçbirini çalmayı öğrenemez.⁵⁵⁷

1916 doğumlu yazar İffet Evin, *Yaşadığım Boğaziçi* isimli hatıratında Mizancı Murad’ın kızıdan bahseder. Evlerine ziyaretine gittiklerinde salonda bulunan piyanoyu çalmıştır.⁵⁵⁸ Yabancı öğretmenler konak ve yalıları dolaşarak hususi piyano dersi verir: “O devirlerde Anadolu kıyısındakiyalılara, piyano dersi vermek için, Matmazel Fritz adlı iri yapılı bir Alman Hanım gelirdi.”⁵⁵⁹ Aynı isme başka bir eserde daha rastlarız 1922 doğumlu Şadan Akyol Hanım: “Yalılara ve konaklara Fransızca lisan ve müzik öğretimi için genellikle Ermeni madamlar geliyordu. Bunlar a la franga piyano dersleri, A la Turka için de kanun ve ud dersleri veriyordu. O sıralarda bu hocalar içinde Alman asıllı Matmazel Fritz, en ünlülerindendi”⁵⁶⁰ anekdotuyla aynı isme atıf yapar. Anlaşıldığı üzere hususi müzik dersleri yaygındır ve çoğu hoca birden fazla öğrenciye sahiptir. İstanbul’un o zamanki nüfusu göz önüne alındığında ailelerin tavsiye ve referans yoluyla hususi hocalardan haberdar olduklarını ileri sürebiliriz.

İspanyol yazar ve seyyah Vicente Blasco üst düzey ailelerdeki dönüşümü şöyle anlatır: “Oğullarını Avrupa’ya dolaşmaya yollayan büyük paşalar kız evlatları için de İngiliz ve Fransız mürebbiyeler getirtmişler... Doğdukları haremde bir köşesinde kuyruklu

⁵⁵⁶Edmondo de Amicis, *İstanbul*, çev: Beynun Akyavaş, Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 259.

⁵⁵⁷Emine Fuat Tugay, *Bir Aile Üç Asır*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.405.

⁵⁵⁸İffet Evin, *a.g.e.* s.19.

⁵⁵⁹İffet Evin, *Yaşadığım Boğaziçi*, İstanbul, İstanbul: Turing Yayınları, 1987, s.19.

⁵⁶⁰Şadan Akyol, *İçimdeki Boğaziçi*, İstanbul: İstanbul Kitaplığı Yayınları, 1994, s. 31.

piyanoları var, Chopin'in hüznünlü valslerini ya da Paris'te son moda olan şarkıyı çalıyolar ve piyanolarının yanında İngiliz ve Fransız romanlarıyla dolu kitaplıkları var.”⁵⁶¹

İngiliz Gazeteci Grace Ellison'un İstanbul'da yaşadığı zamanlarda yazdığı kitabı zengin ve elit kesim kadınlarının piyanoyla olana bağıını anlamak açısından önemli bir kaynaktır. Pek çok eve girip çıkan, harem bölümünde misafir olan yazar, ev sahiplerinin müzikteki yetkinliklerine şahit olur. Piyanoyu sadece hane içerisinde ve kapalı bir topluluğa çaldığından şikâyet eden kadınlarla karşılaşır. Hatta bir hanım kendisine ömrü boyunca tam bir orkestrayla Wagner dinlemek istediğini, ziyadesiyle iyi bir müzisyen olan başka bir kadın ise “profesyonelleri dinleme imkânı olmadığı için kendisinin nasıl bir piyanist olduğu konusunda hiçbir fikrinin olmadığını”⁵⁶² söyler.

Sabah Gazetesi'nde imzasız yayımlanan bir köşe yazısında piyano öğreniminden şikâyet dile getirilir. Yazara göre kadınlar makas ve iğne yerine piyano öğrenmeye başlayalı züğürtleşmektedir.⁵⁶³ Buradan hareketle piyanonun halk kesiminde yaygınlaştığı akla gelmektedir. Sermet Muhtar kenar mahallelerden birine piyanosuyla taşınan yeni komşuları hakkında yorum yapan iki kadını anlatır. Yei gelen komşularının eşyaları içinde kocaman bir piyano vardır ve

5.2.2. Resim ve Hat

Sanat ilk çağlardan itibaren insanoğlunun kendisini ifade etme şekli olarak kimi zaman resim kimi zaman sesiyle veyahut çeşitli aletlerle müzik olarak, kimi zaman da dini ritüelin bir parçası olarak dansla hep olagelmiştir. Edebiyatta olduğu gibi sanatta özellikle de resimde ön plana çıkmayı başarabilmiş kadınların tamamı üst zümredendir. Genellikle Batı tarzı yaşam biçimini benimseyen şehirli ailelerin resme meraklı olduğu bilinmektedir. Suret çizmenin ve heykelin dini sebeplerle klasik çağda fazla rağbet görmediği bilinmektedir. Buna rağmen minyatür sanatçıları eserlerinde figürleri de çizmiştir. Geç modern dönemde ise Batılılaşmayla beraber resme ilgi artar.

Sürelî yayınlarda verilen ilanlarda diğer derslerin yanında resim dersleri de yer almıştır. Örneğin *Kadınlar Dünyası*'nda Mari Kabrisliyan'ın Beyoğlu'nda kendi evinde

⁵⁶¹Vicente Blasco, *Fırtınadan Önce Şark: İstanbul 1907*, çev. Nevriye Gül Işık, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007, s. 30.

⁵⁶²Grace Ellison, *İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017, s.149.

⁵⁶³*Sabah*, “Şundan Bundan” İmzasız, 28 Ramazan 1293/4 Teşrin-i Evvel 1876 Pazartesi, 3- 4, s. 193.

Osmanlı kız kardeşlerine uygun fiyata kolay şekilde resim öğretebileceği ilanı birden fazla yayımlanmıştır.⁵⁶⁴

İlk kadın ressamların yetenekleri erken yaşta fark edilmiş hususi hocalardan ders görmüşlerdir. Konaklarda ders veren hocaların sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Fausto Zonaro, Salvotare Valeri, Albert Mille, Leonardo de Mango, Mary Adelaide Walker gibi ünlü isimler seçkin ailelerin kızlarına ders vermiştir. Mihri Müşfik, Müfide Kadri, Sabiha Rüştü Bozcalı'nın (1904-1998) hayat hikayesi benzer özellikler taşır. Sıra dışı yaşamı ve resimdeki öncülüğüyle Mihri Müşfik (1886-1954) ön plana çıkan kadın ressamlardan biridir. Askeri Tıbbiye' nin hocalarından Mehmet Rasim Paşa'nın kızıdır. Rasim Paşa Mihri ve ablası Enise'yi alafranga eğitim çerçevesinde yetiştirdi. Yabancı mürebbiyeler eşliğinde edebiyat, musiki, resim dersleri gören Mihri Müşfik resim istidadının ağır basmasıyla resme eğildi. Yaptığı ilk tablo, babasının arkadaşı Besim Paşaya ait bir karakalem portredir.⁵⁶⁵

Saray Ressamı Zonaro ona Akaretler' deki atölyesinde dersler verdi. Resim tahsili için Avrupa'ya gitmek isteyen Mihri Müşfik izin verilmeyeceğini düşünerek yurt dışına kaçtı. Mihri Müşfik'in ilk kadın öncü ressam olmasının yanında İnâs Sanayi-i Nefise'nin açılmasındaki rolü itibarıyla da önemi büyüktür. Tevfik Fikret'le dostluğu, Papa'nın portresini yapması, Amerika'ya gidişi ve orada zengin ailelerin kızlarına resim dersleri vermesi döneminde görülmemiş cesur davranışlardı. Hayli geniş bir çevresi olan Mihri Hanım Şair Nigâr Hanım'ın evindeki toplantılarına katılmıştır.⁵⁶⁶ Resim sanatına kadınların aktif olarak dahil olmasında büyük etkisi olması, yeğeni Ressam Hale Asaf'ı (1905-1938) yetiştirmesi ve ilk kadın resim hocası olması onu informal eğitilmiş öncü kadınlardan biri yapar.

Sabiha Bozcalı da varlıklı ve seçkin bir aileden gelmektedir. Annesi Zeliha Handan (Rüştü) Bozcalı yabancı dili, kılık kıyafeti, kültürlü olmasıyla tanınan bilinen kadınlardandır.⁵⁶⁷ İstanbul'un entelektüel takımı ile çok yakın bir yaşamı vardır, Şair Nigâr Hanım'la dosttur. Ressamlık yönü olup sanatla uğraştığından kızının da bu yönde eğitim alması amacıyla özel hocalar tutar. Sabiha Bozcalı beş yaşında resim müze müdürü Ali Sami Boyar'dan resim dersleri almaya başlar. Genç yaşında yurt dışına çıkarak ünlü ressam

⁵⁶⁴ *Kadınlar Dünyası*, 131(2 Rebiyülahir 1331)

⁵⁶⁵ Halilhan Dostal, "Büyük Gemiler Kısa Yolculuklara Çıkmaz", *Türkiye'de Sanat Plastik Sanatlar Dergisi*, S.39, İstanbul, Mayıs/Ağustos 1999, s.34.

⁵⁶⁶ Nazan Bekiroğlu, *Şair Nigâr Hanım*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s.191.

⁵⁶⁷ Taha Toros, Sabiha Bozcalı 95 Yaşında", *Antik Dekor*, no.46, 1998, s.103.

ve sanatçılardan dersler almaya devam eder. Eniştesi Refi Cevat Ulunay onun tahsili için “Yakınım olduğu için biliyorum, onun yetişmesi, istidadının inkişafı için ne masraf ne gayret ne himmet sarf edilmiştir”⁵⁶⁸ der. Cumhuriyet Devrinde resim yapmaya devam eder. Reşat Ekrem Koçu ile uzun yıllar çalışır ve onun *İstanbul Ansiklopedisi, Yeniçeriler, Erkek Kızlar* gibi eserleri için çizimler yapar.

Müfide Kadri (1890-1912) kısa yaşamına üretken sanatçılık sığdıran ilk kadın ressamlarımızdandır. Kendisini evlat edinen Kadri Bey sayesinde çok iyi eğitim görür. Yeteneğini fark ve takdir eden Osman Hamdi Bey’den Salvatore Valeri’den resim dersleri alır.⁵⁶⁹ Erken yaşta vefatı sanat çevresini yasa boğar. Halide Edip arkadaşı Müfide Kadri’yi anlatan *Son Eseri* adlı otobiyografik bir roman kaleme alır.⁵⁷⁰

Kızlar için Mihri Müşfik’in girişimleriyle açılan Sanayi-i Nefise’nin ilk öğrencilerinin profiline bakıldığında tamamının elit kesimden gelmiş olduğu görülür. Nitekim ilk kaydolun kızların hepsinin küçük yaşta resme istidatları fark edilmiş, hususi dersler aldırılmıştır. 1 Nolu talebesi Müzdan Sait Arel Hariciye Müsteşarı Sait Bey’in kızıydı, 2 Nolu talebesi ünlü göz doktoru Esat Işık’ın kızı Muide Esat’tı. 3 Nolu talebesi ise defterine aldığı notlar sayesinde İnâs Sanayi-i Nefise Mektebi’ne dair önemli veriler elde ettiğimiz Belkıs Mustafa idi. Okuldaki öğrencileri, aldıkları, dersleri ve hocalarını yazan Belkıs Mustafa 1896’da doğmuştur. Annesi Mehmet Ali Ayni’nin kız kardeşi Fatma Hanım’ın da özenli bir tahsil gördüğü bilinmektedir, alafranga piyano dersleri almıştır. “Belkıs da annesinin piyanosu ile çocukken müzik zevkini de almıştır.”⁵⁷¹

⁵⁶⁸Refi Cevat Ulunay, “Takvimden Bir Yaprak, Sanatkarın Hakkı”, 16.3.1967.

⁵⁶⁹“... Müfide hiçbir okula devam etmemiş, yedi sekiz yaşlarından itibaren özel dersler almaya başlamıştı. Bir gece köşklerinde kalmıştım. Beni, selamlık bölümünde düzenli ve mükemmel bir dershaneye dönüştürdüğü odasına götürdü. Kitaplarını, defterlerini gösterdi. Öyle sanıyorum ki, resim tutkusu Müfide’ye on yaşındayken gelmişti. Yıllar geçtikçe, Müfide’nin resimdeki başarısı doruğuna çıkıyordu. Bir rastlantı sonucu Müze Müdürü Hamdi Bey, gördüğü bir tablosu üzerine, onunla ilgilendi. Müfide’nin yaratılışındaki yeteneği takdir eden Hamdi Bey, ona özel olarak ders verdi. O adeta kendisine bir halef yetiştirmek istiyordu. Emeği boşa gitmedi.” Rauf Yekta, *Osmanlı Ressamları Cemiyeti Gazetesi*, 26 Teşrinisani 1327, No: 8 aktaran Taha Toros, *İlk Kadın Ressamlarımız*, İstanbul: Akbank Yayınları, 1988, s.20.

⁵⁷⁰“*Son Eseri* ithaf ettiğim Ressam Müfide, pek genç ölen ve çok sevdiğim eski bir arkadaş ve dosttu. Kahramanı bir genç kız olan bu roman, onun hayatını tasvirde ziyade ismini yasadmak için yazılmıştı. Tekrar basmaya karar verilince sırf Müfide’nin ismi mevzu olduğu için baştan okudum. Ve hiçbir esere yapmadığım şeyi yaptım. Yani imkân dairesinde ıslaha çalıştım. Herhalde romanın kendisini yazmak için vaktiyle sarf ettiğim zamandan daha çok vakit verdim.” S. Dilek Yalçın Çelik, “Halide Edip Adivar’ın *Son Eseri*’nde Müfide Kadri’nin Adını Yaşatmak, *Sanat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2016, s.18.

⁵⁷¹ Prof. Asım Mutlu, “Ressam Belkıs Mustafa’nın Yaşamı ve Onun Desenleri ile Yakın Çevresinden Bir Kesit”, *Sanat Çevresi*, s.10.

Sanatçı hamiliği, patronaj ilişkisi hususi eğitimin diğer dallarında olduğu gibi resimde de en önemli faktörlerdendir. Tanınmış resamlardan özel dersler alarak tablolar yapmak bilhassa üst düzey ailelerde gözlemlenen bir durumdur. Hem saray ressamı olması hem de uzun yıllar İstanbul’da yaşaması sebebiyle geniş bir çevre edinen Fausto Zonaro ve akademide hocalık yapan Salvatore Valerie en bilinen özel hocalardır. İlk kadın resamlardan Mihri Müşfik (1856-1954), Nazım Hikmet’in annesi Celile Hanım (1880-1956) öğrencileri olmuştur. Salih Münir (1857-1939) Bey ve ailesi Hariciye Mektupçuluğu esnasında yazları Erenköy’de, kışları Şişli’de oturmakta idi. Erenköy’deki köşkte dostları ile vakit geçirmeyi seven Münir Bey, zaman zaman burada İtalyan ressam Fausto Zonaro’yu ağırlamıştır. Fausto Zonaro (1854-1929) ve karısı fotoğrafçı Elisa Zonaro (1863-1945) Münir Bey’in eşi Havva Cemile Hanım’a resim dersi vermiş; Münir Bey, Zonaro’ya sık sık siparişler vererek sanatçıyı desteklemiştir. Hariciye Nezareti’ndeki odasını da Zonaro’nun tabloları ile donatarak diplomatlar arasındaki yerini sanatsal bakımdan güçlendirmeye çalışmıştır. Zonaro’dan perspektif dersi alan Münir Bey, amatörce başladığı resim serüveninin sonunda “Bedeviler Tablosu” nu ortaya koymuştur.

Suret çizmenin günah addedilmesi ve resme duyulan mesafeden ötürü hattatlık, İslam coğrafyasında en itibarlı sanat dalı olagelmıştır. İlk dönemlerde katipler ve el yazmalarını kopyalayan müstensihler hattat olarak isimlendirilirken, yazının sanatsal yönü fark edildikten sonra kâtip ile hattat farklı değerlendirilmiştir. Yazılmış hattat biyografilerinde kadın hattatların sayısı bir iki düzine ile sınırlıdır. Oysa sadece Endülüs Emevi Devleti’nde binlerce kadın hattat olduğu bilinmektedir. Bu kadınların mahremiyetini gizleme ve tevazuu sebebiyle gelişen bir durumdur. Kadın hattatların istinsah ettikleri Mushaflara kendi isimleri yerine erkek ismiyle ketebe kaydı koydukları da anlatılır. Kabristanlarda rastlanılan hattat hanımların mezar taşı bu savı doğrular niteliktedir.⁵⁷²

Osmanlı’da da ilk dönemlerden itibaren kadın hattatlar eserler vermiştir. Çoğunun hakkındaki bilgiler ise ne yazık ki oldukça azdır. 16. yüzyılda Ümmî Hatun, 18. yüzyılda İstanbullu Fatma Ani, Fatma Tûti Hanımlar az da olsa eğitimleri ve eserlerine dair bilgi sahibi olabildiğimiz kadın hattatlardır. III. Selim devri hattatlarından Esmâ İbret Hanım hakkında malumat daha çoktur. “Sabık ser hasakiyanı hassa” Ahmet Efendi’nin kızıdır. Ünlü hat ustası Mahmut Celalettin’den ders almıştır. Ve daha sonra hocası ile evlenmiştir.

⁵⁷²Hilal Kazan, *Dünden Bugüne Hanım Hattatlar*, İstanbul: İBB. Kültür A.Ş., 2010, s.11.

Henüz on beş yaşındayken yazdığı Padişah III. Selim ve Valide Sultan'a takdim edilmiş hat eseri Topkapı Müzesi'ndedir. Bu sayede ismine "İbret" lakabı eklenmiş, padişah kendisine 500 kuruş ihsan etmiştir.⁵⁷³ Şerife Fatma "Mevhibe" Hanım, Mehmet Nasıp Paşa'nın kızıdır. Zamanın iki önemli hattatı Hakkakzade ve Mustafa Vasfî Efendi'den hat dersi almıştır.⁵⁷⁴ Emine Servet Hanım devrin en önemli hattatlarından Muhsinzâde Abdullah'tan sülüs nesih celi meşk ederek icazet alan bir hattat hanımdır.

Harf devrimi ile başka alanlara yönelmek zorunda kalan hattatların hikayesi geniş ve enteresan bir konudur. Baba yahut dedelerinin yeteneklerini tevarüs eden evlatlardan resme yönelerek Cumhuriyet Döneminde adını duyurup sivrilebilenler olmuştur. Bunlardan Ressam Bedia Güteryüz'ün babası hattat Halit Güteryüz'dür. Kendisini ise ünlü bir ressam olarak anabiliriz. Dedesini "ağababa" olarak isimlendiren Ressam Mehmet Güteryüz onun otoriter olmasına rağmen halasının evdeki dokunulmazlığına değinir ve "Ona hiç karışılmazdı saygı gösterilirdi" der. Hattat dedesi, amcaları ve ressam halasının yaşadıkları ev, girişinde camlı kitapların dolu olduğu büyük kütüphaneli bir evdir. Bedia Hanım'ın resimleri girişten başlayarak bütün eve asılmıştır, kendi portresi de vardır. Ünlü ressamlar Feyhaman Duran Güzin Duran çifti ailenin yakın dostlarıdır, hattat Şeref Akdik de yakınlarındandır.⁵⁷⁵

Bir diğer hattat yakını olan ressam 1898 doğumlu Güzide Duran'dır. Dedesi ünlü hattat Yahya Hilmi sayesinde sanatla çevrili bir ortamda yetişmiştir. Hat ve işleme koleksiyonları yapan sanatçı, geleneksel Türk sanatlarının yaşaması için uğraş vermiş, eserlerinde de bu öğeleri kullanmıştır.⁵⁷⁶ Babası hattat diğer bir sanatçı da ilk kadın ressamlardan Vildan Gizer'dir (1889-1974). Matbaacı Osman Bey'in torunu olan Vildan Hanım'ın babası Ömer Vasfî Bey (1864-1895) önemli bir ressam ve hattattır. Resme özel derslerle başlayan Vildan Gizer, Salvotare Valeri'den ders görmüştür.⁵⁷⁷ Kanun ud piyano da çalabilen Vildan Hanım'ın torunu Nedret Kuran hem annesi hem anneannesinin iyi birer okur olduklarını, annesi Rikkat Kuran'ın anneannesinin yakın dostu Halide Edip'in yönlendirmesiyle kitaplar çevirdiğini anlatmıştır. İnfomal eğitim gören sonrasında resim

⁵⁷³Uğur Derman, "Esmâ İbret", *DİA*, II, 418-419.

⁵⁷⁴Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul: Tifdruk Matbaası, 1984.

⁵⁷⁵Ayşegül Sönmezsoy, *Güldüğüme Bakma Mehmet Güteryüz Kitabı*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2004, s.36, 37.

⁵⁷⁶Hacer Banu Paşalıoğlu, İnas Sanayi-i Nefise Mektebi ve Mezunları *Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Ana Bilim Dalı, 1996, s.84.

⁵⁷⁷Taha Toros, *İlk Kadın Ressamlarımız*, İstanbul: Akbank Yayınları, 1988, s. 31-136.

yapmaya devam eden Vildan Hanım, geniş bir entelektüel çevresi olup Sabiha ve Ulviye Sultanla da ahablığı bulunmaktaymış.⁵⁷⁸

5.2.3. Terzilik ve Nakış İşleyicilik

Terzilik öteden beri hem bir maişet aracı olarak hem de sanatsal bir yetenek olarak var olagelmıştır. 1870'lere değin; yani dikiş makineleri yaygınlaşana dek kadınlar evlerde diktiklerini bazen bohçacılar aracılığıyla bazen de kendileri satmıştır. Pek çok kadın Kapalıçarşı civarındaki yağlıkçı ve kapamacı olarak adlandırılan esnaftan “toptan götürü usulü alarak” bez alarak elle iç çamaşırı dikip bu yolla para kazanmıştır.⁵⁷⁹ Tahsili olmayan ihtiyaç sahibi kadınlar için maişet temin aracı olan bohçacılık geleneksel bir meslektir. Bohçacılık ve bohçacı kadınlar, Mithat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul*, Hüseyin Rahmi'nin çoğu romanında kötü bir meslek ve figür olarak yer alsa da Fatma Aliye'nin *Udi* romanında hor görülmez. Kuşkusuz bir kadın olarak arkası olmayan fakir ve diplomasız bir kadının bohçacılık yaparak para kazanmaya çalışmasını olağan bulur.

Gazete ve dergiler aracılığıyla moda olgusu giyim biçimlerinde belirleyici olmuş; bu da terziliğin daha profesyonel hale gelmesine yol açmıştır. Giyinmenin ihtiyaç gidermekten ziyade modaya uygun olması için çalışılan son dönemde “modistra” denilen Rum ve Ermeni terziler varlıklı ve seçkin üst sınıfa dikiş dikmekteydi. Modistralar konaklara Avrupa'daki modayı taşımakta ve oldukça rağbet görmekteydi. İçlerinde ismi bir müddet sonra markalaşanlar olmuştur. Bu terzilere bağımlı kalmak istemeyen zengin aileler kızlarına Frenk terzilerden ders aldırılmışlardır.⁵⁸⁰ Zira terzilik özellikle gayrimüslim terzilerin elindedir ve tekel olup kazandıkları paralar kadın yazarların tepkisini çeker. Müslüman kızların dikiş bilmemesi yadırganır. “İhtiyacımız için neden ecnebiye muhtaç oluyoruz? Niçin ecnebi terzilere, ecnebi tacirlere paramızı kaptırıyoruz? İçimizde son moda elbiseleri dikmeyi öğrenmiş, modelleri taklide muktedir birkaç hanım olsun yok mu? Bu kadar ecnebi mekteplerinde tahsil etmiş kızlarımız var, hiç dikiş nakış öğrenmediler mi?” diye soran Nimet Cemil ders müfredatlarındaki eksikliğe tenkit yöneltir.

Bu şikâyet dolu eleştiride milli hassasiyetin ön plana çıktığı Balkan Savaşları, Mütareke zamanı gerçekleşmesi toplumsal ruh halini de yansıtmaktadır.

⁵⁷⁸Nedret Kuran Burçoğlu ile özel görüşme, 24 Aralık 2021.

⁵⁷⁹Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, Yayına Haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001, s.29, 250.

⁵⁸⁰18.-19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Terzilik, Sena Öğülmüş, *Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı, 2018, s.80.

Sarayda nedime olarak hizmet eden Leyla Açba saraydaki moda ve hem terziler hem de giyinme tarzına dair bilgiler verir. Buna göre yaşı kalfalar dışında sarayda geleneksel kıyafet giyilmez, Fransız modası takip edilir.⁵⁸¹ Avrupai dikiş dikme merakı romanlara da yansır. Namık Kemal *İntibah*’ ta evin hanımına alacağı cariyenin Avrupai dikiş bildiğini söyler.⁵⁸² Ahmet Rasim, şemsettin Sami, Ömer Seyfettin gibi yazarlar terziliği teşvik edici yazı ve hikayeler kaleme almıř⁵⁸³; *Hanımlara Mahsus Gazete*’nin kurduğu terzhane Abdülhamid tarafından şefkat nişanıyla ödüllendirilmiştir.⁵⁸⁴ Padişahın kıyafet tercihinde yerli kumaşları tercih etmesi etrafındakilerin tercihini de o yönde belirlemiştir. Tahsin Paşa’ya göre “Hnkr, Hereke kumaşından elbiseler giydiği için, saray mensupları sergiye adeta Hereke kumaşlarını almak için hücum ederdi.”⁵⁸⁵

Giyimde dışa bağımlılıktan kurtulmak ve yabancıların ellerindeki giyim, kumaş sektörünün yerlileşmesi amacıyla dikiş dikmek özendirilmiştir. Fakat bu terzihanenin çok ilgi görmediğini şu gazetede yayımlanan şu satırlardan anlıyoruz: “İstiyordum ki Hrisantilere, Zoveielere, Katyanalara metin bir rekabet açılsın, onlara mukabil bizde de Sabihalar, Haticeler, Aliyeler tresin, hep o haftada bir takım esvap yaptıran hanımefendilerin Beyoğlu terzilerine saçtıkları atık atık paralar bizim fukara kızlarımızı geindirsın.”⁵⁸⁶

Gülistan İsmet *Hanımlara Mahsus Gazete*’de yazdığı 84 yazıdan 27 tanesini moda, kadınlar ve terzilik üzerine kaleme almıştır. Sadece dikiş dikmekle kalmayıp bunu konuda *Biçki Nazriyat ve Kavaidi* adlı bir de kitap yazan Behire Hakkı Hanım, ocukken anne ve büyükannesinden dikişe meraka salmış, zamanın terzilerinden Osman Zeki Bey’den kalıp dersleri almıştır. Evde gördüğü bu özel eğitimin ardından Paris Terzi Akademisi’ne devam etmiştir.⁵⁸⁷ Bir diğer isim Makbule Hanım, Selanik Valisi Ahmet Refik Paşa’nın kızıdır. Evde Fransızca eğitim görür, Himaye-i Etfal ve Kadınları alıştırma Cemiyeti gibi sosyal kurumlarda çalışır. Bir dikimevi açmak ister ve arkadaşıyla birlikte Beyoğlu’nda “Mehasin

⁵⁸¹Leyla Açba, *Bir Çerkes Prensesin Harem Hatıraları*, haz: Harun Açba, İstanbul: L&M Yayınları, 2004, s.

⁵⁸²lk Gürsoy, “1872-1900 Yılları Arası Türk Edebiyatına Terzilik Mesleğinin Yansımaları”, *Acta Turcica-Türk Kültüründe Terzilik*, İstanbul, S.2/2,2009, s.168.

⁵⁸³*Uçurumun Kenarında* adlı hikâyede iyi giyinmek isteyen bir genç kız savaş koşullarında ve yoksulluk içindeyken kötü yola sapmadan terzilik yaparak istediği kıyafetlere kavuşur ve arkadaşını da çalıştığı atölyeye çağırır. Ömer Seyfettin, *Hikaye Külliyatı*, Sayı:8, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1919, s.3-6.

⁵⁸⁴Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Kadın Terzileri*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2004, s.38.

⁵⁸⁵S. Mümtaz, *Tarihimizde Yalan Olmuş Hakikatler*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1948, s. 170.

⁵⁸⁶Glistan İsmet, “Kendi Kendine Terzilik”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, No: 335, 18 Teşrin-i evvel 1317 (31 Ekim 1901)

⁵⁸⁷Kenan Saatoğlu, “Bir Terzinin Kitabı: Biçki Nazriyat ve Kavâidi”, *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, Yaz:22, s.103-112.

Yurdu Dikişhanesi” isimli bir atölye açarlar. Ona göre kadınlar kendi kendilerine yetmeli, kendi hayatlarını muhtaç olmadan sürdürebilmelidir.⁵⁸⁸

Ömer Seyfettin’in eşi Calibe Hanım da İstanbul’da gayrimüslimlerin elinde olan terzilik piyasasının haline üzülerken Türk kızları bulmuş ve bir Türk terzihanesi açmıştır. Gayretleri sayesinde işi büyütürken Beyoğlu’na büyük bir terzihane açmış, burası zamanla büyük ve önemli bir moda merkezi haline gelmiştir.⁵⁸⁹

Kumaşlara çiçek, ağaç ya da başka motiflerin işlenmesi olan nakış, estetik değeri açısından sanat dalı olarak kabul edebiliriz. Yalnızca Osmanlı’da değil Avrupa’da ve Amerika’da da on dokuzuncu yüzyılda nakış önemli bir meşguliyet; hatta daha sonraları müzelerde sergilenen bir sanat dalıydı. Kendilerini ifade etmek isteyen kadınlar Avrupa’da eğitim görmüş erkek ressamı gibi tarihi veya klasik olayları tasvir ettikleri tarihi tablolar yapmak yerine fırça ve iğneleriyle nakış işlediler.⁵⁹⁰

Sanat dallarında günümüze kadar ulaşan eserlerin büyük kısmında kadınların imzası bulunmaktadır. Osmanlı işlemleri, kilim ve halıları büyük ölçüde kadınların emeğinin ürünleridir. Seyyahların anlatılarından nakış öğrenime fazlasıyla önem atfedildiğini anlıyoruz. Örneğin Lady Montagu II. Mustafa’nın hasekisine ait cariyelerin yaptığı işlemleri detaylı şekilde anlatır. Hasekinin yanında küçük yaşta nakış öğrenen cariyeler vardır ve bunlardan yaşı büyük olanların görevi daha küçüklerle nakış işlemeyi öğretmektir.⁵⁹¹

Nakış işleme dersleri Mithat Paşa’nın kurduğu Kız Sanayi Mektebi, Darülmuallimat ve II. Abdülhamid döneminde kurulan kız mekteplerinde müfredata dahil edilmiş; nakış öğretmenleri istihdam edilerek dışarıya üretim yapılmıştır.⁵⁹² On dokuzuncu yüzyıla kadar kamusal alanda erkek çocuklarının aldığı eğitimi alamayan yahut sarayda ve seçkinlerin evlerinde olduğu gibi evde hususi eğitim alamayan kızlar, Kız Sanayi Mekteplerinin açılmasıyla arayı kapatmıştır. Cumhuriyet Döneminde açılan Kız Enstitüleri, Kız Sanayi Mekteplerinin devamı ve modernlik projesinin önemli bir parçası olmuştur.⁵⁹³

⁵⁸⁸ “Beyoğlu’nun Büyük Atölyelerinden Birinin Sahibi Bir Türk Hanım”, *Resimli Ay*, sayı:30, s.17, 1926.

⁵⁸⁹ Sinan Korle, *Kızıltoprak Günlerim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s.90.

⁵⁹⁰ Merry E. Wiesner -Hanks, *Tarihte Toplumsal Cinsiyet*, Çeviren: Meral Çiyan Şenerdi, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2023, s.287.

⁵⁹¹ Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1973.

⁵⁹² Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi”, *Kebikeç*, No:10, s.225-227-235-236., 2000.

⁵⁹³ Elif Ekin Akşit, *Kızların Sessizliği Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İstanbul: 2015, üçüncü baskı, s.74.

Evde nakış yapıp satarak para kazanan kadınlar çok uzun süre varlıklarını devam ettirmişlerdir. Leyli ve nehari kız sanayi mekteplerinde nakış dersleri müfredatın içinde yer almaktadır ve kimi kez mektepli yerine alaylı hocaya ihtiyaç duyulur. 1911 tarihli bir belgeye göre emekli olan nakış ve hesap muallimesi Havva Hanım'ın yerine hususi eğitim görmüş Penbe Hanım tayin edilmiştir.⁵⁹⁴ Aşağıdaki örnekteki gibi el işi muallimeliğine talep eden belgelerde geçen ifadelerden sınava girerek kendini kanıtlama bahsi geçer:

“Devletlü efendim hazretleri,

Acizeleri Trablusgarp'ta sûret-i husûsiyyede el işleri bıçkı ve saireyi mükemmel tahsil etmiş ve bu kere Dersaâdet'e gelerek bi'l-imtihan mekâtib-i sâniyede muallimelik hidmetiyle tavzifimi arzu eylemekte bulunmuş olduğumdan lütfen muamele-i lazımenin ifası hususunun iktiza edenlere emr ve havale buyurulması babında ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.”⁵⁹⁵

II. Abdülhamid'in sanata, müziğe ve marangozluğa meraklı oluşu, yerli malı tüketimindeki hassasiyeti avantajdır. Döneminde kadın sanatkârlar desteklenmiş, sanat faaliyetleri teşvik edilmiştir. Kız mekteplerinde açılan sergiler ve şefkat nişanları bu anlayışın kurumsallaşmasıdır.⁵⁹⁶ Payitahta uzak olmasına rağmen Rize'de seccade dokuyan ve birçok sanatkâr yetişmesini sağlayan Nadire Hanım hakkında saraya haber gitmesi ve Nadire Hanım'ın taltiflendirilmesi arşiv belgelerine yansımıştır.⁵⁹⁷ Padişah ayrıca Bursa'nın manzarasını ipek seccadeye işleyen Mediha ve Agavni Hanımlara da sanayi madalyası vermiştir.⁵⁹⁸ Sarayda yapılan nakış ve hesap işleri seçkin zevk örnekleridir. Sofra örtüleri, yatak takımları, bebek kıyafetleri mutlaka nakışlanarak süslenirdi. El işlemeleri ve nakışta adeta sanat yapan cariyelerin bugüne ulaşan eşyaları hayranlık uyandırıcıdır. Bu konuda kendisini bu tarz Osmanlı bakiyesi kültür varlıklarını toplamaya adanmış Nuri Arlasez'in koleksiyonu çok kıymetli örnekler barındırmaktadır.⁵⁹⁹

Nakış aynı zamanda halk arasında yaygın bir para kazanma işidir. Bohçacı denilen kadınlar evlenecek kızlar için örtü işler ve satardı. Son dönemin ünlü şairelerinden Yaşar Nezihe (1880-1971) hayatını nakış ve iğne işiyle kazanır. “Rah-ı Maişet” isimli şiirinde

⁵⁹⁴BOA, MF. İBT, H. 30-05-1329 (29 Mayıs 1911)

⁵⁹⁵BOA, MF. İBT. 458/10-1, 10 Ağustos 1329

⁵⁹⁶Ayşe Ersay Yüksel, II. Abdülhamid'in Sanat Hamiliği, *Sanat Tarihi Dergisi*, Ekim 2017, ss. 261-293, s.268.

⁵⁹⁷BOA, Y.M.T.V. 235/60.

⁵⁹⁸Tahsin Paşa, *Abdülhamid Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931, s. 298.

⁵⁹⁹

bunu şöyle dile getirir: “Bir aciz iğne elimde, önümde bir gergef; belaya, mihnete, alama gönlüm oldu hedef, kuru bir ekmek için muttasıl say ederim, bela-yı kahr-ı maişetle kahrolur giderim.”

Ermeni cemaatinin önde gelen entelektüel kadınlarından yazar Zabel Yeseyan’ın ailesi geleneksel bir sanat olan yazmacılık ticareti yapmıştır. Yeseyan’ın hatıratında ayrıntılarıyla anlattığı yazmaların oldukça popüler olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰⁰

İnformel eğitimde popüler olan piyano, yabancı dil gibi derslerin yanına maddi kazanca çevirmek amacıyla terzilik, ya da Batılılaşma etkisiyle hat sanatının resme evrilmesiyle resim dersleri de eklenmiştir. Nakış halihazırda çok kadim bir sanat ve her kadının hayatında yeri olan bir uğraştır. II. Meşrutiyet’e dek kamusal alanda çalışmayan yaşamlarının çoğunu ev içinde geçiren kadınların ürettiği tekstil ürünleri ayrıca saraydaki cariyelerin işlemeleri oldukça incelikli sanat eseri hüviyeti taşımaktadır.

5.2.4. Ebelik

Ebelik bu başlıkta ele alabileceğimiz alaylı mektepli dönüşümüne önemli bir örnektir. Modern tıbbın gelişimi ve mekteplerin yaygınlaşmasıyla kadim bir uğraş olan ebelik usta-çırak ilişkisinden formal öğrenime çevrilmeye çalışılmıştır. Devletin bu konudaki çalışmaları yasa altına alınmaya çalışsa da tam anlamıyla alaylı ebelik bitmemiştir; öyle ki günümüzde dahi mahalle ebeleri sayıca az da olsa bulunmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılda nüfus devletlerin gelişmesinde önemli bir faktör haline gelmiş, savaşlar ve hastalıklar sebebiyle azalan nüfus entelektüeller ve devlet adamlarınca mesele olarak ele alınmıştır. Doğumlarda yaşanan bebek kayıplarının sebebi olarak cahil ve bilgisiz ebeleri gördüklerinden⁶⁰¹ modern ebeliği tesis etmek için çalışmalar başlatılmıştır. 1842’de bir layiha yayınlanmış, “Fenn-i Kibale” bilen iki yabancı uzmanın İstanbul’a getirtilerek ders vermesinin muvafık olacağı, İstanbul’daki ebelere haftada iki gün yanlarında erkek olmamak kaydıyla Fenn-i Vilade ve Fenn-i Kibale derslerinin verilmesinin düşünüldüğü ifade edilmiştir.⁶⁰²

⁶⁰⁰Zabel Yeseyan, *The Gardens of Silihdar: A Memoir*, translated by Jenifer Manoukian, edited by Judith A. Saryan and Joy Renjilian-Burgy et al. Boston: AIWA Press, 2014., 30, 161.

⁶⁰¹Sadet Altay, “Cumhuriyet’in İlk On Beş Yılında Ebelik Eğitimine ve Mesleğin Dönüşümüne Dair Kısa Bir Bakış”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/35 (2017-Güz), ss. 167-217.

⁶⁰²Reşat Ekrem Koçu, *Ebe Mektebi, İ.A.*, Cilt:8, s. 3655.

Paris'ten Madam Ventura ve Belçika'dan Madam Roberts adlı iki ebe getirtilmiş⁶⁰³ 1843'de "Tıp Talebeleri Mekteb-i Tıbbiye" de ile "Ebelere Mahsus" isimli doğuma ait iki kürsü kurulmuş, böylelikle ilk formal ebelik eğitimi başlamıştır.⁶⁰⁴ İstanbul ve çevresindeki ebelerin kursa iştirakleri için Mekteb-i Tıbbiye 'ye gelmeleri gerektiğine dair de Meclis-i Valâ'dan bir irade çıkarılmıştır.⁶⁰⁵ Kurs süresi iki yıl boyunca haftada iki gün günde bir saat ders görmek üzere düzenlenmiş, önceleri iki gün olan kurs sonradan haftada tek güne indirilmiştir. Kursun nihayetinde sınav yapılmış, başarılı olanlara yemin ettirilerek ebelik ruhsatı verilmiştir. Ne yazık ki dil sorunu ve yetersiz katılım istenen sonucu sağlayamamış; devlet de ebelere şahadetname vererek kayıt altına almaya çalışmıştır. 1845 senesine gelindiğinde kurstan eğitim alan sadece 36 kadının olması geleneksel yetişmiş ebelerin bu eğitime sıcak bakmadığını işaret etmektedir. Yayımlanan tamim ve fermanlar da eğitimden çok şahadetname üzerinde durmaktadır. İzinsiz olarak ebelik yapanlar ve kursa devam etmeyenler meslekten menedilecektir.⁶⁰⁶

Fakat bu çabalara karşın alaylı ebelerin önünü kesmek ya da doğum yaptırmalarına engel olmak mümkün olmamıştır. Zira ebe mektebinden yetişen yeni ebeler teorik olarak iyi olsalar da pratik yönleri olmadığından doğumlarda geleneksel ebelerin yönlendirmesine ihtiyaç duymuşlardır. Bu durum da alaylı ebelerin meşruiyetini devam ettirmiştir.⁶⁰⁷ Tıbbiye içinde açılan ebelik kursu alaylı ebeleri modern bilgilerle eğitmek böylelikle de anne bebek kayıplarını önlemek için kurulmuştur. Ebelik tarihine bakıldığında devletin geleneksel ebeliği örgün eğitim vererek diplomalı modern ebeliğe çevirmek istediğini görürüz. Bir süre sonra alaylı ebelerin çalışması menedilmiş fakat okullu ebelerin pratikteki yetersizlikleri sebebiyle alaylı ebelik devam etmiştir. Ebelik mesleği günümüzde kurumsallaşmış şekildedir. Teorik bilgiler pratikle harmanlanarak eğitim verilerek ebe yetiştirilmektedir. Bununla beraber Anadolu'da halen tecrübeli kadınlarca icra edildiği bir gerçektir.

Halkın erkek hekimlere karşıtlığı dönemde yazılan eserlerde işlenen konulardandır. Namuslu kadınların evlerinde doğum yapacağı viladethanelerde doğacak çocukların

⁶⁰³ Ceride-i Havadis, 18 Şubat 1257, s.29., s.1.

⁶⁰⁴ Figen Şafak, *Türkiye'de Ebeler Eğitimi Sürecinin Tarihî Gelişimi ve Ebeler Eğitiminin Devlete ve Kişiyeye Maliyeti*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

⁶⁰⁵ BOA, İrade Meclis-i Valâ (İ.MVL), Dosya no:44, Gömlek no: 830,11.N.1258/1842.

⁶⁰⁶ Gülhan Erkaya Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı*, İstanbul: Can Sanat Yay., 2015., s.82, 83.

⁶⁰⁷ Hayrunnisa Yeşil-Ahmet Yeşil, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Ebeler ile Ebelerin Doğuma ve İnfertiliteye Dair Müdahaleleri*, MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 16, Sayı 13, 201

nesebinin gayri sahih olacağı düşüncesi vardır. Bu sebeple saray ve halk bu yerlere karşı çıkmıştır.⁶⁰⁸ 1892’de saraydan gizli Demirkapı’da bir viladethane tesis eden Besim Ömer Paşa formal ebeliğin yaygınlaşmasını ve itibar kazanmasını hedeflediği kadar; okullaşmasına da büyük katkıda bulunmuştur. Besim Ömer, buraya kayıt için Türkçe bilmeyi, dört işlemi yapabilmeyi ve otuz yaşını geçmemeyi şart koymuştur.⁶⁰⁹ Ebeler gebe muayenesi yapacak ve kursun ikinci yılında doğum pratiğine katılacaktır. II. Meşrutiyet’ten sonra ise ilkokul mezunu olma gerekliliği getirilmiştir. Demirkapı viladethanesi hem teori hem pratiğin verilmesini hedeflemiştir. Gene Besim Ömer Paşa tarafından açılan Ebe Mektebi ebelerin hem ameli hem nazari bilgileri bir arada almasını sağlamıştır. II. Meşrutiyet’ten sonra ise ebelere ilkokul mezunu olma şartı getirilmiştir. Tüm bu düzenlemeler alaylı ebelerin zaman geçtikçe yerini mektepli ebelere bırakmasını sağlamaya dönüktür. Alaylı ebelere ve onlara duyulan güveni eleştirenlere kim yazarlara göre alaylı ebelere duyulan itibar mekteplilere nazaran çok daha fazladır.

Aslında bu konudaki çalışmalar Kırım Savaşı’ndan (1853-1856) sonra Osmanlı kadınlarının hastabakıcılık ve hemşirelik yapması gündeme gelmiş, bu konuda çalışmalar yapılmıştır. Besim Ömer Paşa’nı girişimiyle açılan hastabakıcılık kursu sayesinde eğitim gören kadın hastabakıcılar ve hemşireler Balkan Savaşları ve Çanakkale Savaşı’nda hizmet vermişlerdir. Bu kadınlardan Zeliha Özen (1890-1955) ilgi çekici bir başarı hikayesine sahiptir. Beşiktaş Rüştüyesi ’nin peşinden hususi tahsil almış, yeterlilik sınavıyla kabul edildiği darülmuallimatı bitirmiş, Edebiyat Fakültesi’nden Fransızca öğretmeni olarak mezun olmuş, Kadırga Viladethanesi’nde hastabakıcı derslerine devam etmiş; 1915 senesinde ise hemşire olarak çalıştığı Galata Hastanesi’nde Hilal-i Ahmer madalyasıyla taltif edilmiştir. M.N. Oxford’un yazmış olduğu hemşirelik kitabını (*A Handbook of Nursing*, 1900), eserin Fransızca uyarlamasını (*Le Livre de l’Inirmière: Guide Praique Adapté de l’Anglais, à l’Usage de la Maison-Ecole d’Inirmières Privées*, 1906) esas alarak

⁶⁰⁸Besim Ömer Akalın, *Doğum Tarihi*, İstanbul: Ali İhsan Matbaası Limited Şirketi, 1932, s.50. Gazetede yayımlanan bir yazıdaki şikâyetle bu konuya değinilmiştir.

“Aşağı tabakada ve hatta vasati muhitte bulunan kadınlarımız öyle müzlim bir zihniyete, öyle elim bir halet-i rühiyyeye maliktirler ki doktorların, mektepten çıkmış kabilelerin en fenni tavsiyeleri, en makul sözleri o zavallı dimağlarda maalesef hiçbir tesir husule getiremez. Fakat ihtiyar kadınların, fakat cahil ebelerin ve hocaların, hele o ma’hud üfürükçü babaların ufak bir işareti, bir ihtarı onlara en gülünç, en feci tedbirleri, ilaçları tehalükle yaptırmak için kâfi gelir.” Raif Necdet Kestelli, *Hayat ve Mektuplar*. İstanbul: İkdam Matbaası. (1925, s. 394-395)

⁶⁰⁹ Besim Ömer Akalın, *Doğum Tarihi*., s.52.

1915'te *Hastabakıcı Kitabı* başlığıyla Türkçeye çevirmiştir.⁶¹⁰ Ayrıca uzun yıllar öğretmenlik yapmış, öğrenciler için piyesler kaleme almıştır.

Zeliha Özen'in kadın dernekleri içinde yer almış olması güçlü bir ihtimaldir zira 20 Mayıs 1919'da Doğancılar Meydanı'nda 23 Mayıs'ta Kadıköy'de İstanbul'un işgalini protesto mitinginde konuşma yapmıştır. Kuşku yok ki Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yaşamış Zeliha Özen gerek yaşam öyküsüyle gerekse çok yönlü çalışma hayatıyla yalnız değildir. Çeşitli sebeplerle isimleri gölgede kalmış pek çok kadının evde gördüğü eğitim resmi eğitim kurumlarının kabul edeceği niteliktedir. Bu sayede orta öğrenimden sonra daha yüksek seviyede okula gidebilmişler çeşitli alanlarda vatana hizmet etmişlerdir.

5.3. Okunan Kitap ve Dokümanlar

“Annem, bütün bir kışın uzun geceleri, bize Ekmekçi Kadın'ı okuduktan sonra ertesi kış Monte Kristo diye daha büyük bir romana başlamıştı. Bu Ekmekçi Kadın gibi beni yalnız kalbimin köklerinden kavrayan bir acıklı hikâye değildi. Onda, bütün varlığım sanki sonsuz bir hayal deryasına kapılıp gitti. Öyle ki gerçek hayatın kıyıları artık bana görünmez olmuştur. Görünse bile başımı çevirip bakmıyordum. Monte Kristo adasının yanında Manisa neymiş? Bizim evimiz neymiş? Her gün gidip geldiğim mektep neresiymiş? Oradaki dersler insana ne öğretebilirmiş?”⁶¹¹

Kâğıda ve mürekkebe ulaşmak pahalı olduğundan Osmanlı toplumunda yalnızca kadınlar değil erkeklerin de önemli bir kısmı sadece okumayı bilmekteydi. Gene de erkek nüfusun kadınlara oranla daha fazla yazmayı bildiğini söyleyebiliriz. Ailesinde hususi eğitim gören, özel hocalardan ders alan kadınlar yazabilmekteydi. Bununla beraber merkezden uzakta yaşayan, tarımla uğraşan kadınların yazmaya ihtiyaçları yoktu. Şifahi kültür vasıtasıyla aktarılan dini anlatılar yani kıssalar, menkıbeler, evliya hikayeleri yalnızca erkeklere has ortamlarda değil kadınlar arasında da dinlenilmekteydi. Bir kişinin yüksek sesle okuyup diğerlerinin dinlediği bu meclisler erken zamanlardan geç zamanlara değin sürmüştür.

Osmanlı toplumunda bu minvalde en çok okunan kitaplar *Ahmediye*, *Muhammediye*, *Envar'ül Aşkın*, *Kara Davut*, *Müzekkin Nüfus*, Süleyman Çelebi'nin

⁶¹⁰Fatma Zeliha (Züleyha). *Hastabakıcı Kitabı*. İstanbul: Müdâfaa-i Milliye Cemiyet-i Merkez-i Umumisi, 1331 (m. 1915) Halil Tekiner, *Lokman Hekim Dergisi*, 2015;5(3):88-89, s.88.

⁶¹¹Yakup Kadri Osmanoğlu, *Anamın Kitabı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1980, s.133.

*Mevlid*⁶¹² isimli kitaplardır. Kadınlar fazlasıyla rağbet ettiği *Ahmediye ve Muhammediye*'yi bir araya toplanarak içlerinden birisi okur, diğerleri dinlerdi. Gelibolu'da yazılan *Muhammediye* Gelibolu halkı arasında çok meşhurdur ve tamamı *Kur'an* ezberlenir gibi ezberlenir, ezberleyenler *Muhammediye* Hafızı olarak bilinirdi. Annesinin elinden bu iki kitabın düşmediğini, komşularıyla birlikte okuduklarını anlatan Hüseyin Vassaf (1872-1929) ve seyyahların tanıklığı bu bilgiyi doğrular.⁶¹³ *Mevlid-i Şerif* ise sayısız farklı makamla okunan yüzyıllardır en sevilen en çok okunan eserdir.

Seyyahların bu konudaki gözlemleri okuma kültürüyle ilgili ipuçları sunar. Antoine Galland (1646-1715) günlüğünde şu satırlara yer verir: “Türklerin sahip olduğu masal ve kıssaların sayısı şaşırtıcıdır. Romanlarımızın uzunluğuna hayret edilir, oysa bizimkiler sadece on yahut on iki cilt gelir. Türklerin ise İskerdernâmeleri yüz yirmi cilttir. Elli, altmış ciltlik başka romanları da vardır. Bedestende bazı kitapçılar bulunur ki tek işleri bu kitapları dört-beş akçaya kiralamaktır. Gecelerin uzun olduğu kış aylarında pek çok müşterileri olur, çünkü Türkler o zamanlarda bununla vakit geçirirler, toplanarak çok düşkün oldukları bu kıssaların okunmasını dinlerler.”⁶¹⁴

Geç modern dönem Osmanlı kitap okuma kültürü hakkında birbirinden değerli çalışmalar yapılmıştır. Nelly Hanna, Cemal Kafadar, Mustafa Nihat Özen çeşitli yüzyıllarda Osmanlı toplumunda revaç gören kitapların hikayesinin peşine düşen çalışmalar yayınlamıştır. Kahvehanelerde, saray içinde, yeniçeri ve sipahiler arasında popüler olan kitaplar genellikle tefrika şeklinde macera içeren anlatılardır. 17. yüzyılda yaşayan Ali Ufkî Bey en sevilip okunan şu kitapları sayar:⁶¹⁵

⁶¹²*Müzekkin Nüfus* Eşrefoğlu Rumi'nin (ö. 874/1469) dini tasavvufi mensur eseridir. Müellif eserini herkesin anlayabilmesi için Türkçe kaleme aldığını, halkı doğru yola sevk etmek amacını taşıdığını belirtmiştir. Çok okunan kitabın çeşitli kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmaktadır. Abdullah Uçman, “Müzekkin Nüfus”, *DİA*, C. 32, 2006, s. 245.

Kara Davut, Kanuni devri müelliflerinden Karadavudzade Mehmet Efendi'nin (ö. 1756) *Delail'ul-hayrat* adlı salavat mecmuasına üzerine yaptığı Türkçe şerh. Tasvir ve menkıbelerle dolu olması nedeniyle halkın teveccühünü kazanan eser sekiz bölümden oluşmakta; peygamberin hayatından kesitler, zikirler, evliya menkıbeleri, dini hikayeler yer almaktadır. Hatice Kelpetin Arpaguş, “Kara Davut”, *DİA*, C.24, 2001, s.359.

⁶¹³Esra Muhacır, Osmanlı'da Okuma Kültürü ve Gelenekleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Kütüphane Arşiv ve Müze Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4 Sayı 2, 2023, ss. 201-216, s.209.

⁶¹⁴Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar 1672-1673*, çeviren. Nahid Sırrı Öruk, Ankara: TTK, 1998, s.210.

⁶¹⁵Ali Ufkî Bey, *Albertus Babovius ya da Santuri Ali Ufkî Bey'in Anıları: Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, Çeviren: Ali Berktaş, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009, s.197.

Kelile ve Dimne nasihat vermek amacı taşıyan Hint kökenli masal kitabı Mevlana ve La Fountain gibi pek çok yazara ilham vermiştir. Arapçadan ilk çevirisi Kanuni zamanında yapılmış, daha sonra birçok çeviri yapılmıştır.⁶¹⁶

Kırk Vezir Doğu-İslam dünyasından bir eser. Arapçadan Türkçeye ilk defa II. Murat zamanında çevrilmiştir. Türkiye'deki kütüphanelerde yetmiş dokuz nüshaya rastlanılmıştır.⁶¹⁷

Hümayunnâme Alaaddin Ali Çelebi'nin (ö. 1543) tarafından yapılan *Kelile ve Dimne* tercümesi. Müellif yerli öğeler kattığı eseri zenginleştirmiş bu sebeple *Hümayunnâme* büyük rağbet görmüştür.⁶¹⁸

Seyyid Battal (Battalnâme) Müellifi bilinmeyen, 8. yüzyılda yaşamış Müslüman Arap bir emirin Bizanslılara karşı bir savaşta gösterdiği kahramanlıkları anlatan menkıbe mecmuası. Battal Gazi'nin yarı evliya özelliklerinin olması onu diğer kahramanlardan ayırır. Türkler arasında çok sevilmesinin nedenlerinden biri dini unsurlarla kahramanlık sahnelerinin birleştirilmesidir.⁶¹⁹

Kahramannâme, İlk çevirisi 16. yüzyılda yapılmış İran menşeli eser. Mitoloji, din, aşk, kahramanlık konularını işlemektedir. Pek çok nüshası buluna eserin Paris Bibliotheque Nationale 'de bulunan 1548 tarihli nüshasının mütercimi Firdevs-i Rumi Balıkesirli Orhan'dır.⁶²⁰

18. ve 19. yüzyılda okunan kitaplar yaşam pratiklerinin dönüşüme uğramasıyla 17. yüzyılda okunanlardan farklılık göstermeye başlamıştır. Osmanlı toplumunda Tanzimat'tan başlayarak ivmesi artan kadın eğitimi tartışmaları II. Meşrutiyet döneminde en yüksek ve özgür sese kavuşmuş; Feminizm ve kadın haklarının dillendirilmesi de kadınların gelişimiyle gelişip evrilmiştir. Batılılaşma II. Meşrutiyette de hem devam etmiş hem de artmıştır. Giyim kuşam, ev teşrifatı, harcama kalemlerindeki yenilikler⁶²¹, okunan romanlar, gazeteler Avrupalı yaşama dair çeşitlendirmeler sunar. Kuşkusuz kadınlar bu yenileşme hareketlerinin tam gerek tartışma öznesi olarak gerekse bizzat müdafii olarak

⁶¹⁶Adnan Karaismailoğlu, "Kelile ve Dimne", *DİA*, C.25, s.210.

⁶¹⁷Mübeccel Kızıltan, "Kırk Vezir", *DİA*, C.25, s. 473.

⁶¹⁸Ömer Faruk Akün, "Hümayunnâme", *DİA*, C.2, s.226, 1989.

⁶¹⁹Ahmet Yaşar Ocak, *Battalnâme*, *DİA*, C.5, s.206, 1992.

⁶²⁰Bekir Direkçi, "Kitâb-u Kıssa-i Kahrâman-ı Kâtil-in Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) Nüshası Üzerine Bir Değerlendirme", *SUTAD*, Ağustos 2020; (49) 73-91), s.75.

⁶²¹Pelin Başçı'nın "Advertising in Modernity in *Women's World* Women's Lifestyle and Leisure in Late-Ottoman İstanbul." makalesi kadınların tüketim alışkanlıklarını *Kadınlar Dünyası* dergisi üzerinden takip ederek değişimi izlemeye çalışır.

tam merkezindedir. Toplumdaki kadın algısının değişimi ve zihniyetteki dönüşümünde okunan romanların, dergilerin etkisi yadsınamaz. Okudukları romanlarla kadınlar kendileri dışındaki toplumlarda yaşayan hemcinslerinin hayat öykülerine, mücadelelerine şahit olurlar.

Hususi tahsil gören kadınların kitaplarla yakın bir ünsiyet kurması kaçınılmazdır. Fatma Aliye Ahmet Mithat Efendi ile kaleme aldığı otobiyografik eserinde abisinin kendisine verdiği kitaplardan okumanın lezzetine nasıl vardığını tafsilatıyla anlatır. Eser isimlerini, hangilerini neden daha çok sevdiğini tek tek belirttiği kitaplarla işteğal ettikten sonra ne yemeyi ne uyumayı aramadığını kaydeder. Fatma Aliye'nin bahsettiği kitaplar arasında *Letaif-i Rivayat*, *Elf-i Leyle*, *Elfû'n Nehâr*, *Heft Peyker Hikayeleri*, *Telamak*, *Hâce-i Evvel*, *Hasan Mellah*, *Monte Kristo*, *Dünyaya İkinci Geliş*, *Râkım Efendi*, *Kırk Anbar* isimleri geçmektedir⁶²². Ahmet Cevdet Paşa Yanya'ya vazifelendirildiğinde Cezzar Ahmet Paşa ile Napolyon arasındaki savaşı anlatan bir tiyatro eserini çevirmeye çalışırken kullandığı lügatleri de zikreder. Evvela yararlandığı *Kalfa Lügati* olmuş, daha sonrasında *Biyanki Kamusu* ile tanışmıştır.⁶²³

Hatıratlarda hangi kitapların okunduğunun izini sürmek hem zahmetli hem de sürprizlidir. Tanzimat sonlarında doğan Leyla Saz (1850-1936) anılarında genç bir kızken *Robinson Cruse* okuduğunu not düşer⁶²⁴. Yakup Kadri'nin otobiyografik eseri *Anamın Kitabı*'nda annesinin ablasıyla kendisine *Monte Kristo*, *Ekmekçi Kadın* romanlarını okuduğunu anlatması, Mehmet Rauf'un annesinin okuduğu kitaplar sayesinde edebiyata ilgi duyduğunu belirtmesi kadınların ne okuduğunu anlamamıza yardım eder. Sermet

⁶²²*Letaif-i Rivayat*: Ahmet Mithat Efendi'nin 1870-1894 yılları arasında çıkardığı seridir. Halk diliyle yazılan öğretici hikayelerden oluşmaktadır.

Elf-i Leyle, *Elfû'n Nehâr*: Binbir Gece Masalları. Doğu'nun en meşhur eserlerindendir.

Heft Peyker Hikayeleri (Behramname): Nizam-i Gencevi'nin Sasani Hükümdarı Behram'ın hikayelerini anlattığı eserdir.

Telemak: Fransız yazar Fenolon'un 1699'daki eserinin 1862'de Yusuf Kemal Paşa tarafından yapılmış çevirisi.

Hâce-i Evvel: Ahmet Mithat Efendi tarafından Mithat Paşa'nın Bağdat'ta kurduğu sanat okulları için 1871'de yazdığı ders kitabı.

Hasan Mellah: Ahmet Mithat Efendi'nin Monte Kristo'dan ilham alarak 1874'te yazdığı roman.

Monte Kristo: Alexandre Dumas'ın 1844 yılında yazdığı çok ün kazanmış romanı. Osmanlı geç modern dönemde en çok okunan romanların başında gelmektedir.

Dünyaya İkinci Geliş: Ahmet Mithat Efendi'nin konusu III. Selim döneminde geçen 1875 yılında yayımladığı eser.

Rakım Efendi: Ahmet Mithat Efendi'nin 1875 yılında yazdığı yanlış Batılılaşma temalı romanı.

Kırk Anbar: Ahmet Mithat Efendi'nin 1873-1876 yılları arasında çıkardığı halka yönelik kültür dergisi.

⁶²³ *Biyanki (Bianchi) Kamusu*: Fransız Şarkiyatçı Thomas-Xavier Bianchi'nin (1783-1864) hazırladığı Türkçe-Fransızca sözlük.

Ahmet Mithat Efendi- Fatma Aliye, *Bir Muharrir-i Osmaniyye'nin Neş'eti*, İstanbul, 1311, s.106-112.

⁶²⁴Nezih N. Neyzi, *Kızıltoprak Anıları*, İstanbul: Peva Yayınları, 1986, s.20.

Muhtar Alus 1932’de *Akşam Gazetesi*’nde “Eski Defterdekiler” başlıklı on sekiz röportaj yayınlamıştır. Osmanlı bakiyesi on sekiz kişiyle yapılan bu röportajlarda hanımlar da vardır. Bunlardan Fitnat Kazım Hanımefendi gençliğinde *Kontes Sara*, *Genç Fromon*, *Fakir Delikanlının Hikayesi*, *Para Kuvveti*, *Sevda Faciaları* adlı romanların çok meşhur olduğunu, ekseri aileler nezdinde okunduğunu söyler.⁶²⁵

Çeşitli ben anlatıları içinde ismi en çok geçen roman *Monte Kristo Kontu*’dur. 1874’te tefrika şeklinde *Diyojen Dergisi*’nde yayımlanan eser kısa sürede herkesin ilgisini çekerek geniş bir hayran kitlesi oluşturur. V. Murad Refia Sultan’a yolladığı bir mektubunda bir marş bestelemeye başladığını fakat kitap çok sürükleyici olduğundan elinden bırakamadığını ve marşı bitiremediğini yazmaktadır. Bahsettiği kitap o sırada elinde olan *Monte Kristo Kontu*’dur ve “*Afv ve lütfunuza mağruren bu hikâyeyi tamam etmeden marşı yazamayacağım.*” mazeretiyle Refia Sultan’dan özür dilemiştir.⁶²⁶

1875 doğumlu Ressam Naciye Neyyal de hatıralarında Kırım gazisi asker büyükbabasının kendisine *Monte Kristo Kontu* tercümesini tekrar tekrar okuttuğunu kaydeder. Öyle ki herhangi bir yazıyı süratle okuyabilme melekesini bu kitabı mütemadiyen okumasına bağlar.⁶²⁷ *Monte Kristo Kontu* Nabizade Nazım’ın *Zehra* isimli romanında roman kahramanı Zehra’ya ilham verir. Kendisini terk eden kocasından intikam almak isteyen Zehra okuya okuya ezberlediği romanı taklit ederek uygular.⁶²⁸

Şair Nigâr Hanım günlüklerinde okuduğu kitapların adından bahseder. Okuduklarının çeşitliliği ve güncelliği dikkat çekicidir.⁶²⁹ Zira hem yerli hem yabancı yazarlardan pek çoğunun adına ve tüm eserlerine vakıftır, yeni çıkan kitaplarını da hemen edinir ve okur. Örneğin 7 Temmuz 1332 (20 Temmuz 1916)’da Gyp müstearını kullanan Fransız yazar Comtesse De Martel de Janville’in (1849-1932) 1913’te yayınlanmış *Napoléonette* isimli romanını okumuştur. Çarşamba 23 Teşrinisani 1332 (6 Aralık 1916) Camille Marbo’nun *Statue Voilée*, isimli romanı geçer günlüğünde. Bir başka adını andığı eser Victor Hugo’nun *Sefiller*’idir. Halide Edip’in 1912’de *Tanın*’de tefrika edilen *Yeni Turan*’ı mütalaa ettiğini 9 Mart 1917’de not düşer. Sadece roman değil şiir kitaplarına da

⁶²⁵Sermet Muhtar Alus, *25 Yaşında Olsaydınız İstanbul Söyleşileri (Eski Defterdekiler)*, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2023, s.95.

⁶²⁶Emre Aracı, *Piyanist Hüsnâ: Sultan V. Murad ve Ailesinin Avrupai Müzik Kültürü*, Türkiye’de Müzik Kültürü Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001, s.403.

⁶²⁷Ressam Naciye Neyyal’in *Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, Haz: Fatma Reza Hürmen, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000, s.19.

⁶²⁸Nabizade Nazım, *Zehra*, Servet-i Fünûn, 1894.

⁶²⁹Ekte Nigâr Hanım’ın günlüklerinde geçen kitapların dökümü

düşkün olduğu anlaşılan Nigâr Hanım'ın Lamartine, Namık Kemal, Alfred de Musset, Cenap Şahabettin, Abdülhak Hamit, Fuzuli gibi şairlerin de adını kaydetmiştir.⁶³⁰

Müslüman ve gayrimüslim kadınların hayatlarındaki farklılıklar sosyal hayatları, kitap ve okumayla olan ilişkileri yabancı seyyahların da ele aldığı meselelerdir. İstanbul'da 1841-1844 yılları arasında üç sene geçiren Charles White bazı yabancı seyyahların birkaç hafta Pera'da kalarak ve yalnızca Pera'dakilerle konuşarak edindiği gözlemlerini genele yaymasını eleştirir. Ona göre Rum ve Ermenilerin evlerindeki kütüphanelere nazaran Türklerin çok daha fazla ve büyük kütüphaneleri ve nitelikli eserlerden oluşan geniş koleksiyonları bulunmaktadır. Pera sakini kadınlarla Türk kadınlar arasında da mukayese yapan White, öğrenim hevesi göstermede İstanbullu hanımların ağırlıkta olduğunu ileri sürer. Ona göre Türk hanımları içinde Pera ve Fenerli hanımlarından daha az okuma bilen vardır fakat nicelik nitelik farkına dikkat çeker. Türk hanımlarının eline hiç kötü kitap almadığını buna mukabil Pera ve Fenerli hanımların güzel eserler okumadığını belirtir. Üstelik bu hanımlar edebiyatla da uğraşmazlarken İstanbul'da edebiyat ile uğraşan hanımların adını zikreder. Keçecizade İzzet Molla'nın yeğeni Moralızade Leyla ile Hekimbaşı'nın eşi Hasene Hanım onun entelektüel uğraşlar içinde gördüğü iki hanımdır.⁶³¹

Ahmet Vefik Paşa'yı ziyaret ettiğinde evini ve kütüphanesini ayrıntılarıyla tavsif eden Charles Mismar, "Harik tehlikesinden ictinaben kütüphanesi yalının bağçesinde inşa edilmiş kargir bir köşkte idi. Bir ufak işareti üzerine küçük kızının binlerce âsâr arasından bir itmi'nan ve vüsûk ile istenilen kitabı ayırıp getirmesi kitapların mücerred bir ziynet olmak üzere tedarik edilmemiş olduğunu isbât ediyordu."⁶³² demektedir. Bu anekdottan Ahmet Vefik Paşa'nın kızının kitaplara ne denli vakıf olduğunu ve kütüphaneyle nasıl hemhal olduğunu anlarız.

Ailesinde kitap bulunan, kitap okunan kadınların eser kaleme almakta hem daha şanslı hem daha cesur olmaları kaçınılmazdır. Okuduklarını bir süre sonra yazıya döken örneklerden Şukufe Nihal on beş yaşındayken kadın eğitimi üzerine *İttihat Gazetesi*'nde "İnâs Mektepleri Hakkında" başlıklı bir yazı kaleme almıştır.⁶³³ Emine Semiye bu yazıya

⁶³⁰ Şair Nigâr Hanım, *Günlük Cilt II*, Hazırlayan: Zeynep Berktaş, İstanbul: Timaş Yayınları, 2023, s. 122, 177, 178, 161, 175, 265, 290, 346,

⁶³¹ Charles White, *Three Years In Constantinople*, C.2, s.181,182.

⁶³² Charles Mismar, *İslam Dünyasından Hatıralar (Souvenir's du Monde Musulman)*, İstanbul: Bedir Yayınları, 1975, s.

⁶³³ Vedat Çalışkan- Ezgi Özey, "Darülfünun'dan Mezun İlk Kadın Coğrafyacı: Şukufe Nihal (1897-1973)," *Türk Coğrafya Dergisi*, 67(2016) 61-66. s.63.

övgüyle dolu bir cevap yazar. Emine Fuat Tugay ise hayatını ve ailesinin kökenlerini anlattığı otobiyografisinde babasının İzmir valiliği sırasında sıkıldığı için halasının kendisine anlattığı masalları derleyerek bir kitap yazdığını ve babasının bu kitabı *Türk Masalları* adıyla 1911’de bastırıldığını anlatır. 1897 doğumlu Tugay, bu tarihte 14 yaşındadır.⁶³⁴ Yazdıklarından çocukluktan itibaren eğitime büyük önem verildiğini anladığımız Emine Fuat ilk kadın ressamlarımızdandır. Albert Mille’den resim dersleri almıştır. Hocaları arasında bulunan Mehmet Akif’ ten Edebiyat dersleri almıştır.

Okumaya düşkün, kendine ait kitapları olan kadınlar aile üyelerince bu özelliğiyle hatırlanırlar. Kadıköy’de doğup büyümüş Hicran Göze büyük dayısının kızı Şaziye Berin Kurt’un annesi Naciye Hanım için, anneannesinin “Bir sandık kitapla gelin gelmişti.” dediğini aktarır.⁶³⁵ Mebrure Alevok babasından ayrıldığı için hastabakıcılık yapmak zorunda kalan annesinin çalıştığı hastanede kaldığında onun geceleri okuduğunu gözlemler ve “Hürrem Sultan” ismini taktığı üvey annesiyle mukayese eder. Annesi ışık çok az olsa da her gece kitap okur. *Sefiller*, *Pardayanlar* okudukları arasındadır. Ayrıca yastığının altında da hep Mehmet Akif’in *Safahat*’ı durur. “Hürrem Sultan olarak adlandırdığı üvey annesini ise koca beş yıl içinde, değil kitap, gazete okurken bile hiç görmemiştir.”⁶³⁶

1914 doğumlu Sinan Korle, “büyükana” dediği anneannesinin evde özel öğretmenlerle okuduğunun hatta anne babasının ona Fransızca’yı bile öğrettiğini anlatmaktadır. Hatice Amir Hanım 18. yüzyılda Selanik’e yakın bir kent olan Kılıkış’a yerleşmiş Alaybeyzade bir serhat beyinin sülalesinden gelmektedir. Tüccar olan eşiyle evlendikten sonra Kızıltoprak semtine yerleşir. Genç yaşta katarakt olsa da bu onu dünya haberlerini izlemekten geri tutamaz çünkü kızlarının görevi her gün sıra ile ona gazete okumaktır. Düzenli okuduğu üç gazete *Tasvir-i Efkar*, *Peyam-ı Sabah* ve haftalık *Karagöz*’dür. Teyzelerinin ona *Kur’an* da okuduğunu kaydeden Sinan Korle, babasının bir hattata rica edip iri harflerle *Kur’an* yazdırttığını, büyükanasının da sabahları onu okuduğunu belirtir.⁶³⁷

Ben anlatılarında yalnızca seçkin kesimden değil sıradan ailelerdeki kadınlardan da iyi okurlar kendine yer bulur. Şevket Süreyya Aydemir (1897-1976) “Bizden başka

⁶³⁴ Emine Fuat Tugay, *Bir Aile Üç Asır*, Çeviren: Şeniz Türkömer, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, İkinci Baskı, s. 456. Ali Birinci Hoca mezkur kitabın üzerinde “dal ve kaf” harflerinin bulunduğunu çünkü yazarın tam isminin Emine Dürriye Katırcıoğlu olduğunu söylemiştir.

⁶³⁵ Hicran Göze, *Kadıköylü Yıllarım*, İstanbul: Kubbealtı Yayınevi, 2007, s.64.

⁶³⁶ Mebrure Alevok, *Geçmişte Yolculuk*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1970, s. 50-51.

⁶³⁷ Sinan Korle, *Kızıltoprak Günlerim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s. 22.

mahallenin hiçbir evinde taş basması kitapları okuyabilecek kimse yoktu” diyerek annesinin okuma yazma bildiği için mahallede ün ve itibar kazandığını anlatmaktadır. Şevket Süreyya, komşu kadınlara din, destan, masal kitaplarını okuyup anlatan, dua öğretip, namaz sureleri ezberleten annesini modeller: *bazen yazın akşam üzerleri, bahçemizdeki büyük dut ağacının bir dalına çıkararak yüksek sesle Aşık Ömer, Âşık Garip divanları okurdum Bazen de gece toplantılarında cenk kitaplarını, cin peri öykülerini yahut destanları, aşk masallarını herkese dinletirdim.*⁶³⁸

Şevket Süreyya gibi hatırat ve biyografilerde, nesre ve şiire annesinin etkisiyle başladığından bahseden başka ünlü isimlere de rastlarız.⁶³⁹ Ben yalnız evde bazı komşular geldiği vakit geceleri onlara kitap okuyan validemin bu kıraatlerinin dikkatli bir samii sıfatıyla mütalâadan derin zevkler almıştım. Validem bilhassa (*Üvey Ana*) namındaki bir faciayı gözlerinden yaşlarla okumuş ve bütün komşu hamınlar ağlamakta ona iştirak etmiş olduğumdan anneciğimi ağlatan bu oyuna karşı çok canlı ve müessir bir meftuniyet bağlamıştım.”⁶⁴⁰ Diyen Mehmet Rauf (1875-1931), annesinin ona küçükken *Cezmi* romanını okuduğunu böylelikle edebiyat zevkinin uyandığını söyleyen⁶⁴¹ Mithat Cemal Kuntay (1885-1956) sıradan ailelerden gelmektedirler. Annelerinin okurlukları ve kitap seçimleri kendilerinde derin izler bırakmıştır.

Bir Osmanlı kadının kitap ve gazetelerle olan ilişkisini anlamak adına yararlandığım basılı olmayan bir kaynak da Emre Dölen Hoca’nın tarafıma verdiği dedesi Hasan Mukadder Dölen’ in annesi Maide Hanım’ın tuttuğu latinize edilmemiş günlüktür.⁶⁴² Günlük 170 sayfadan oluşmakta ve yazının işlekliliğinden, anlatımın düzgünlüğünden Maide Hanım’ın okur yazar, kültürlü bir hanım olduğu bellidir. Çalgı çaldığını, gazete, kitap okuduğunu da gene yazdıklarından öğreniyoruz. Ayrıca babasına ait kütüphane taksim edilirken *Ahmediye*’yi istediğini belirtir. Günlüğünün sayfaları arasında gazete okuduğunu, *Kaba Adam* (Meddah Matbaası/1875) isimli bir komedya kitaptan bahsederek akşama kadar onu okuduklarını kaydeder. Maide Hanım oldukça sosyal bir hanımdır,

⁶³⁸Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997, s.30.

⁶³⁹E. Vildan Türkan, “Hatırat ve Biyografilerdeki Okur Anneler”, *Osmanlı’da Maarif*, editör. Adem Ölmez, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023, s.126.

⁶⁴⁰ Mehmet Rauf, *Edebi Hatıralar*, İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2018, s.16.

⁶⁴¹Kemal Kahraman, “Mithat Cemal Kuntay”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: 2002, C.26, s.379, 380.

⁶⁴² Söz konusu günlük Mühendishane-i Berri Hümayun Nazırı Ferik Ahmet Sırrı Paşa’nın kızı Maide Hanım’ın yazdıklarından oluşmaktadır. Maide Hanım’ın eşi Mehmet Salih Bey Almanya’ya görevli olarak giden ve Hicaz Demiryolunda çalışan bir askerdir. Daha sonra Balkan Savaşı’nda da miralay olmuştur. Maide Hanım günlüğüne babasının vefatıyla başlıyor. 25 Zilhicce 1311 (29 Haziran 1894) tarihinde Ahmet Sırrı Paşa’nın vefatının akabinde duygularını, aile meselelerini, miras konularını kaleme alarak ayrıntılara giriyor.

ahbaplarına kanun dinlemeye oturmaya, mehtabı seyretmeye, pikniğe gider. Tanıdıkları arasında kanun, piyano çalan, Fransızca şarkılar söyleyen kadınlar vardır. Fenerbahçe'ye gezmeye gittiği bir gün Fatma Aliye ve yanındaki hanımlara rastladığını anlatır. Hanımlar yeni çıkan gazeteden bahsetmektedirler.

Maide Hanım günlüğünde daha çok aile içi olaylara ve miras paylaşımlarına yer vermişse de satır aralarında kültürlü bir Osmanlı kadının kimliğine dair önemli ipuçları verir. Abdülhamid dönemi İstanbullu kadınların gezme mekanları, eğlence anlayışları, aile bağları hakkında fikir edinmeyi sağlar.

SONUÇ

Öğrenmek insanın dünyaya gözlerini açar açmaz başlayıp kapadığı ana dek devam eden bir süreçtir. Birebir öğrenme ise kadim bir öğrenim metodudur. Antik Yunan, Sümer, Mısır gibi kadim uygarlıklardan günümüze erişmiş olması ve hala bir konuda bir hocadan öğrenmenin var olması bu yöntemin hiç eskimediğini gösterir.

Bildiğimiz anlamda okul ise ulus devletlerle birlikte ortaya çıkmış ve vatandaşlarını belli bir kimlik, ideoloji ve bilinç etrafında birleştirmek amacını yeğleyen bir sistemdir. İktidarın üretim merkezi olarak işlev gören okullar ulus devletin normlarına uyan, disipline edilmiş vatandaşları üretirler. Foucault okulları bu sebeplerle “disiplin toplumu” kavramı içinde ele alır. On dokuzuncu yüzyılda okullaşma hamlelerine, müfredat içeriklerine eleştirel bakışla yaklaşan pek çok düşünür ve entelektüel “okul” kavramına karşı çıkar. Ralph Waldo Emerson, Henry Throu, Mark Twain bu isimlerden bazılarıdır. Bizde de Ahmet İhsan Tokgöz, Ahmet Mithat Efendi okullarda yeterince iyi eğitim alınamadığını düşünenlerdendir. Bu açıdan informal eğitimin önemi ortaya çıkmaktadır. Okulu yeterli bulmayan ve okula erişemeyenler informal eğitimle kendilerini yetiştirmek istemişlerdir.

Tezimizin konusunun içinde yer aldığı Osmanlı’da kadın eğitimi çok uzun bir serüvendir. Tanzimat döneminden başlayarak üzerine sistemli bir biçimde kafa yorulan, proje üretilen temel konulardandır. Toprakların dağılmasını önleyerek bütünlüğünü sağlamayı hedefleyen devlet adamları, yüzlerini Batı’ya çevirerek kalkınmanın yollarını araştırmışlardır. Kurumlardaki değişimin yanı sıra zihniyet değişimi de toplumsal sosyal yapıyı dönüştürmüş kadına ve kadının toplumdaki yerine yeni bir nazarla bakılmaya başlanmıştır. Batı’daki kadının cemiyet hayatındaki konumu, tahsili, aile hayatı ile Osmanlı kadınları kıyaslanmaya başlanmıştır. Kadın sosyal hayatın bir parçası olacak, bunu yaparken de köklerinden ve özünden ayrılmayacaktı. Tahsil, bir kadını ailesine ve kocasına bağlı bir eş, padişahına sadık bir vatandaş ve çocuklarına iyi bir anne yapmanın yegâne yoluydu. Gelişmek, “düvel-i mütemeddine” şartlarını yakalamak kadınların seviyesini yükseltmeden gerçekleşemezdi. Toplumun çekirdeğini oluşturan ailenin sağlam temellere dayanabilmesini kadının donanımla ve üstün vasıflı olmasına dayanmaktaydı. İyi bir eş ve annenin aile kurumu için elzem olduğunu, kadınları eğitmenin yolunun mekteplerle elde edilebileceği düşüncesiyle, kız mektepleri kuran yönetim için, annelik ön plandaydı. Bu gayeyle Darülmuallimatların müfredatında diğer derslerin yanı sıra el işi, nakış, ev idaresi dersleri de yer alır. Bu anlayışın salt Osmanlı Döneminde değil Cumhuriyet Döneminde de devam ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim Kız Sanat Okulları, Olgunlaşma Enstitüleri gibi

karma okullarda da kızlar için el işleri ve ev idaresi derslerinin konulması, geçmişten gelen cinsiyet rollerinin sürdüğünün işaretidir.

Kız mektepleri açarak eğitimi her kesim için erişebilir kılmayı amaçlayan Tanzimat aydın ve devlet adamları bir taraftan, özel olarak eğitim gören ve öncü kadınlar olarak nitelediğimiz ilk kuşak Osmanlı münevver kadınları bir taraftan bu amaç uğruna çalışmıştır. Kızlar için açılan okulların niteliği, müfredatı ve şartları sıklıkla tartışılmıştır. Mezun olanların toplumdaki rolleri ve iş hayatındaki istihdamları da farklı cenahların üzerinde anlaşmazlığa düştüğü konulardır. Batıcılar, milliyetçiler ve geleneksel düşünce taraflarının kadının toplumdaki konumu ve cinsler arası rol dağılımı üzerine bugün dahi devam eden anlaşmazlık, meselelerin giriftliğini göstermektedir.

Tanzimat'tan önce de ailesinin ya da çevresinin sayesinde edebiyat, Arapça, Farsça tahsil eden, musikiyle ilgilenen kadınlar vardır. Klasik çağ olarak adlandırdığımız bu zaman diliminde donanımlı, şiirleri, besteleri olan pek çok kadın yetişmişse de hepsinin ismi ne yazık ki günümüze erişememiştir. Müstear isimler kullananlar kadar anonim olarak bilinen çoğu eserin de kadınlara ait olduğu düşünülmektedir. İsmi açık eden kadın şairlerdeyse genel meyil, geleneksel normlara uyarak erkek şairlerin üslubunda “merdane” yazmaktır. Dini eğitim ise hem inanç ve geleneksel yönden hem de ev içi yaşamlarında uygulanabildiğinden kadınlar arasında revaçta olmuştur. Divanı günümüze ulaştığından, bıraktığı vakıf eserleriyle yahut günümüze gelen herhangi bir belgeyle klasik dönemde, tahsilli hayırsever birçok kadının varlığından haberdar oluruz.

Kuşkusuz günümüzde olduğu gibi yaşamını şehirde sürdüren kadınlarla kırsal bölgede yaşayan kadınlar aynı koşullar içinde değildi. El emeği ve beden gücü tarım toplumlarında ön planda olduğundan köylerdeki bilgi öğrenimi daha çok ampirik tarzdaydı. Bununla beraber *Kur'an* hıfzeden, *Mevlit*, *Muhammediye*, *Ahmediye* okuyan kadınlar her dönemde olagelmıştır. Bir çocuğun ilk öğretmeni anne olduğundan dini ve ahlaki terbiyeyi verme görevi de kadınlara aittir. Anlatılarda elif be cüzünü, ilmihal bilgilerini annesinden öğrendiğini ifade eden örnekler daha çok merkeze uzak bölgelerde doğan, orta-alt sınıftan kişilerden gelir. Zira varlıklı ve kentli çocuklar doğumdan itibaren dadiya, lalaya, mürebbiyeye sahiptir.

Tanzimat sonrasında köy ve kasabalarda yaşayan hemcinslerinin haklarını savunan, buralarda yaşayan kızlar için mektepler isteyen kadınlar kentli ve seçkin kökenlerden gelen iyi yetişmiş örneklerdir. Babaları ya da aile büyüklerince kendilerine hususi hocalar tutulmuş, lisan, edebiyat, sanat, müzik dersleri almışlardır. Eriştikleri bilgi ve kültürle bilinçlenerek yaşadıkları toplumda kadının konumunu sorgulayan informal eğitimi

kadınlar Osmanlı kadın hareketini başlatmıştır. İsimleri bilinen Fatma Aliye, Emine Semiye, Şair Nigar, Makbule Leman gibi ilk kuşak informal eğitilmiş kadınlardan başka onlarca kadın ismi, süreli yayınlar latinize edildiğinde, ben anlatılarıyla gün yüzüne çıkmıştır. Sanılandan çok daha geniş bir eğitilmiş Osmanlı kadın kanonu varlığı bu eğitim şeklinin etkinliğinin en büyük göstergesidir.

Yetenek ve bilgi birikimlerine rağmen kadınların toplum içinde hak ettiği konumda olmadığını düşünen öncü kadınlar, dinin kendilerine verdiği haklar olduğunu, geleneğin din olarak yorumlanıp erkekleri üstün, kadını geride gören anlayışını kabul etmediklerini beyan etmişlerdir. Kadınlar erkeklerle doğuştan ve Allah katında eşittirler fakat şartlar açısından eşitsizlik vardır. Zekâ ve yetenek yönünden değil imkanlar sebebiyle arka plana düşmüşlerdir. Tamamı kadın yazarlardan oluşan *Şukufezar* dergisinin 18 Ocak 1886'daki sunum yazısı bu anlamda bir manifesto niteliğindedir. "Biz ki saçı uzun akli kısa diye, erkeklerin hande-i istihzasına hedef olmuş bir taifeyiz. Bunun aksini ispata çalışacağız" cümleleri kadınların içerisinde bulundukları yerin farkında olduklarını ve değişim istediklerinin mesajıydı. Kadınlar sonrasında kendileri için çıkan neşriyatta hak ve hukuklarını, rahatsız oldukları konulardan şikayetlerini ve taleplerini dile getirmeyi sürdürdüler. Muhtelif bölgelerden mektup gönderen okur kadınlar da rahatsızlıklarını iletliyordu.

Bu bazen erkeklerle aynı ücreti ödedikleri halde, vapur ve tramvaylarda kadınlar için ayrılan bölümün bakımsızlığı hakkındaydı bazen kadın çok eşlilik bazen de okuma istekleri. Yazar kadrosundaki hususi ve itinalı eğitim görmüş kadınların üzerinde ısrarla durdukları meselelerin başındaysa kadınların eğitim imkanı gelmekteydi. Kız çocukları için mekteplerin açılmasını, bu mekteplerin müfredatının niteliğini işleyerek hem devlet görevlilerinin dikkatini çekmek hem de toplumu bilinçlendirmeyi hedeflemişlerdi. İlk kuşak kadın yazarların etkisiyle kızların eğitime verilen ehemmiyet doğrudan ilgilidir çünkü hususi bir tahsil alan, lisan konuşabilen, Batı kültürünü bilen bu kadınlar hemcinslerinin öğrenim görmesi için büyük uğraşlar vermiştir.

Tanzimat sonrasında açılan kız mektepleri, kadınlar için çıkan yayınlar, Tanzimat romanlarında işlenen "tahsilli kadın" imgeleri toplumsal bilinç seviyesini yükseltmiştir. Abdülhamid'in idaresinin değişimiyle ülkeye hâkim olan atmosfer de dönüşüm göstermiştir. Katı bir merkezîyetçi rejim benimseyen Abdülhamid her ne kadar geleneksel eğitim kurumu medreseleri değil; modern mektepleri önemseyerek mektep ve mektepli sayısını çoğaltsa da mekteplerde farklı ses ve düşüncelere müsamaha göstermez. Belli bir

doğrultuda eğitimi dikte eden anlayışa sahiptir. Sansür sadece basında uygulanmaz, ders kitapları da sansür kurulundan geçirilmiştir.

II. Abdülhamid döneminde “dindar modern ve itaatkâr” vatandaş hedefleyen yönetim, kadınlardan bu yönde insan yetiştirmesini bekler. Kadınların aile içinde çocuk yetiştirme görevinin yegâne muhatabı kabul edilmesi yani toplumun yapı taşı mimarı olmaları vazifelerinin önemini artırmaktadır. Müslüman Osmanlı kızlarının yabancıların mekteplerine gidilmesine bu nedenle izin verilmez. Nitekim Amerikan Kız Koleji’nin ilk öğrencilerinden Halide Edip ve Gülistan İsmet’in hatıraları bu durumu doğrular niteliktedir. Atanmış rollerin dışına çıkılması istenmediğinden kız okullarında dini ve dünyevi açılardan faydacılık gözetilerek oluşturulmuş müfredat yürürlüğe konur. Hedef; dinine, vatanına, ailesine sadık ve nitelikli anne/mürebberler tipolojisi yaratmaktır. İdealize edilen kadınlara şefkat nişanı takdimi, kız okullarına verilen ihtimamın artması, tahsilli kadın teşviki için Abdülhamid devri politikalarının yansıması denebilir. Bu açıdan dönem dergi ve gazetelerinde yazan kadınların kendilerinin de bazı meselelerde egemen anlayışa uyum sağlamak gerektiğini ifade eden, hemcinslerini eleştiren geleneksel çizgideki yazıları şaşırtıcı değildir.

Tahsil gördükten sonra çalışma hayatına atılan kadınların annelik görevini ihmal ettiklerini savunan kimi yazarlar, bu sebeple Meşrutiyetten sonra artan kadın istihdamına karşı çıkarlar. Tıpkı erkek aydınların ve resmi ideolojinin benimsediği gibi kadınların tahsilli olmasını iyi bir anne ve iyi bir eş olabilmek adına lüzumlu bulurlar. Onlara göre, kadınlar ev idaresi, tutumluluğu bilmek, bilgili bir anne saygın bir eş olabilmek için kadınlar cehaletten çıkmalıdır. II. Abdülhamid zamanında sarayın izni ve patronaj desteğiyle yayın hayatına atılan ve en uzun süreli çıkan kadın gazetesi unvanını taşıyan *Hanımlara Mahsus Gazete*’de bu minvalde geleneksel kadın formatını savunan pek çok yazı yayımlanır. Yazar kadrosunun önemli bir kısmı hususi tahsil görmüş münevver hanımlardan meydana gelen *Hanımlara Mahsus Gazete* bir kadın kanonu ve bağlantı ağı yaratmıştır. Kadın yazarlar birbirlerinin eserlerini değerlendirir, Avrupa’da çıkmış örneklerle mukayese eder. Dünyadaki kadın hareketlerini de izlerler. Örneğin Fatma Aliye, İngiltere’deki süfajetleri Osmanlı kadınlarıyla karşılaştırır.

Osmanlı Devleti’nin son zamanlarına gelinirken kız mektepleri, informal eğitilmiş kadınların gayretleri ve toplumdaki farkındalık nedeniyle eğitilmiş kadın sayısı artar. Ebe, muallime mesleklerden kadınlar çalışma hayatına atılır, gazetelerde yazı yazan kadınlar çoğalır. Kadınlar kendileri için her alanda daha fazla serbesti talebinde olurlar. II. Abdülhamid’in 33 yıl sonra tahttan inmesi ve II. Meşrutiyet’in ilanı kadın hayatlarındaki

değişimin artarak devam ettiği süreçlerdir. Yeni gelen kadrodan beklentiler büyüktür fakat kadınların umdukları özgürlüğe erişemediklerini anlamaları uzun sürmez. Fatma Aliye, Halide Edip, Şair Nigar İttihatçıların kadına bakış açısını tenkit ettiği konuşmalarında “Devr-i Hürriyette” istibdat döneminden bir fark göremediklerini belirtmeleri bu hayal kırıklığının dışı vurumudur. Zira toplum kadınlara bakış açısını değiştirmemiş, baştakiler de bu durumu pekiştirmiştir.

Özellikle kadın görünürlüğünün arttığı II. Meşrutiyet’te kadınların kıyafetleri, sokaklarda dolaşmaları, tiyatroya gitmelerinin eleştirilmesinin yanında kadın eğitiminin niteliği ve niceliği de masaya yatırılır. Bir kadının ne bilmesi ne bilmemesi gerektiği mesele edilir. Dil bilen, piyano çalabilen hususi tahsilli kızların çeşitli iş kollarında çalışma hayatına atıldığını görürüz. Kadınların çalışması da görüş ayrılıklarına yol açar. Bu konuda entelektüel erkekler gibi entelektüel kadınlar arasında da karşıt düşünceler gündeme gelir, tartışmalar, polemikler yaşanır. Bu tablo bir taraftan düşünce ve sanat camiasındaki renkliliğin ispatıdır. Gazetelerdeki polemiklerde fikirler nitelikli şekilde çarpışır. Batılılaşmanın ölçütü ve öze sadık kalma dönem aydınlarının üzerinde en fazla durdukları konulardan belki de birincisidir. Kadınlar ise değişimin en görünür ve en itiraz oluşturan özneleri olarak toplumdaki konumları, kıyafetleri, çalışmaları, tahsilleriyle tartışma konusudurlar. Nitekim günümüzde de bu meseleler tartışma konusu olarak güncelliğini korumaktadır.

Önceki dönemden farklı olarak II. Meşrutiyet döneminde her cenahtan ve birbiriyle benzeşmez görüşteki kadınlar kimi kez ortak kimi kez münferit olarak derneklerde yer almış, gazeteler çıkarmış, hatta Belkıs Şevket’in gerçekleştirdiği tayyareye binmek gibi elli yıl öncesinin hayal edilemeyecek eylemlerini gerçekleştirmiştir. Hususi tahsilli kadınların kurduğu birçok yardım derneğiyle şehitlere, gazilere savaş yetim ve dullarına para toplanır, bu faaliyetlere Nazime, Fehime Sultanlar da iştirak eder, bağışta bulunurlar. Zengin bir aileden gelen Aziz Haydar Hanım’ın mücevherlerini kurduğu okul için vakfetmesi, Suphi Paşa’nın kızı bestekâr Hamiyet Hulusi’nin vefatına değin muhtaçlar için çalışması, Hilal-i Ahmer Derneği’nin azası, Çocuk Esirgeme Kurumu’nun kurucularından olması bu kadınların toplumsal bilincinin ne derece yüksek olduğunun delilidir.

II. Meşrutiyet’in kadınlarındaki baş döndürücü renkliliği ve çeşitliliği savaş ve akabinde Millî Mücadele sonucunda kesintiye uğrayacaktır. İnfomal eğitimli kadınların öncülüğünde işgallere protesto mitingleri düzenlenir, konuşmalar yapılır. İçlerinden Münevver Saime (Asker Saime) gibi bizzat cepheye giden bir örnek de çıkar. Mütareke, işgal, yenilgi ve vatan topraklarının parçalanması hayatları da paramparça etmiştir.

Erkekler savaşın içinde cepheleyken kadınlar da bir yandan evin reisi olup ailelerini geçindirmeye alışlar bir yandan da kenara çekilmez ellerinden ne geldiyse ortaya koyarlar. Yardım toplarlar, dikiş dikerler, cepheye silah taşırlar. Evlatlarını, babalarını, kardeşlerini şehit verirler. şüphesiz erken Cumhuriyet kadın kuşağını çektiği tüm acılar hem çok yormuş hem de dirayetli kılmıştır.

Savaş ve işgaller eğitim hayatını sekteye uğratır. Kurtuluş Savaşı kazanılarak Cumhuriyet ilan edildiğinde yöneticiler tıpkı Osmanlı devlet adamları ülkeyi ayağa kalkındırmanın kadın erkek eğitimli nesiller oluşturmakla mümkün olduğuna inanırlar. Bu inançla okul açmaya, öğretmen yetiştirmeye büyük önem verilir. Merkezden uzak periferide yaşam süren kadınlar için değişim, Cumhuriyet Döneminde gerçekleşecektir. Cumhuriyet “kimsesizlerin kimsesi” olma idealiyle tahsil hakkını herkese vermeyi vaad eder. Gerek tahsil gerekse kadınların meslek edinebilmelerinin yalnızca şehirlerde belli bir kesime ait ayrıcalık olmaktan çıkması için çalışmalar yapılır. Yeni okullar kurulur, erken dönemde yayımlanan Cumhuriyet ders kitaplarında kadın erkek herkesin eşit eğitim alabileceğine vurgu yapılır.

Yeni rejimde Osmanlı bakiyesi hususi tahsilli kadınlardan Fatma Aliye gibi kenara çekilerek sessizliğe bürünenler olduğu gibi Nezihe Muhiddin, Latife Bekir, Seniha Sami Moralı, Seniye Cenani, Emine Saffet Tali, Azize Kıbrıslı gibi aktif olmayı tercih edenler de olmuştur. Nitekim Cumhuriyet’in ilk kadın hakları için mücadele eden isimleri içinde, hususi tahsilli kadınların faaliyetleri uluslararası boyuta ulaşacaktır. Beynelmilel kadın kongrelerinde ülkeyi temsil etmişler, hemcinslerinin hayatlarını iyileştirme adına faaliyetler düzenlemişlerdir. Fatma Aliye ile başlayan yabancı kadınlarla diyalog erken Cumhuriyet’te de devam etmiştir. İnfomal eğitim almış öncü Osmanlı kadınlarının Cumhuriyet kadın eğitimine zemin hazırladığı, reddi mümkün olmayan bir gerçektir. Doğuştan birtakım imkanlar sayesinde iyi yetişmiş infomal eğitimli kadınlar gördükleri tahsili hemcinsleri için de görmeli inancındadır. Fedakar ve diğerkam davranarak kendileri gibi şanslı olmayan kadınların hayatlarını iyileştirmeyi gaye edinirler. Roman ve hikayeleriyle, politik eylemleriyle, gazete ve dergilerdeki yazılarıyla onlara örnek şahsiyet figürleri olurlar. Milli Mücadele’de onları ön saflarda görürüz. İşgali tel’in mitinglerinde, yaralı askerlere hastabakıcılık yapmakta, örgütlenmekte önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Osmanlı’da kız mektepleri yaygınlaşmadan önce gayet nitelikli bir eğitimden geçen kadınlar örgün eğitimin mimarları arasındadır. Cumhuriyet’in kadınlara sağladığı kazanımlar Osmanlı’nın infomal eğitimli münevver hanımlarının mücadeleleriyle başlamıştır. Cumhuriyet Dönemi kadını Meşrutiyet kadınına nazaran “gri tayyörlü” kimliği

devlet tarafından şekillendirilmiş dişiliğinden soyutlanmış bir profil sunar. Kadınlar haklar kazanımlar elde etmiştir fakat patriyarkal zihniyet kadınların yaşamına müdahaleyi sürdürür. Osmanlı Dönemindeki ideolojik bölünmeler Cumhuriyet’e de taşınmıştır. Batı yanlısı ve karşıtı erkeklerin diğır meselelerde farklı çözüm anlayışları olsa da aynı fikirde buluştukları konu cinsiyet rolleridir. Bu kez idealize edilen kadın, din ve geleneğin normlarına değil ulus devletin çizdiği şablona göre hareket edecektir. Ataerkil yapı devam etmiş, yanına yeni rejim tarafından vazifeler eklenmiştir. Eş ve anneliğın yanı sıra kadınlar tahsil alacak, yurdun dört bir bucağına hizmet aşkı ile atılacaktır.

1923’ten sonra eğitimde sınırlamalar kalkar. Devletin açtığı en ücra noktalarda bile kadınlar her kademedede okullara girebilmeye, her meslek dalını seçmeye başlar. Bununla beraber okula gönderilmeyen kız çocukları yakın zamana dek sorun olarak devam etmiştir. Okulların yaygınlaşması temel amaç olduğundan niteliğı ikinci planda kalmış; bundan dolayı informal eğitim bazen ders takviyesi, bazen lisan ve müzik eğitimi şeklinde örgün eğitimle birlikte yürümüştür.

Çalışmamızın hiçbir zaman güncelliğini yitirmeyecek bir öğrenim metodu olan informal eğitimle ilgili yeni çalışmalara esin kaynağı olması umuduyla...

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA YMTV 25/52 (6 Receb 1304), 29 Şubat 1887.

BOA, İrade Meclis-i Valâ (İ.MVL), Dosya no:44, Gömlek no: 830,11.N.1258/1842.

BOA, İrade-i Hususiye, 165(145) /36 22 Rebiyulahir 1319/26 Haziran 1317 (9 Temmuz 1901)

BOA, M.F. MKT, H 09-08- 1311 (14 Şubat 1894)

BOA, M.F.MKT, H-7 11 1326

BOA, MB. İ 149-2, H. 11-12-1328 (14 Aralık 1910)

BOA, MF. İBT 276/16-3, 4, 5. 19 Mayıs 1326.

BOA, MF. İBT, H. 30-05-1329 (29 Mayıs 1911)

BOA, MF. İBT. 156/64, 16-12-1322, (21 Şubat 1905)

BOA, MF. İBT. 281/16 H.18-07-1328 (26 Temmuz 1910)

BOA, MF. İBT. 458/10-1, 10 Ağustos 1329

BOA, MF. MKT., 15-74 H-19, 10, 1290 (10 Aralık 1873)

BOA, MF. MKT/ 569-39, H. 28-03-1319 (15 Temmuz 1901)

BOA, MF.ALY. 5 Receb 1335, (27 Nisan 1917) *BOA*, M.F.ALY. 24 Cemaziye'l Ahir 1335 (17 Nisan 1917)

BOA, MF.MKT H.08-04 1335 (1 Şubat 1917)

BOA, MF.MKT H.29-06-1328

BOA, MF.MKT. / 478-55, H.29-07-1317 (3 Aralık 1899)

BOA, MF.MKT. /174-64 H. 27-12-1310 (12 Temmuz 1893)

BOA, MF.MKT. 940/13., H. 17-05-1324 (28 Haziran 1907)

BOA, MF.MKT. 968/50, H. 01-11-1324 (17 Aralık 1906)

BOA, MF.MKT., H. 25 1332

BEO, 3675-275575, H. 29.11.1327 (12 Aralık 1909).

BOA, Y. EE., 72/131

BOA, Y.M.T.V. 235/60.

BOA, Y.PRK.AZJ, H. 03-04-1308 (16 Kasım 1890)

BOA.DH. SAİD. d, nr. 0052/00175, s.347.

Düstûr-I. Tertip, C.I, ss. 196-198

İstanbul Müftülüğü *Meşihat Defterleri*. No. 1746, Evrak No. 117/kırmızı 107, Sayfa No. 79., İstanbul Müftülüğü *Meşihat Defterleri*. No. 1746, No. 126/kırmızı 123. Sayfa No. 70 Evrak.

Süreli Yayınlar

Terakki, 29 Haziran 1285.

Resimli Ay, sayı:30, 1926.

Terakki-i Muhaderat, 8 Rebiyülahir 1286/ 6 Temmuz 1869.

Kadınlar Dünyası, 9 Teşrin-i Sani 1329, s. 100, c,17.

Terakki-i Muhaderat, S. 5, 15 Rebiyulahir 1286

Hanımlara Mahsus Gazete, nr 186, 29 Teşrinievvel 1314.

Terakki-i Muhaderat, S. 5, 1 Rebiyulahir 1286.

Ceride-i Havadis, 18 Şubat 1257.

Ceride-i Havadis, nr.708, 1271/1854; 263.

Ceride-i Havadis, nr.840, 1274/1857.

Ceride-i Havadis, nr.862, 1274/1857.

Çocuklara Kıraat, no. 7 (1 Cemaziyülevvel 1299) 1882.

Hanımlara Mahsus Gazete, Sayı:109, 17 Nisan 1313 (29 Nisan 1897)

Hanımlara Mahsus Gazete, no.109 (17 Nisan 1313/1897)

Siyanet Cilt. 4.

Hanımlara Mahsus Gazete, nr:69, 1312

Hanımlara Mahsus Gazete, 14 Teşrinisani 1312 (26 Kasım 1896)

Hanımlara Mahsus Gazete, No: 335, 18 Teşrin-i evvel 1317 (31 Ekim 1901)

Hanımlara Mahsus Gazete, 19 Ağustos 1311 (13 Ağustos 1895), no.1.

İkdam, 6 Kanunuevvel 1899.

İkdam, 10 Kanunu-u Sani 1904.

İkdam, 20 Şubat 1319 (4 Mart 1904).

İkdam, 20 Haziran 1323, (3 Temmuz 1904).

Sebilirreşat, XVIII 200 (Haziran 1328), s. 337-339.

Tasvir- i Efkar, S.457, (29 Kanun-i Sani 1283).

İbret, S. 16, 4 Temmuz 1872.
Tanin, 12 Eylül 1324 (22 Mart 1909)
Levant Herald, 26 February 1876.
Kadın, 4 Haziran 1951, sayı: 223.
Sabah, 28 Ramazan 1293/4 Teşrin-i Evvel 1876 Pazartesi, 3- 4.
Siyanet, Numara 2, 20 Mart 1330.
Hanımlara Mahsus Gazete, Sayı:102, 27 Şubat 1312 (1897).
Yeni Şafak, 0.5.05.2003.
Terakki, 8 Şubat 1285, Numara: 27.
Terakki, 9 Teşrinisani 1285, Numara 22.
Terakki-i Muhadarat, 24 Şaban 1286, Numara.23.
Yedigün, 10 Mart 1937.

Kitap ve Makaleler

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
“Arşiv Belgelerine Göre Tekkelerde Kadınlar ve Görevleri”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 625.
Abdulkadiroğlu, Abdülkerim. Akif Mevlidi yahut Kadınlar Mevlidi, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Dr. Himmet Biray Özel Sayısı*.
Abdullah Uçman, “Bazı Kadın Mektupları”, *Tarih ve Toplum*, Mart 1999, sayı 183.
Abdülaziz Bey. *Osmanlı Adet ve Merasim ve Tabirleri*, haz: Kazım Arısan ve Duygu Arısan Güney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
Açba, Leyla. *Bir Çerkes Prensesin Harem Hatıraları*, haz: Harun Açba, İstanbul, L&M Yayınları, 2004.
Ahmad, Feroz. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
Ahmet Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*, Gökkuşbu Yayınları.
Ak, Seyit Ali. “İlk Profesyonel Kadın Fotoğrafçımız Naciye Suman”, *Sanat Olayı*, no:84, Mart 1985.

- Akagündüz, Ümüt. *İkinci Meşrutiyet Döneminde Düşünce ve Kadın Dergilerinde Kadın Tartışmaları (1908-1918)*
- Akalın, Besim Ömer. *Doğum Tarihi*, İstanbul: Ali İhsan Matbaası Limited Şirketi, 1932.
- Akman, Eyüp. *Kastamonu Kaynaklarında Erzurumlu Emrah*, Ankara: Gazi Kitabevi Yayınevleri, 2011.
- Akpınar, Semiha. *Büyükada Bir Ada Öyküsü*, İstanbul: Adalı Yayınları, 2014.
- Aksan, Yücel. “1450-1750 Arasında Avrupa’da Cadılık”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVIII/2, 2013
- Aksoy, Bülent. “Osmanlı Musiki Geleneğinde Kadın”, *Osmanlı Ansiklopedisi Cilt: 10*
- Akşit, Elif Ekin. *Kızların Sessizliği Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Akün, Ömer Faruk “Hoca Tahsin”, *DİA*, c.18, İstanbul 1998.
- Akyıldız, Ali. *Haremin Padişahı Valide Sultan*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Akyıldız, Ali. *Nazime Aydın ve Dindar Bir Sultan*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
- Akyol, Şadan. *İçimdeki Boğaziçi*, İstanbul: İstanbul Kitaplığı Yayınları, 1994.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S.2012*, Ankara: Pegem Akademi Yay. 2012
- Alevok, Mebrure. *Geçmişte Yolculuk*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1970.
- Ali Fethi Okyar, *İki Gözüm Galibe*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları
- Ali Ufkî Bey. *Albertus Babovius ya da Santuri Ali Ufkî Bey’in Anıları: Topkapı Sarayı’nda Yaşam*, Çeviren: Ali Berktaş, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.
- Aliye, Fatma. *Enîn*, Haz: Tülay Gençtürk Değirmencioğlu, İstanbul: Boğaziçi, 2015.
- Alkan, Mehmet. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Sayı: 12, 2008.
- Altay, Sadet. “Cumhuriyet’in İlk On Beş Yılında Ebelik Eğitimine ve Mesleğin Dönüşümüne Dair Kısa Bir Bakış”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/35 (2017-Güz)
- Althusser, Louis. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çevirenler: Yusuf Alp-Mahmut Özışık, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Altuğ, Fatih. “Deneyim ve Duygulanım Aktarımı Olarak Roman: Fatma Fahrünnisa’nın Dilharap’ı,” *Dilharap*,” İstanbul: KÜY, 2017.
- Alus, Sermet Muhtar. *25 Yaşında Olsaydınız İstanbul Söyleşileri (Eski Defterdekiler)*, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2023.

Alus, Sermet Muhtar. *Eski İstanbul'dan Tipler (1931-1951), Eski Tipler: Kerime Hanfendiler*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Kirenci-Eren Yavuz, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2023.

Antmen, Ahu. *Modernizm Peşinde: Sanatın Yüz Yılı, Cumhuriyet: Asırlık Bir Muhasebe*, Derleyen: Mehmet Öznur Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.

Aracı, Emre. *Piyanist Hüsnâ: Sultan V. Murad ve Ailesinin Avrupai Müzik Kültürü, Türkiye'de Müzik Kültürü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001, s.403.

Araz, Nezihe. "Eğitim Savaşının Öncüsü Aziz Haydar Hanım 7", *Milliyet*, 3 Ağustos 1988

Argıt, Betül İpşirli. *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Argunşah, Hülya. "Halide Edip'te Değişen Kadının Romandaki İzdüşümleri: Seviyye Talip'ten Ateşten Gömlek'e", *TÜBAR*, XXXVII, 2015 Bahar

Arpaguş, Hatice Kelpetin. *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.

Ayaşlı, Münevver. "Unutulmuşlar" *Türk Edebiyatı*, Sayı: 121, 1983.

Ayaşlı, Münevver. *Dersaadet*, İstanbul: Bedir Yayınları, 1993.

Ayaşlı, Münevver. *Pertev Bey'in Üç Kızı, İki Kızı, Torunları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2002.

Ayda, Adile. *Böyle İdiler Yaşarken-Edebi Hatıralar*, Ankara, 1984.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997.

Aydın, Mehmet Akif. İslam'da Kadın, *DİA*, Cilt: 24, 2001.

Ayvazoglu, Beşir. *Nuri Arlasez'in Saklı Hayatı Bir Medeniyeti Kurtarmak*, İstanbul: 2016.

Ayverdi, Samiha. *Ezeli Dostlar*, İstanbul: Kubbealtı Yayınevi, 2009.

Ayverdi, Samiha. *İbrahim Efendi Konağı*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları 1973.

Ayverdi, Samiha. *İki Aşına*, İstanbul: Kubbealtı Yayınevi, 2003.

Ayverdi, Samiha. "Beyoğlu", *İstanbul Geceleri*, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1977.

Avcı, Uğur. "Mülkiyeliler' in "Babası" Aynîzade Tahsin (1876-1962)," *Anasay*, yıl 7, sayı 23, s.171-199.

Azmi Özcan "Saffet Mehmed Esad Paşa" *DİA*, cilt 35.

Balıkhan Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul: Kapı Yayınları, 2022.

- Balsoy, Gülhan Erkaya. *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı*, İstanbul: Can Sanat Yay., 2015.
- Baltacı, Cahit. *Eğitim Sistemi, Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti?* İstanbul: İz Yayıncılık, 1999.
- Bardakçı, Murat. *Refik Bey Refik Fersan ve Hatıraları*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2022.
- Bardakçı, Murat. *Sultani Besteler: Osmanlı Hanedanı'nın Son Padişahı Mehmed Vahideddin'in Eserleri*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 1997.
- Bardakçı, Murat. *Şahbaba*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2006
- Barkan, Ömer Lütfü. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, 11.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılap Tarihi, C.II*, Üçüncü Baskı. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- Bekiroğlu, Nazan. *Şair Nigâr Hanım*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Berktaş, Fatmagül. *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Beşiroğlu, Şefika Şehvar. "İstanbul'un Kadınları ve Müzikal Kimlikleri", *İTÜ Dergisi/b Sosyal Bilimler*, Cilt:3, sayı 2, 2006.
- Binark, Nermidil Erner. *Şakir Paşa Köşkü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Birinci, Ali. "Kazım Nami Duru (1876-1967)" *Türkiye'de Sosyoloji İsimler-Eserler I*, Derleyen: M. Çağatay Özdemir, Ankara 2008.
- Birsel, Salâh. *Boğaziçi Şingir Mıngır*, İstanbul: Sel Yayınları.
- Birsel, Salâh. *İstanbul-Paris*, İstanbul: Sel Yayınları, 2017.
- Blasco, Vicente. *Fırtınadan Önce Şark: İstanbul 1907*, çev. Nevriye Gül Işık, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007.
- Bouquet, Olivier. *Sultanın Paşaları Osmanlı Devlet Ricali Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*, çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Can, Şefik. *Hatıralar*, haz: Hayat Nur Artıran, İstanbul: Sufi Kitap, 2022.
- Caparol, Bernard. *Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2000.
- Chiti, Patricia Adkins. *Selen Gülün, Türkiye'de Kadın ve Müzik*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Coşkun, Betül. "Edebiyat Tarihinde Unutulmuş Bir Kadın Yazar: Ahmet Vefik Paşa'nın Torunu Fatma Fahrünnisa Hanım" Academia
- Coşkuntürk, Hüveyla. *İhsan Raif Hanım*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

- Cunbur, Müjgan. *Osmanlı Dönemi Türk Kadın Şairleri*, Ankara: Türkkad Yayınları, 2011.
- Çağlayan, Bünyamin. *Baharzade Feride Hanım Divanı*, Ankara: Çağhan Ofset Matbaacılık, 2006.
- Çakır, Mustafa Sefa. “Dönemin Kadın Şairlerinden Sultan İkinci Abdülhamid’e Cülüsiyyeler”, *SUTAD*, Ağustos 2019; (46).
- Çakır, Serpil. “*Osmanlı Kadın Hareketi: XX. Yüzyılın Başında Kadınların Hak Mücadelesi*”, *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar*, (Der: Hülya Durudoğan, Fatoş Gökçen, Bertil Emrah Oder, Deniz Yüksek), İstanbul: Küy Yayınları, 2010.
- Çakır, Serpil. “*Varlık*” *Osmanlı İstanbul’unda Kadın*, İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2021.
- Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınevi, 1994.
- Çakmak, Diren. “Fransız Devrimi’nde Eksik Yurttaş: Kadın”, *Ege Akademik Bakış*, 7(2) 2007: 727-745.
- Çalışkan, Burak. “*Ön Asya Uygarlıkları Mezopotamya Tarihi ve Uygarlığı*”, *Uygarlık Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2007.
- Çalışlar, İpek. *Hanedandan Bir Sultan Sabiha*, İstanbul YKY, 2023.
- Çaykara, Emine. *Melek Annem ve Ben*, İstanbul: Everest Yayınları, 2007.
- Çaylak, Mehmet Tevfik. *İstanbul’da Bir Sene, 1311(1893)* Haz. Nuri Akbayar, İstanbul: İletişim Yayınları, 1987.
- Çelebi, Evliya. *Seyahatname I*, 524; II, 188.
- Çelik, Dilek Yalçın. “Halide Edip Adıvar’ın Son Eser’inde Müfide Kadri’nin Adını Yaşatmak”, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2016.
- Çeri, Bahriye. *Münevver Ayaşlı ve Romanları*, İstanbul Doğu Kitabevi, 2013.
- Çevik, Emsal.- Kaltakçı, M. Yaşar. “Türk Musiki Geleneğinde Kadın ve Kadın Bestekarlar”, *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, Bahar 2011.
- Dadyan, Saro. “Dört Devre Şahitlik Etmiş Bir Osmanlı Paşası Müşir Deli Fuat Paşa” *Toplumsal Tarih*, Ocak 2013.
- Darga, Muhibbe. *Arkeolojinin Delikanlısı*, Hazırlayan: Emine Çaykara, İstanbul: YKY.
- Davaz, Aslı. *Eşitsiz Kız Kardeşlik*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014.
- Davis, Fanny. *Osmanlı Hanımı*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: YKY, 2009.
- De Amicis, Edmondo. *İstanbul*, çev. Beynün Akyavaş, Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Demirağ, Banu. *Dün Bursa Manolya Ağacının Kökleri*, İstanbul: Graphis Matbaası, 2000.

- Demirci, Tuba. *Osmanlı İstanbul'unda Kadın Çalışıyor muydu? Osmanlı İstanbul'unda Kadın*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2021.
- Demirel, Fatma Gül. *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Ankara: Bağlam Yayıncılık, 2007.
- Dere, Mustafa. *İhtişamdan Sefalet Yeni Türk Edebiyatı'nda Konak ve Yalı*, Konya: Palet Yayınları, 2015.
- Derin, Fahri. “Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Nesebi Hakkında Bir Risale”, *Tarih Dergisi*, X, 14.
- Derman, Uğur. “Esma İbret”, *DİA*, II, 418-419.
- Derman, Uğur. Fatma Rikkat Kunt, *DİA*, Ankara, 2002, Cilt, 26.,
- Derviş, Suat. “Hayatımı Anlatıyorum: Daha Eski Anılar”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 30, Haziran 1986.
- Deveci, Mutlu- İpek Yıldız. *Yazının Elinden Tutmak Tarık Özcan'a Armağan, Tanzimat Romanında Kurumsal Olmayan Eğitim: Eğitimciler ve Öğreticiler*, Hiperlink Yayınları, 2020.
- Dingeç, Emine. Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları, *History Studies*, Cilt:2, Sayı:1
- Döğüş, Necati. “Osmanlı Devletinde İmamların Eğitimi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2022.
- Duymaz, Recep. “Pervaneler Üzerine” *Pervaneler*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002.
- Düz, A. (1975). “Kadının Bağımsızlık Savaşı: Kadın Hakları Nasıl Kazanıldı?” *Hayat Tarih Dergisi*, 1(6).
- Düzdağ, Ertuğrul. *Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar*, C:3, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006.
- Ebuzziya, Hadiye. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977.
- Edip, Halide. *Handan*, İstanbul Tanin Matbaası, 1327.
- Efendi, Ahmet Mithat-Fatma Aliye. *Bir Muharrir-i Osmaniyye'nin Neş'eti*, İstanbul, 1311.
- Efendi, Mehmed Zihni. *Meşâhîru'n-Nisâ, c. II, Dâru't-Tibâati'l-Âmire*, İstanbul 1294–1295.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Sultan Abdülhamid'in Son Zevcesi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Ekdal, Müfid. *Kadıköy Konakları*, İstanbul: YKY, 2005
- Ekrem, Selma. *Peçeye İsyan*, İstanbul Anahtar Yayınları Kitabevi, 1998.

- Ellison, Grace. *İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Enginün, İnci. *Abdülhak Hâmid'in Mektupları-2*, Dergâh Yay., İst., 1995.
- Enginün, İnci. *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları*, Haz. Burak Enver, İstanbul: Kronik Yayınları, 2023.
- Eraslan, Sibel. *Osmanlı Sarayı'nda Kadın Sultanlar*, İstanbul: Selis Yayınları, 2007.
- Erdal, Kelime. "Halide Edip Adıvar'ın Bakış Açısıyla Kadının Çalışma Hayatı", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.VII., 2008.
- Eren, Abdurrahman Adil. "Ubeydullah ve Hatıralarım", *Yarım Ay Mecmuası*, Numara 62, 1937.
- Ergeneli, Adnan. *Çocukluğumun Savaş Yılları ve Anıları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993
- Ergin, Osman Nuri. *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla: Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1977.
- Ergun, Saadettin Nüzhet. *Türk Şairleri C. 1*, İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936.
- Erünsal, İsmail E. "Turhan Valide Sultan Kütüphanesi", *DİA*, İstanbul 2012, XLI
- Esen, Nüket. "Yukarı Sınıftan Son Kuşak Osmanlı Hanımları" *Tarih ve Toplum*, sayı 30.
- Esen, Nüket. *Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar*, İstanbul: İletişim Yayınları 2012.
- Esin, Emel. "Annem Müfide Tek", *Türk Kadını*, cilt 7, no.81-82, Şubat Mart 1973
- Esra Muhacır, Osmanlı'da Okuma Kültürü ve Gelenekleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Kütüphane Arşiv ve Müze Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4 Sayı 2, 2023.
- Evin, İffet. *Yaşadığım Boğaziçi*, İstanbul, Turing, 1987.
- Farooqi, Sureiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Orta Çağ'dan Yirminci Yüzyıla*, Çev. Kılıç, Elif. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Fatma Cevdet Hanım'dan İhsan Bey'e Yakılmamış Mektuplar*, Yayına Hazırlayan: İ. Bahtiyar İstekli, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Zeynep Fevvez", *DİA*, C: 44, 2013.
- Felek, Burhan. *Hayal Belde Üsküdar*, İstanbul: Felek Yayıncılık, 1988.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *Aile ve Kadın Telakkisinde Tebeddül Tanzimat II*, İstanbul: MEB, 1999.
- Fortna, Benjamin. *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, İstanbul: KÜY Yayınları, 2013.

Galland, Antoine *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar 1672-1673*, çeviren. Nahid Sırrı Öruk, Ankara: TTK, 1998, s.210.

Garnett, Lucy. *Home Life in Turkey*, New York, 1909.

Genç, Özlem. *Orta Çağ Avrupa'sında Kadın, Orta Çağda Kadın*, Editör: Altan Çetin, İstanbul: Lotus Yayınları, 2011.

Gerhard, Ute. *Kadın Hareketleri ve Feminizm 1789'dan Bugüne Bir Hikâye*, Çeviren: Ülkü İrem Alabayırlı, İstanbul: Runik Kitap, 2020.

Gökalp, Ziya. Aile Ahlakı, *Yeni Mecmua*, No. 29.

Gövsâ, İbrahim Alaattin. *Türk Meşhurları*, İstanbul, 1946.

Göze, Hicran. *Kadıköylü Yıllarım*, İstanbul: Kubbealtı Yayınevi, 2007.

Güman, Osman. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İlmihal Kültürü (1839-1922)" *Talid*, Cilt 12, Sayı 23, 2014, 167-211.

Güntekin, Reşat Nuri. *Çalılıkusu*, Vakıf, 1922.

Gürel, Ahmet – Eren Akçiçek. *Uşakizade Köşkü'nden Çankaya Köşkü'ne*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Güven, İsmail. "Osmanlı Toplumunda Halk Eğitiminin Düşünsel Temelleri ve Pratiği", *Yetişkin Eğitimi Dergisi Cilt 4*, Sayı 7, Kasım 2012.

Güzel, Arif. "XIX. Yüzyılda Piyano ve Osmanlı Kadını", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 8, S. 1, 2021

Halide Nusret Zorlutuna, "İki Büyük Şair", *Hisar* s.120 (Aralık 1973),

Elif Sezer Aydın- Irvin Cemil Schick, "Osmanlı İstanbul'unda Sese Dönüşen Kitaplar", *Zemin*, s.5 (2023) 50-111.

Halilhan Dostal, "Büyük Gemiler Kısa Yolculuklara Çıkamaz", *Türkiye'de Sanat Plastik Sanatlar Dergisi*, S.39, İstanbul, Mayıs/Ağustos 1999.

Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Çevremde*, Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1970.

Harimî, Balcızâde Tahir. *Tarihi Medeniyette Kütüphaneler*, Vilayet Matbaası, Balıkesir 1931

Hatemi, Hüsrev. *Ömür Süvarisi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2021

Havlioğlu, Didem. *On the Marjins and Between the Lines: Ottoman Women Poets From the Fifteenth to the Twentieth Centuries*.

Hély, Marc. *Kapalı Bahçe Kadın ve Harem*, Çeviren: Aysen Altınal, İstanbul: Gita Yayınları, 2011.

Heywood, C. "A History Of Childhood, Polity Press", UK 2006.

Özlem Genç, “Çocukların Orta Çağ Avrupa’sındaki Yeri”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Mart 2016, Sayı: 1.

Hisar, Abdülhak Şinasi. *Boğaziçi Yalıları, Geçmiş Zaman Köşkleri*, İstanbul 1968.

Hornby, Lady. *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, çev: Kerem Işık, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

Hoyi, İbrahim. *Kadın Romancılarımızla Mülakatlar*, Hazırlayan: Önder Kaya, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2024.

İspirli, Serhan Alkan. *Kadın Divan Şairleri ve Geleneğin Uzantısı*, Erzurum: Salkım Söğüt Yayınları, 2007.

Işın, Ekrem. *İstanbul’da Gündelik Hayat*, İstanbul: YKY, 2014.

İhsan, Ahmet. *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)* Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

İleri, Selim. “Seyir Defteri”, *Argos*, Aralık 1989.

İlyaz, Yonca Karul. *Piyanonun Osmanlı’daki Serüveni*, Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.

Hasan Bedrettin Ülgen. “Zeynep Kâmil Konağı’na Dair Hatıralar”, *Vakit*, 2 Mart 1942, s.2

İnal, İbnulemin Mahmut Kemal. *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1958.

İnal, İbnulemin Mahmut Kemal. *Son Asır Türk Şairleri Cilt III*.

İnal, İbnulemin Mahmut Kemal. *Son Asır Türk Şairleri, Cüz: II*

İnal, İbnulemin Mahmut Kemal. *Son Hattatlar, İstanbul: MEB, 1970*.

İnan, Arı. *Prof. Dr. Afet İnan*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.

İpşirli, Mehmet. “Huzur Dersleri”, *DİA*, İstanbul, 1998, Cilt: 18

İpşirli, Mehmet. *Talid*, Cilt: 6, Sayı:12, 2008

Joan B. Landes, *Woman and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Cornell Universty Press, New York, 1990.

Kadınlar Dünyası, 131(2 Rebiyülahir 1331)

Kafadar, Cemal. *Kim Var İmiş Biz Burda Yoğ İken*, İstanbul: Metis Yayınları 2009.

Kahraman, Kemal. “Mithat Cemal Kuntay”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: 2002, C.26,

Kalyon, Abuzer-Kozlu, Zeynep Gözde. “Prenses Kadriye Hüseyin ve Eserleri”, *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3 Aralık 2017.

Kandiyoti, Deniz. *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, İstanbul: Metis Yayınları, 2019.

- Karakışla, Yavuz Selim. “Arşivden Bir Belge Hanımlara Mahsus Gazeteye İmtiyaz Verilmesi (1895)”, *Toplumsal Tarih*, C.13, S.75, Tarih Vakfı Yayınları, Mart 2000.
- Karakışla, Yavuz Selim. *Eski Hayatlar Eski Hatıralar Osmanlı İmparatorluğu’nda*
- Karakışla, Yavuz Selim. *Osmanlı Hanımları ve Kadın Terzileri*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2004.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, C. VII*, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Karay, Refik Halit. *Üç Nesil Üç Hayat*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2016.
- Karlıklı, Şaziye. *Son Kadın*, İstanbul: Everest Yayınları, 2021
- Karpat, H. Kemal. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Kayahan Özgül, “*Encümen-i Şuarâ*”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, C.II*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Kaygısız, Mehmet. *Türklerde Müzik*, İstanbul, 2000.
- Kaygusuz, Bezmi Nusret. *Bir Roman Gibi*, İzmir: İhsan Gümüşayak Matbaası, 1955.
- Kaymaz, Kadriye. *Gölgedeki Kalem Emine Semiye: Bir Osmanlı Kadın Yazarının Düşünce Dünyası*, İstanbul, Küre Yayınları, 2009
- Kazan, Hilal. *Dünden Bugüne Hanım Hattatlar*, İstanbul: İBB. Kültür A.Ş., 2010.
- Kemal, Yahya. *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1976.
- Kenan Saatçioğlu, “Bir Terzinin Kitabı: Biçki Nazâriyat ve Kavâidi”, *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, Yaz:22.
- Kepeci, Kamil. *Tarih Lûgati*, Tan Matbaası, 1952.
- Kerimi, Fatih. *İstanbul Mektupları*, Haz: Fazıl Gökçek, İstanbul Çağrı Yayınları, 2001.
- Kestelli, Raif Necdet. *Hayat ve Mektuplar*. İstanbul: İkdam Matbaası, 1925.
- Keşoğlu, Birsen Talay- Mustafa Keşoğlu. *Yeni Harflerle Bilgi Yurdu Işığı (1917-1918) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Cilt I*, İstanbul: Libra Kitap 2019.
- Kıvrık, Cevdet. *Osmanlı’da Şehzade Eğitimi*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2006.
- Kızıltan, Mübeccel “Edebiyatımızda Bir Öncü: Fatma Aliye”, *Hürriyet Gösteri*, Sayı:157, Aralık 1993
- Koç, Çilem Tuğba. *Modernleşme Sürecinde Batı’da ve Osmanlı’da Feminizm ve Kadın Dergileri (1869-1927)*, Ankara: Gece Akademi, 2019.
- Koçu, Reşat Ekrem. *Ebe Mektebi, İ.A., Cilt:8*.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991.
- Korle, Sinan. *Kızıltoprak Günlerim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Köksal, M. Fatih. “Osmanlının Meçhul Kadın Şairleri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 30, İstanbul 2023.

- Köse, Erdal. “İffet Halim Oruz, Hayatı, Eserleri” *Yüksek Lisans Tezi*, Atatürk Üniversitesi, 2006.
- Kulin, Ayşe. *Füreyâ*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Kulin, Ayşe. *Hayat Dürbünümde Kırk Sene 1941-1964*, İstanbul: Everest Yayınları.
- Kuntay, Mithat Cemal. *Namık Kemal I Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010.
- Kuntay, Mithat Cemal. *Üç İstanbul*, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2006.
- Kurnaz, Şefika. *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını, 1839-1923* İkinci Basım. Ankara: Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay, 1991.
- Kuzucu, Kemalettin. “Osmanlı Dönemi Kadın Dergiciliği”, *Üsküdar Belediyesi Osmanlı Dönemi Kadın Dergileri Sergisi*.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri” Ahmet Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985.
- Lady Montagu, Türkiye Mektupları 1717-1718, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1973.
- Lewis, Reina. *Oryantalizmi Yeniden Düşünmek*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2006.
- Liz Behmoaras, *Suat Derviş Efsane Bir Kadın ve Dönemi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008.
- M. Şevki Aydın, “Osmanlı’da Kız Çocuklarının Eğitimi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.5, (Ankara, 1999).
- Macar, Oya. “Osmanlı Rum Eğitim Sistemi ve İstanbul Rum Kız Okulları (19. ve 20. YY.)”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, İstanbul Ticaret Üniversitesi, S. 10, Bahar Dönemi, İstanbul 2010.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*, Hazırlayan: Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Mark, Hayganuş. “Hayatımın Dalgaları”, *Hayganuş Mark Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Varol Matbaası, 1954,
- Marmaduke Pickthall, *With the Turk in Wartime*, University of California Libraries, 1914.
- Marşanoğlu, Nemika Deryal. *Haremden Sürgüne*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2011.
- Mazak, Ferda. *Sultan II. Mahmud’un Kızı Adile Sultan*, Çamlıca Kültür ve Dayanışma Vakfı, 2000.
- Meltem Güler-Hasan Çelik, “Osmanlı’da Modernleşme, Kamusal Alan ve Kadın: Toplumsal Değişimi “Hanımlara Mahsus Gazeteye Okumak”, *Bilig*, Güz 2023.
- Meriç, Nevin. “Kadında Meydana Gelen Değişimlerin Tarihselliğinden Birkaç Kesit”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kadının Tarihi Dönüşümü*, Editör: Yıldız Ramazanoğlu, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.

- Meriç, Nevin. *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi Âdâb-ı Muaşeret*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- Mermertaş, Selda Nur. “Osmanlı Devleti’nin İlk Modern Mekteplerinden Dar’ül Maarif”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15 Haziran 2021.
- Merry E. Wiesner, *Tarihte Toplumsal Cinsiyet*, Çev. Meral Çiyan Şenerdi, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020
- Mey Ziyade, *DİA*, C:29, 2004, s. 498-499.
- Mezhapoğlu, Muallâ. *Dün Takvimde Biter Bir Cumhuriyet Ailesinin Tarihçesi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2018.
- Mismer, Charles. *İslam Dünyasından Hatıralar (Souvenir's du Monde Musulman)*, İstanbul: Bedir Yayınları, 1975.
- Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif Hayatı- Seciyesi- Sanatı*, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2013.
- Mümtaz, Ahmet Semih. *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*
- Neyzi, Ali. *Neyzi ile Meyzi*, İstanbul: Karacan Yayınları, 1983.
- Nezih N. Neyzi, *Kızıltoprak Anıları*, İstanbul: Peva Yayınları, 1986.
- Neyzi, Ali. *Hüseyin Paşa Çıkmazı No:4*, İstanbul: Karacan Yayınları, 1983.
- Neyzi, Leyla. *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak Birey Bellek ve Aidiyet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Neyzi, Olcay. *Bir Çocuk Doktorunun Not Defterinden, Durmayalım Düşeriz*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2022.
- Nezihe, Yaşar. *Tercüme-i Halim*, Taha Toros, 1992.
- Nihal, Şükufe. *Demaniç Dağlarının Yolcusu*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Ok, Sema. *İttihat ve Terakki'nin Yeminsiz Kadınları*, İstanbul: Destek Yayınları, 2012
- Okday, Şefik. *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, İstanbul: Ata Ofset, 2007.
- Orga, İrfan. *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, İstanbul: Everest Yayınları, 2010.
- Ortaylı, İlber. “Türk Osmanlı Aile Yapısı”, Perşembe Konferansları
- Ortaylı, İlber. *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2015.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Sarayında Hayat*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2008.
- Osmanoğlu, Ayşe. *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Osmanoğlu, Yakup Kadri. *Anamın Kitabı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1980.
- Ölmez, Adem. *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

- Örik, Nahid Sırrı. *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2002.
- Örik, Nahid Sırrı. *Eski Zaman Kadınları Arasında*. İstanbul: Oğlak Yayınları, 2008.
- Özcan, Serpil. Arşiv Belgelerine Göre Tekkelerde Kadınlar, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 12/2 (Eylül 2022): 615-644
- Özdemir, Nuray. Millî Mücadele Dönemi Mitinglerinde Türk Kadını, *Belgi*, Sayı 21, (Kış 2021/1)
- Özden Toker- M. Ö. Alkan, *Cumhuriyet’le Özdeş Bir Yaşam: Özden Toker İsmet İnönü’nün Kızı Anlatıyor*, İstanbul: YKY, 2023.
- Özege, M. Seyfettin. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu IV*. Cilt, İstanbul: 1977.
- Özer, Murat. *Doğu-Batı Sentezinde Bir Paşa -Şeyh Maarif Ailesi Moreviler*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2011.
- Özger, Yunus. “Osmanlı’da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmi Hâl Tercümeleri,” *History Studies*, Volume 4/1 2012
- Öztuna, Yılmaz. *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, C.II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Öztürk, Cemil. *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Ankara 1996.
- Öztürk, Cemil. *İhsan Raif Hanım Yaşamı, Sanatçı Kişiliği, Yayımlanmış ve Yayımlanmamış Bütün Şiirleri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002.
- Öztürk, Zehra. “Hanımlara Mahsus Gazete” *DİA*,
- Öztürk, Zehra. “Muhammediye’nin İki Yazma Nüshası ve İki Kadın Müstensih”, *Türk Kültürü İnceleme Dergisi 1*, İstanbul 1999
- Öztürk, Zehra. “Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.5, S.9 (2007)
- Öztürkmen, Neriman Malkoç. *Edibeler, Sefireler, Hanımefendiler*, İstanbul, 1999,
- Pala, İskender. “Adli kızı Âdile”, *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 1997.
- Parlak, Bülent. *Beyaz Ruslar Esir Şehrin Misafirleri*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Paşa, Ahmet Cevdet. Tezâkir, C. II, Ankara: TTK, 1991
- Patrick, Marry Milles. *Son Sultanların İstanbul’unda, Siyaset Modernleşme Yabancı Okullar*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011.
- Pelin Başçı “Advertising in Modernity in Women’s World Women’s Lifestyle and Leisure in Late-Ottoman İstanbul.” *Hawwa Journal of Women of the Middle East and the Islamic World*. Leiden: Brill, 2004.
- Perrot, Michelle. *Kadınların En Güzel Tarihi*, çeviren: Yonca Aşçı Dalar, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013.

- Prof. Asım Mutlu, “Ressam Belkıs Mustafa’nın Yaşamı ve Onun Desenleri ile Yakın Çevresinden Bir Kesit”, *Sanat Çevresi*.
- Ressam Naciye Neyyal’in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, Haz: Fatma Reza Hürmen, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000
- Rilke, Anna Grosser. *Avrupa Saraylarından Yıldız’a İstanbul’da Bir Hoş Sada*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- S. Mümtaz, Semih. *Tarihimizde Yalan Olmuş Hakikatler*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1948.
- S. Shahrar, *Childhood in the Middle Ages*, London 1992.
- Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı İstanbul’unda Kadın, Osmanlı İstanbul’unda Kadınların Eğitimi*, İstanbul: İ.B.B Kültür A.Ş., 2021.
- Sakaoğlu, Necdet. Taşralı Genç Bir Kadının Sıradışı Mektupları, *NTV Tarih* Ağustos 2011, Sayı 31.
- Sarı, Nil. “Osmanlı Sağlık Hayatında Kadının Yeri”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1996-1997
- Saz, Leyla. *Haremde Yaşam Saray ve Harem Hatıraları*, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2012.
- Sertoğlu, Midhat. *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986.
- Sevengil, Ahmet Refik. “Bedia: Ailesi, Hayatı, Sanatı”, *Jübile*, 26 Ağustos 1950.
- Seyfettin, Ömer. Bahar ve Kelebekler”, *Genç Kalemler*, 2. C. Sayı:1, 29 Mart 1327 (11 Nisan 1911).
- Seyfettin, Ömer. “Bir Temiz Havlu Uğruna “Bahar ve Kelebekler İstanbul: Marifet Matbaası, 1927.
- Seyfettin, Ömer. “Uçurumun Kenarında Peride’den Raika’ya Mektup” *Hikaye Külliyyatı*, Sayı:8, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1919, s.3-6.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Somel, Selçuk Akşin. “Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi”, *Kebikeç*, No:10, 2000.
- Sönmezsoy, Ayşegül. *Güldüğüme Bakma*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2004.
- Şahin, Zulfiya. “XVIII, Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kültürel Gelişimi ve Batı’ya Uyum Çabaları”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2) (2014)
- Şair Nigâr Hanım, *Günlük Cilt II*, Hazırlayan: Zeynep Berktaş, İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.
- Şair Nigâr Hanım, *Günlük I. Cilt*, Hazırlayan Zeynep Bektaş, İstanbul: Timaş Yayınları 2021.

- Şefik Okday. *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*,
- Şeker, Şemsettin. *Ders ile Sohbet Arasında On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Şensoy, Fatma. *Osmanlı Toplumunda Kadınların Eğitimi, Harf Harf Kadınlar*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- Şentürk, Atillâ. *Tâhirü'l-Mevlevî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.
- Şeyban, Lütfi. İlk Dönem Abbasiler'de Kadın, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 1992
- Şimşek, Ümit. *Uçan Üniversite, Bir Polonya Klasiği*, İstanbul: Morötesi Yayınları, 2018.
- Tahsin Paşa, *Abdülhamid Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931.
- Taner, Haldun. *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*, İstanbul: Cem Yayınları, 1983.
- Tanman, Baha. *Nil Kıyısından Boğaziçi'ne Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hanedanının İstanbul'daki İzleri*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011
- Tanman, Saffet. *İlgaz Dağları'ndan Batnas Tepeleri'ne*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: 1982.
- Tansel, Aysıt. "Kalbiye Tansel (1913-2001) Bir Cumhuriyet Kadını", *Kadın Hayatlarını Yazmak: Oto/Biyografi, Mitler ve Tarih Yazımı Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı*, İstanbul, 19-20 Nisan 2014
- Tansel, Fevziye Abdullah. *İstiklal Harbi'nde Mücahit Kadınlarımız*, Ankara: Ankara Kültür Merkezi Yayınları, 1991.
- Taslaman, Caner. *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de İslam*, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2011.
- Tekiner, Halil. *Lokman Hekim Dergisi*, 2015;5(3).
- Tokgöz, Ahmet İhsan. *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)* Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Tonga, Necati. "Evrak-ı Perişan Arasında Abdülhak Mührünnisa Hanım ve Unutulmuş Bir Şiiri", *Nihayet*, 12 Aralık 2022.
- Toprak, Zafer. "II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm". *Sosyo- Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay. (228-237), 1992.
- Toros, Taha. "Lizst'den İstanbul'da Kalan Anılar", *Tarih ve Toplum*, c: 65, 1989.
- Toros, Taha. "Sabiha Bozcalı 95 Yaşında", *Antik Dekor*, no.46, 1998.
- Toros, Taha. *İlk Kadın Ressamlarımız*, İstanbul: Akbank Yayınları, 1988.

- Toros, Taha. *Mazi Cenneti*, İstanbul İletişim Yayınları, 1992.
- Toros, Taha. *Türk Edebiyatı'nda Altı Renkli Portre*, İstanbul: İsis Yayınevi, 1998.
- Toska, Zehra. "İstanbul Hayalhanesinde Beliren Kadın Sımaları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. V, Ankara: İletişim Yayınları, 1999.
- Toska, Zehra. *Zafer Hanım ve Aşk-ı Vatan*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 1994.
- Tugay, Emine Fuat. *Bir Aile Üç Asır*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Tunç, Binali. "Eğitimin Tarihsel Gelişimi ve 21. Yüzyılda Eğitim Biliminde Yönelimler", *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2012.
- Turgut, Perihan Ergun. *Cumhuriyet Aydınlanmasında Öncü Kadınlarımız*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1997.
- Türkan, E. Vildan. *Bir Osmanlı Maarif Nazırının Portresi: Emrullah Efendi*, İstanbul: Vb. Yayınları, 2020.
- Türkan, E. Vildan. "Hatırat ve Biyografilerdeki Okur Anneler", *Osmanlı'da Maarif*, editör. Adem Ölmez, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.
- Türkömer, Derin. *Avcı Prenses Zeynep Halim ile Sohbetler*, İstanbul: YKY, 2019.
- Rauf, Mehmet. *Edebi Hatıralar*, İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2018.
- Rich, Norman. *The Age of Nationalism and Reform, 1850-1890*, New York, 1970
- Uçuk, Cahit. *Bir İmparatorluk Çökerken*, İstanbul: YKY.
- Uğurcan, Sema. *Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü 150. Yılında Tanzimat*, Yayıma Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK, 1992.
- Ulu, Cafer. "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Mürebbiyelik Müessesesi", *Turkish Studies, Volume 9/1 Winter 2014, p. 595-610, Ankara, Belgelerle Gündelik Hayat (1760-1923)*, İstanbul: Doğan Kitap, 2015.
- Uluçay, Çağatay. *Haremde Mektuplar, s.204. nakleden Tiğınçe Oktar, Osmanlı Kadın Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*, İstanbul: Bilim ve Teknik Yayınevi, 1998
- Ulusoy, Celalettin. *Pir Dergahından Nefesler*, Ankara: Ürün Yayınları, 2014.
- Unat, Nermin Abadan. *Kum Saatini İzlerken*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Uraz, Murat. *Kadın Şair ve Muharrirlerimiz*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi, 1941.
- Urgan, Mina. *Bir Dinozorun Anıları*, İstanbul: YKY, 1998.
- Uşaklıgil, Halit Ziya. "Ayin-i Şikem", *Aşka Dair*, haz. Özlem Nemutlu, İstanbul: Özgür Yayınları, 2007,
- Ülkü Gürsoy, "1872-1900 Yılları Arası Türk Edebiyatına Terzilik Mesleğinin Yansımaları", *Acta Turcica-Türk Kültüründe Terzilik*, İstanbul, S.2/2,2009.
- Ünüvar, Safiye. *Bir Muallimenin Gözünden Sultan Reşat Sarayı*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2017.

- Vaka, Demetra. *İstanbul'un Peçesiz Kadınları*, İstanbul: Kitap Yayınları, 2003
- Van Os, Nicole A. *Feminizm Hayırseverlik ve Vatanseverlik Osmanlı İmparatorluğunda Kadınların Örgütlü Yaşamı*, Çeviren: Murat Kemaloğlu, İstanbul: Alfa Yayınları, 2023.
- Vedat Çalışkan- Ezgi Özey, “Darülfünun’dan Mezun İlk Kadın Coğrafyacı: Şükufe Nihal (1897-1973),” *Türk Coğrafya Dergisi*, 67(2016) 61-66. s.63.
- White, Charles. *Three Years In Constantinople*, C.2., 1844.
- Wiesner-Hanks, Merry E. *Tarihte Toplumsal Cinsiyet*, çeviren: Meral Çiyan Şenerdi, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.
- Villiger, Alain Quella *Haremden Kaçanlar (İstanbul’da Bir Devlet Meselesi ve Feminizm)1906*, Çeviren: Aysel Bora, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yener, Serhat. Osmanlı Dönemi Minyatürlerinde Enstrüman Figürleri Üzerine Bir İnceleme, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012 (16) 1: 169-186
- Yeşil, Hayrunnisa- Ahmet Yeşil. “Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Ebelik ile Ebelerin Doğuma ve İnfertiliteye Dair Müdahaleleri”, *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 16, Sayı 13
- Yılmaz, Alkan. “Tanzimat Romanlarında Eğitim Meselesi ve Tahsilli Kahramanlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:9, Sayı: 43, Nisan 2016.
- Yılmaz, Sinan. *Üsküdar’ın Tarihi Okulları*, İstanbul: Üsküdar Mem Yayınları, 2022.
- Yumuşak, Firdevs Canbaz. “İslam Kültüründe Kadın Yazını”, *Türkiye V. Dini Yayınlar Kongresi*, 02-04 Aralık 2011, Ankara
- Yüksel, Ayşe Ersay. II. Abdülhamid’in Sanat Hamiliği, *Sanat Tarihi Dergisi*, Ekim 2017.
- Zabel Yeseyan, *The Gardens of Silihdar: A Memoir*, translated by Jenifer Manoukian, edited by Judith A. Saryan and Joy Renjilian-Burgy et al. Boston: AIWA Press, 2014., 30, 161.
- Zeliha (Züleyha), Fatma. *Hastabakıcı Kitabı*, İstanbul: Müdâfaa-i Milliye Cemiyet-i Merkez-i Umumisi, 1331 (m. 1915)
- Zihni Efendi, Mehmet, *Meşâhîru’n-Nisâ*, c. II, Dâru’t-Tıbâati’l-Âmire, İstanbul, 1294–1295
- Zihni Efendi, H. M. (1982). *Tarihte İz Birakan Meşhur Kadınlar/Cilt I*. Çev: Bedrettin Çetiner, İstanbul: Şamil Yayınevi.
- Zihnioğlu, Yaprak. *Kadinsız İnkılap*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016,
- Zorlutuna, Halide Nusret. *Bir Devrin Romanı*, Ankara: Panama Yayınları, 2018.

Tezler

Anar, Turgay. “Yeni Türk Edebiyatında Edebiyat Mahfilleri”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, *Yayımlanmış Doktora Tezi*, 2011.

Abalıoğlu, Esra. “On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Tarih Yazımında Kadın Görünürlükleri: Tarih-i Cevdet ve Tezâkir Örneği”, *Yüksek Lisans Tezi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, 2016.

Açıl, Berat. “Sırrı Rahile Hanım ve Divanı”, Boğaziçi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2005

Bağce, Betül Kübra. “II. Abdülhamid’in Kızı Naime Sultan’ın Hayatı”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2008.

Baskın, Bahar. “2. Meşrutiyet’te Eğitim, Kadın ve İnas Darülfünunu”, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Doğan, Emine Hoşoğlu. *Late Ottoman Muslim Women of Letters*, Utah University, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, 2016.

Dumanoglu, Sevim Ceylan. Osmanlı Devleti’nde Kız Öğretmen Okulu Darülmuallimat (1870-1924) *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2019.

Öğülmüş, Sena. “18.-19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Terzilik”, *Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı, 2018.

Hacer Banu Paşalıoğlu, “İnas Sanayi-i Nefise Mektebi ve Mezunları”, *Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Ana Bilim Dalı, 1996.

El-Mamun, Abdullah. “19. Yüzyılda İngiltere’nin Hint-Bengal Medrese Sistemine Etkisi: Lord Macaulay Eğitim Politikası”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2017.

Karaca, Şahika. *Emine Semiye Hayatı, Fikir Dünyası, Sanatı, Eserleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, 2010.

Kaymaz, Kadriye. “İlk Türk Kadın Yazarlardan Emine Semiye Hanım, Hayatı ve Eserleri”, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008.

Kırmızıaltın, Süphan. “Gender, Education, Modernization: Women School Teachers in the Late Ottoman Empire” *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, The University of Texas at Austin, May 2012.

Noyan, Meltem. “Aliye Berger ve Sanatı”, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2002.

Özlük, Esra. Orta Çağ İslam Dünyasında İz Bırakan Kadınlar, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tokat Üniversitesi, 2019.

Özmutlu, Günnaz. “IV. Mehmet Dönemi Osmanlı Sarayında Sanatçı Cariyeler (1677-1687)” Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2012

Paşalıoğlu, Hacer Banu. “İnas Sanayi-i Nefise Mektebi ve Mezunları” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Ana Bilim Dalı, 1996.

Sarı, Gülşah. “Gülistan İsmet ve Hanımlara Mahsus Gazete’ deki Faaliyetleri”, *Yüksek Lisans Tezi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, 2019.

Smalwood, Valerie Margaret. “Women’s Education in Turkey (1860-1950) Impact Upon Journalism and Women’s Journals”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2002, London Universty.

Şafak, Figen. “Türkiye’de Ebelik Eğitimi Sürecinin Tarihsel Gelişimi ve Ebelik Eğitiminin Devlete ve Kişiyeye Maliyeti”, *Yüksek Lisans Tezi*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uru, Cevriye. “Sultan II. Abdülhamid’in Kızı Zekiye Sultan’ın Hayatı (1872-1950)”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü, 2010

Wu, Yue. “Osmanlı ve Çin İmparatorluklarında Eğitim Reformları Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme (1808-1911)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2021.

Uçan, Lale. “Son Halife Abdülmecid Efendi’nin Hayatı”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Doktora Tezi*, 2019.

EKLER

Ek.1 Arşiv Belgeleri

BOA, MF. İBT / 281/16

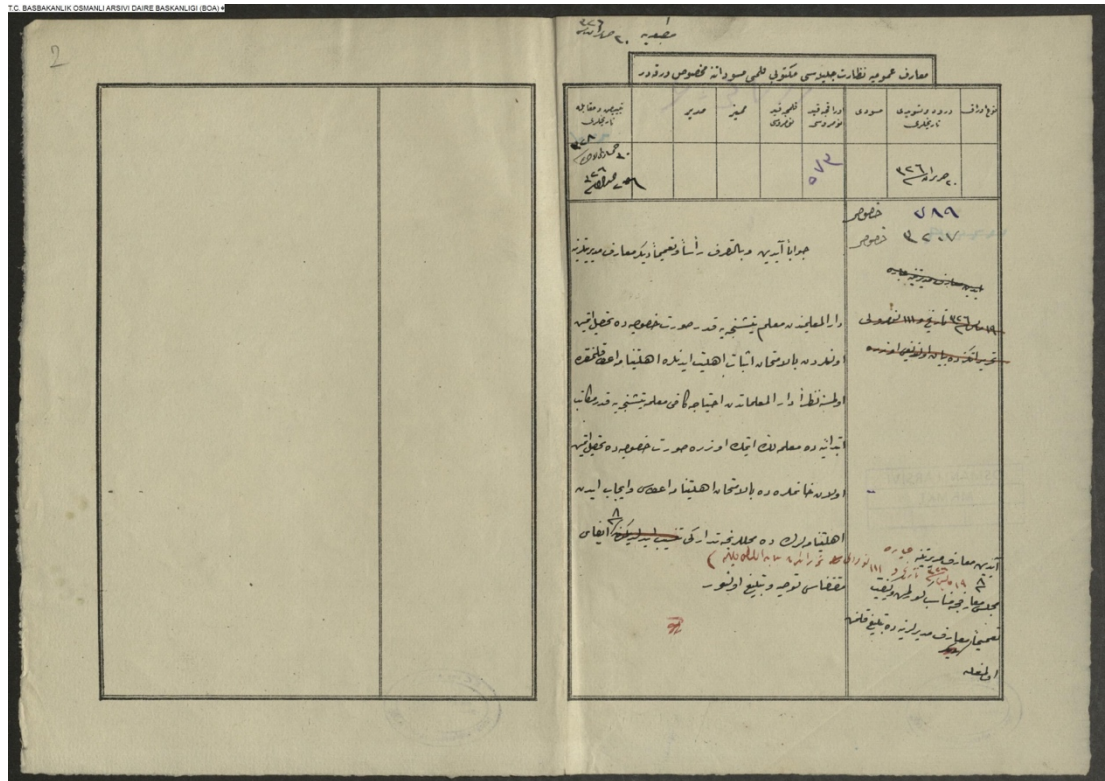
Maarif-i Umumiyye Nezareti Tahrirat Müdüriyeti

Aded

Dârülmualлимînден muallim yetişinceye kadar suret-i husûsiyyede tahsil etmiş olanlardan bi'l-imtihan isbât-ı ehliyet edenlere ehliyet i'tâ kılınmakta olmasına nazaran dârülmualлимâtтан ihtiyaca kâfi muallime yetişinceye kadar mekâtib-i ibtidâiyyede muallimelik etmek üzere suret-i husûsiyyede tahsil etmiş olan hanımlara da bi'l-imtihan ehliyetnâme i'tâsı ve icab eden ehliyetnamelerin de mahallerince tedariki meclis-i maarifçe münasip görülmüş ve keyfiyet ta'mîmen maarif müdürlerine tebliğ kılınmış olmağla ifa-yı muktezası tavsiye ve tebliğ olunur.

Fî 30 Cumadelahire sene 328 ve fî 25 Haziran sene 326

Maarif-i Umumiyye Nazırı

BOA, M.F. İBT 00075

Hülasa

Nakış: 10

Biçki: 10

Ziyafet: 10

Nesc: 10

104

Hafize Hüsniye Hanım tarafından makam-ı nezarete takdim kılınan istid‘ânâme üzerine muma ileyhanın darülmuallimatca icra kılınan imtihanda yalnız el işlerine müte‘allik bâlâdaki numroları kazanıp nakış muallimliğine iktidarı olduğu anlaşılmakla işbu tasdiknâme i‘tâ kılındı.

Hafize Hüsneye imzası istid‘â zahrına

Ber-mûcebi emr ü fermân-ı cenâb-ı nezaret-penâhi muma ileyhaya bir kıta tasdikname i‘tâ kılınmış olmağla işbu emr ü ferman li-ecli‘l-hıfz idaresi kalemine tevdi‘ kılındı.

Fi 8 Temmuz sene 314

Neveser Kökdeş 'in Bir Bestesi. Sultan Abdülaziz'in başmabeyncisi Hurşit Bey kendisi çeşitli müzik aletleri çalabildiği gibi müziğe yetenekli çocuklarına da dersler aldırmıştır. Cumhuriyet Döneminin iki ünlü ismi Neveser Kökdeş (1902-1962) ve Muhlis Sabahattin (1889-1947) Hurşit Bey'in çocuklarıdır.

SEVMEK SENİ BİR SUÇ İSE

Rasul (Vols) *Söz ve Müzik*
NEVESER KÖKDEŞ

Şu pâl ve ra şen bi rah di zia de aş
le ya şen za imain ca şip din
şah ha şin şin şer gi şin şin e şin
din se ni şirne di şin
şin şer şer şer şer şer
in şa şa şa şa şa şa
şin şin şin şin şin şin
şin şin şin şin şin şin

Sev mek se ni bir suç i
se aş fet şü şa şa
nu şy şy şy şy şy şy

Sevmek seni bir suç ise affet günahını ey sevgili
Din şah pâl arapam burak dininde aşlayayım
Zalimain cainain şah şah şah şah şah şah şah
Şin şin şin şin şin şin şin şin şin şin şin şin
Şin şin şin şin şin şin şin şin şin şin şin şin

Leyla Saz ilerleyen yaşına rağmen kopamadığı piyanosunun başında kendisine eşlik eden müzisyenlerle.

Ek.2 Fotoğraflar

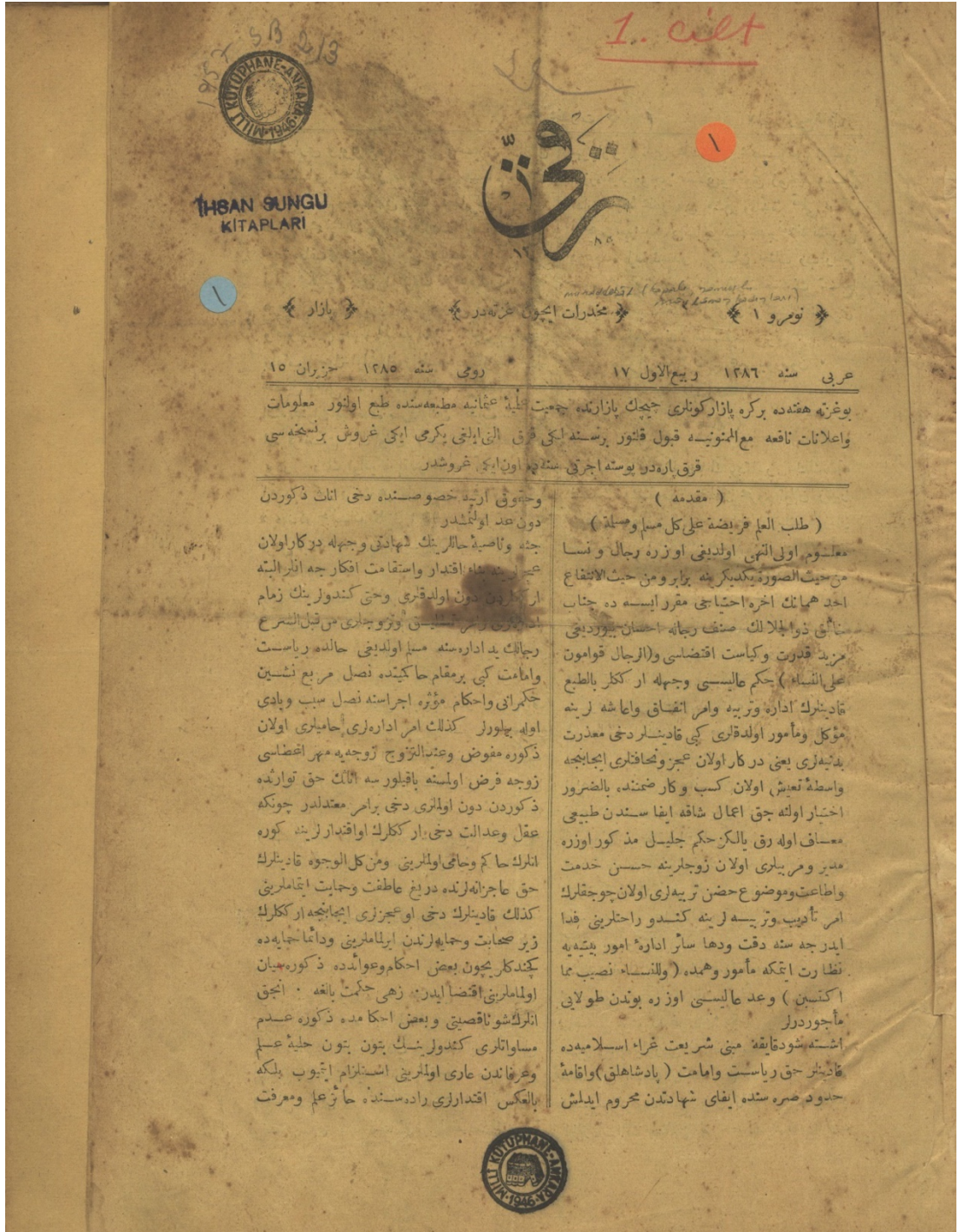

Melek
"Leyla"
Eşref F
tanıkl
sevdil
Osma
onla
söyl
Nig
Ha
da
m
k
y
F

Piyano Çalan Fehime Sultan (1875-1929)

Ek.3 Süreli Yayınlar

Terakki-i Muhadarat Gazetesi (27 Haziran 1869)

اوان ايكنجي سنه

نومرو ۵۴۱

هفته ده بر كره پنجشنبه كونهري مصور
اوله رق نشر اولنور

خانده مخصوص غزنه

۱ ذى القعدة سنه ۱۳۲۳

۱۵ كاتون اول سنه ۱۳۲۱

مطبعه و اداره خانه
باب عالي جوارنده ابوالعود جاده سنده
دايره مخصوصه در

هر خصوص همچون صاحب امتياز ابن الحنفى محمد طاهر بك و اوزو ابدن خانم اخندبيل طرقدن قاطعه شاديه خانه مراجعت اولنيدر

نسخه سي ۶۰ ياره در

نسخه سي ۶۰ ياره در

كرك طيره به كرك استانبوله اقامتگاهله ارسال ايدك اوزره پوسته اجريله برابر سنه لك آتونه بدل ۰۹۵ آتني آتيلي ۵۰ غروددر .
آتونه بدل بر وجه پشيتن اخذ اولنور .

منافع عموميه به متعلق و شعائر اسلاميه به و اخلاق فاضله عثانيه به موافق ، مسلكمزه مطابق اثرل مع الشكر قبول و درج اولنور

سَيِّدُ الْفُقَرَاءِ سَيِّدُ الْيَتَامَى

شهر يار عالپناه ، پادشاه مكارم
اكستانه ولي نعمت بنى ممتاز ولي نعمت
عالم افتدمن حضرتلرى چكن جمه كال
شوكت و شان ايله (حمديه) جامع
شريفنه بالزيمه فريضه مقدسه صلاتى
ادا ايلمشرلر وينه وفور اقبال و اجلال ايله
سراى سعادت احتواى همايونلر يينه
معاودت بيورمشرلدر .

شَفَقَةُ يَتَامَى الْوَحْدَى

دولتو نجاشلو محمد سالم افندى حضرتلر بنك
حرم عالبرى عصمتلو برو بن خانم افندى
حضرتلر يينه برنجى و باش جارب سى افلاكيار
قافه به ايكنجي رتبه لر دن شفقت
بالغراد سفيرى فر يق سعادتو فتحي ياشا
حضرتلر بنك حرمى عفتلو درنو خانم افندى به
برنجى رتبه دن شفقت نشان همايونلرى احسان
بيورمشرلدر .

موده نصل وجوده كليز

موده نيچون سنده دن سته به ، موسمندن
موسمه تبدل ايدبيور ؟ نيچون كين سنه اوموز
طرقدن طار ، بيلك طرقدن كنيتش اولان
قولار بو سته بالهكس اوموز طرقدن غايت
بول اولورده بيلر غايت طار بابليور ؟ اتكلكلر

اولجه سبق ايكن شمعدى نهدن طار لاشيور ؟
الحاصل موده مبتلاسى اولان اوروپا نسوانى
يكن سنه كال هوس واشتياق ايله كينكلرى
البه بنى بوسته نيچون نظر لر ندن دوشورده رك
صندوقك ركوشه سنه آيورلر ؟

موده به انه ملك زيب و زينت هوسندن ،
منعت اوله من ، چونكه كين سنه موافق ذوق سليم
اولان برطرز تلبسك بوسته طراقدن عارى
اولمى ممكن دكلدر . ظرافت فى الاصل طبيعت
اشباهه موجود بر خاصه اولديقتن زمان ايله
تغير اجمهك ايجاب ايدر . اوروپا نسوانى
هر موسمه بكي البسه بايدره رق تزيبسته
خيلي ياره لر و برديكى ، توانلته هر سته عائله
بودجه سنده بيوك بريكون تخصيص اولديقتى
انجق موده به تبعيت ائتمكه ، موده به موافق
برطرزده تلبس ايلمكه اثبات ايدم بيلير . بويله
هر موسمه موده سته كوره كيتمش ، يعنى
هر موسمه آبرى البسه بايدر ديتى بالفعل
اعلان ابدن بر مادامك غبطه كشارى اندن دها
اشاغى كورونه ملك هوسيله مسابقه به قالمشه .
جق لر ندن ايشته بوسورتله حاصل اولان رغبت
عموميه موده بنى توليد ايدر .

بو مقباله مزده موده ملك نصل وجوده
كلديكى ، يعنى نه بوسورتله احداث و اعلان
اولديقتى تعريف ائتمك ايسقوروز .
موده سنده بر قاج دفعه تبدل ايدر . دها
كاتون ناييده ايلك بهار موده بنى دوشونمكه باشلا-
نير ، نيسانده ياز موده بنى تيجيل و ترتيب اولنور .
سوك بهار و قيتش موده لر بنك زمان تصور
واحدانى تموزك صيبحاقى كونه لريدر . سته نك
بو آيلر نده موده موجدى اولان بيوك تزويلر
- بو تزويلر ك اكثر بيسى يار سده بولمديقتى بيانه
لزوم يوقدر - بولر ، بك زباده جالش برلر .

موده موجوده كليز
موده نيچون سنده دن سته به ، موسمندن
موسمه تبدل ايدبيور ؟ نيچون كين سنه اوموز
طرقدن طار ، بيلك طرقدن كنيتش اولان
قولار بو سته بالهكس اوموز طرقدن غايت
بول اولورده بيلر غايت طار بابليور ؟ اتكلكلر

موده نصل وجوده كليز
موده نيچون سنده دن سته به ، موسمندن
موسمه تبدل ايدبيور ؟ نيچون كين سنه اوموز
طرقدن طار ، بيلك طرقدن كنيتش اولان
قولار بو سته بالهكس اوموز طرقدن غايت
بول اولورده بيلر غايت طار بابليور ؟ اتكلكلر

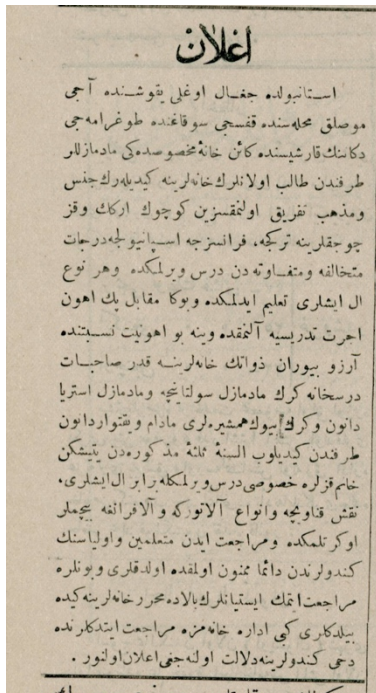
موده نصل وجوده كليز
موده نيچون سنده دن سته به ، موسمندن
موسمه تبدل ايدبيور ؟ نيچون كين سنه اوموز
طرقدن طار ، بيلك طرقدن كنيتش اولان
قولار بو سته بالهكس اوموز طرقدن غايت
بول اولورده بيلر غايت طار بابليور ؟ اتكلكلر

Hanımlara Mahsus Gazete Gazetemizi neşretmekten asıl maksadımız menafı-i mülk-i devlete hizmet-i ciddiyyeden ibarettir.

Hanımlara Mahsus Gazete (31 Ağustos 1895) Hususi Ders İlanları

“İstanbul Cağaloğlu yokuşunda, Acı Musluk Mahallesinde, Kafesçi Sokağı’nda doğramacı dükkanının karşısında kâin hâne-i mahsusâdaki matmazeller tarafından tâlip olanların hanelerine gidilerek cins ve mezhep tefrik olunmaksızın küçük erkek ve kız çocuklarına Türkçe, Fransızca, İspanyolca derecâtı mütehalife ve mütefaviteden ders verilmekte ve her nevi el işleri talim edilmekte ve buna mukabil pek ehven ücret-i tedrisiyye alınmakta ve yine bu ehveniyet nisbetinde arzu buyuran zevatın hanelerine kadar sâhibât-ı derslane gerek Matmazel Sulnaniçe ve Matmazel Esterya Danon ve gerek büyük hemşireleri Madam Victorie Danon tarafından gidilip elsine-i selâse-i mezkureden yetişkin hanım kızlara hususi ders verilmekle beraber el işleri, nakış, kanaviçe ve envâ-ı alaturka ve alafranga biçmeler öğretilmekte ve müracaat eden müteallimin ve evliyasının kendilerinden daima memnun olmakta oldukları ve bunlara müracaat etmek isteyenlerin bâlâda muharrer hanelerine gidebildikleri gibi, idarehanemize müracaat ettiklerinde dahi kendilerine delâlet olunacağı ilan olunur.”

15 Kânunusani 1311, Sayı 43, s.2

“Bir İslam Hanımı Fransızca öğrenmek arzusunda olduğundan Fransızcaya layığıyla vakıf olan ve bu lisanda ders vermek isteyen İslam hanımlarının idarehanemize müracaat etmeleri ilan olunur.”

25 Kanunuevvel 1311 (6 Ocak 1896) sayı:37, s.6.

۶ صفة

خاتره مخصوص غزته

۲۷

حضرتلری کی ریحوق اجرات خبریه دهده ایت
ایراز ایدیلر لریش .
مشار اله صلیب احمر جمعی بلات تأسیس
ایشلر و مصارفی ده کیسه ذابیه لرندن تسویه
ایشلشدر . کچن چین و زاپون عماره سنده مشار
اله حضرتلری مجروحین ایشون زاپون کبار
نسوانی اله برلکده صاریقار ترتیب ایدوب عماره
میدانته سوق ایشلشدر .

لانیان برلشسلرندن برنس (قره درق
للوپوله) بوتندام جوارنده طوکش اولان بر
کول اوزرنده چاریشقه قایوب ایشکده اکی بوز
قیرلوب صو ایچنه دوشمش ویک مشکلات اله
قورتلشدر .

§ اسبابالک ولایت متدهده سنده مدعش
حرکات ارشیه وقوبولوب ریحوق خانه لریقلش .
قط انسان تلقای یوق ایش .

§ غوردون حکومتی داخنده تونک اون
سکرتجی کوی یامور اله قاریشق اوله رق
طوز ایشلشدر . بو طوز بیدیکمز طوزدن فرقیز
اولدیتدن کویلر طوبلا یوب استعمال ایشلشدر .
§ ۱۸۹۴ سنه سی طرقده فرانسه ده ۲۴۵
قورد تلف ایشلر و تلف ایدلر ده ۱۹۳۰۰
فرانک مکافات ویرلشدر .

§ روسیه امپراطور ریحومی طرقندن تأسیس
ایدیلان جمیع خبریه دائره سی مشاراله امپراطور
حضرتلری و غرابوق و غرا دوشش حضرتی
طرقندن زیارت ایشلشدر .
فرانسه رئیس حکومتی طرقندن کوندربولوب
دائره مذکوره به وضع ایدیلان همدایا شایان
تجاشاتلر ایش .

مکتب

کوزلری یقایوب تیزلک ایشون سکوز
باشلرندن ده نافع صو اولدیتدی بین الاطبا متفی
علیه ایش .

§ امر قاده روزلده شهرندکی کایسا خراب
اولدیتدی خاتره تهمیری حقدیه ایشلش و وقوبولان
اضاراته ارککلر اهیت ویرمشار .
اوراده بوتان قاینلر ایشو بو حالندن متأثر
اولوب بیلرلنده بر اعانه طوبلا دقتن سکره کیسای
بالات تعمیر ایشکده باشلشملر ایشده قاینلرک بو
غیر قوربو دهده ایشکده ایشو بو دهده طوبلا

§ ازیر زاندارمه دائره سی طابورکلی اهد
اقدیتک حریم اون کونک غوسه اولدیتدی خاتره
خانه دروننده حمام کرمش وچیدیتده ناکلی
صورتهده وفات ایشلشدر .

رحمة الله علیهم

بازیدلی لطفیه خاتم اقدیتک کوندردکلی

ورقه در

غزته مزک اعلان قسمتهده ایتت تلمه التنده
دیوان بوتنده براسلام اجزا خامی کفاد ایشلر
اولدیتدی اوقوبوز مذکور اجزا خانه به مراجعت
ایشدر . رجته لک دقتی ایلشندن . معالجته لک
تازه لکندن حقیقه نمون اولدم . عصر معالی حصر
حضرت خاتره ساهیده خاتره مکملر اولدقلى
ترقی غزته من برکوزل غوته در . سوکلی غزته مزک
یزه بویه هم مکمل حمده ایتتلی راجزخانه توصیه
ایشندن طولانی بیان تشکرات مخصوصه ایلرم .

براسلام خاتره فرانسیزجه اوقوبوز ارزوسنده
اولدیتدن فرانسیزجه به لایقیه واقف اولان و بو
لساندن درس ویرمک ایشیان اسلام خاتره لک
اداره خانه مزه مراجعت ایشلری اعلان اولتور .

•

غزته من خاتره من مبلانده قون و معارفک
بحق تعمم و انتشاریه خدمتی وظیفه اساسیه عد
ایشکده اولدیتدن نقش . فرانسیزجه . پیاووساثره
کی فوندن درس ویرمک اوزره شاگرد آرایان
ویا خود درس المی اوزره معلمه تحری ایدن خاتره
طرقندن غزته مزه بازیدیریه جق اعلانلرک یاز
التفصیل درج ایدیه جکی عموم خاتم اقدیلر بر
خدمت مخصوصه اولقی اوزره اعلان ایلر .

•

یک طوغش چوچقرینه سودنه آرایان خاتم
اقدیلر اله سود نه لک ایشک ایشیان خاتره لک
غزته مزه یازدیریه جقلری اعلانلرک بالکتر بش
فروش اجرت اله جقدر .

کذک آنجی و خدمتی ارامقده اولان خاتم
اقدیلرله تشجیق ایشک ایشیان قاینلرک اعلانلرک
دخی بش فروش اجرت اله جقدر .

باشلار . قوباردقلى فریاد اوزرته قومشور
بشوب تحلیفه چالشملار ایسهده چوچک بر
طرق زیادهجه باش اولدیتدن کرمی درتساعت
سکره وفات ایشدر .

رسمی ائت رشدهسک توزیع مکافات
رسمی معطلن صورت اجرا ایشلر وحاضرون
طالبات خاتره مکاتبات تلخیصیه تحسین خوان
اولشدر .

§ منیسا اله ماجهسانده تأسیس ایشلر
اولان جراق مکتبیرنیک یك زیا ده ترقی ایشکده
اولدیتدی و مکاتبه مذکوریه دوام ایدن باشلی باشلی
آدملرک اوقسوبوز بازمندن حصه منده اولقده
بولدقلى ایشلشدر .

هله نفس منیسا ده مؤسس اولان جراق
مکتبک اوجیوز فرق نفر طلبه سی موجود ایش .
جراق مکتبیرنیک مائت شاهانه ایلیمه باشنده اوقور
بازار افرادک تکثیریه یك زیاده خدمت ایشکده
اولدیتدن قریباً سار بلاد شاهانه دهده بوتماق
مکتبیرنیک تأسیس ببولیه جفی اید ایلر .

§ منیسا داخنده کاش تیف تاجیه سی بو
کوی . قره اوغلانل . سالم شاهلر . تاتار
فرملرله تیره واقعه سار قشاری ذکور
وئات ایشاقی و رشده مکتبیرنیک رسم توزیع
مکافاتلری اجرا ایشلشدر .

ازدواج

§ قبودان دریا اسبق دوللو وسم باشا
حضرتلرک مخدملری خارجیه ترجمه قلمی
خلفاسدن عزتوالمق یك اقدی اله تجربه کاک
دائره سی رئیس فریق سعادتلو محمدباشا حضرتلرک
کریملری عصمتلو خاتم اقدیتک اولجه عقدلری
اجرا ایشلر و اوکزدکی بختینه سکونی وایه
جمعیلرک اجرایه مقرر بوتشدر .
جناب حق مسعود و مبارک ایلون .

§ صدور عظامدن مرحوم چهارشنبه وی زیاده
حفیده سی عتلاو خاتم اقدی اله زهرلی آثار توقیف
فرقین هابونی سرطینی قول اناسی رفعتو عبدالحام
یکک وایه جمعیلری بختیه کوی مرحوم مشارالیک
اقترایده یوسف باشاده کاش قوتانقارده اجرا
ایشلشدر .

جناب حق متین ایلون .

وفیات

تذاریق و بیسته عباس اازره سی رئیس رتبه
اولی رحالندن مصطفی اقدی الرحال دار بقا
ایشلشدر .
§ خدمت اسبق مرحوم اسماعیل باشالک

Ek.4 Şair Nigar Hanımın Günlüklerinde Geçen Kitaplar

I.CİLT.

7 Şubat 1887/ *Un Mariage dans le Monde* (Dünyada Bir Evlilik), Octave Feuiller

10 Şubat 1887/ Lamartine'in şiirleri

27 Şubat 1887/ *La Dame aux Camélias* (Kamelyalı Kadın), Alexandre Dumas Fils

18 Mart 1887/ Alfred De Musset'in şiirleri

31 Mart 1887/ *İntibah*, Namık Kemal

17 Nisan 1887/ *Zemzeme, Nağme-i Seher*, Recaizâde Mahmut Ekrem

24 Mayıs 1887/ *Tahrib-i Harabat*, Namık Kemal

25 Mayıs 1887/ *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye*, Ebuzziya Tevfik

9 Temmuz 1887/ *Langage des Fleurs* (Çiçeklerin Dili) Louise Cortambert-Louis Aimé Martin

26 Temmuz 1887 / *Şopenhavr'in Hikmet-i Cedidesi*, Ahmet Mithat Efendi

16 Ağustos 1887 / *Makber*, Abdülhak Hamit Tarhan

19 Ağustos 1887 / *Ölü*, Abdülhak Hamit Tarhan

23 Ağustos 1887 / *Le Petite Comtesse* (Küçük Kontes) Octave Feuillier

7 Eylül 1887/ *Giraud Ma Femme* (Karım Matmazel Jiro), Adolphe Belot

Le Cas de Guérin (Mösyö Guérin'in Davası) Edmond François Valentin About

13 Eylül 1887/ *La Tour du Monde en Quatre -vingst Jours (Seksen Günde Devr-i Alem)*, Jules Verne

4 Ekim 1887/ *Un Sacrifice (Bir Kurban)*, Henri Conscience

II.CİLT

Un Amour Coupable (Yasak Aşk), Gabrielle Anna De Cisternes de Courtiras

17 Ekim 1887 / Balzac'ın bir eseri

19 Ekim 1887/ *Dürrâne Hanım*, Ahmet Mithat Efendi

20 Ekim 1887/ *La Femme de Trente Ans (Otuz Yaşındaki Kadın)* Balzac

24 Ekim 1887/ *Comtesse Sarah (Kontes Sarah)*, Georges Ohnet

1 Kasım 1887/ *Le Roman de la Duchesse (Düşesin Romanı)*, Aeséne Houssaye

12 Kasım 1887/ *Comtesse Dash (Kontes Dash)* müstearını kullan Gabrielle Anna de Cisternes de Couurtiras'ın bir romanı

14 Kasım 1887/ *Nouvelle Poéise (Yeni Şiirler)*, Alfred de Musset

6 Ocak 1888/ *Le Valet Assassin (Katil Uşak)* Alfred Sirven- Armand L'Afrique

19 Mart 1888/ *Kudemadan Birkaç Şair*, Recaizâde Mahmut Ekrem

25 Mart 1888 / *Müntehabât-ı Mîr Nazif*, Mir Nazif

24 Ağustos 1888/ *Volonte*, Georges Ohnet

17 Mart 1889/ *Cezmi*, Namık Kemal

12 Nisan 1889/ *Gülñihal*, Namık Kemal

31 Aralık 1889/ *Avrupa'da Bir Cevalân*, Ahmet Mithat Efendi

20 Ocak 1890/ *Muhsin Bey yahut Şairliğin Hazin Bir Neticesi*, Recaizâde Mahmut Ekrem

13 Mart 1890/ *Graziella*, Lamartin

-
- 17 Mayıs 1916/ *Le Silence (Sessizlik)*, Edouard Rod
- 1 Haziran 1916/ *Le Sens de La Vié (Hayatın Anlamı)*, Edouard Rod
- 20 Temmuz 1916/ *Napoléonette*, Gyp (Comtesse de Martel de Janville)
- 26 Ekim 1916/ *Finten*, Abdülhak Hamit Tarhan
- 6 Aralık 1916 *Statue Voilée*, Camille Marbo
- 10 Aralık 1916/ *Les Misérables (Sefiller)*, Victor Hugo
- 9 Mart 1917/ *Yeni Turan*, Halide Edip
- 2 Nisan 1917/ *Garâm*, Abdülhak Hamit Tarhan
- 23 Haziran 1917/ *Mektuplar*, Abdülhak Hamit Tarhan
- 15 Temmuz 1917/ *Les Amants de Venise – George Sand et Musset*, Charles Maurras
- 8 Ağustos 1917/ *La Confession d'un Enfant du Siécle (Bir Zamane Çocuğunun Hatıraları)*, Alfred De Musset
- 1 Şubat 1918/ *Turhan*, Abdülhak Hamit Tarhan
- 4 Şubat 1918/ *İbni Musa yahut Zülcemal*/ Abdülhak Hamit Tarhan
- 15 Şubat 1918/ *Sardanapal*, Abdülhak Hamit Tarhan
